

Rasma Grīse

Spēkildze

Populārvalodniecisku
rakstu izlase

I

ANTAVA

ED. KEIŠS
6. OCT. '92

Valodniece Rasma Grīse par sevi

2002, *Bib 161*

Esmu dzimusi 1922.gada 19.janvārī Trikātas pagastā, uzaugusi Valmierai tuvējos Kauguros (1802.gada nemiernieku pagastā) zemnieku ģimenē, kur mājoja darba un nesavtības gars. Senčos tēva līnijā ir Jānis Cimze (1814-1881). Esmu mantojusi un valodnieciski pētījusi šai novadā paglābtas trīs distinktīvas zilbju intonācijas (stieptu: *tā* 'she', krītošu: *tā* 'his', lautzu: *tā* 'so'), kas svarīgas gan indoeiropiešu akcentoloģijai, gan ļaudīm ikdienas saziņā.

Izglītošanās: Kauguru pamatskolā (1929-1935), Valmieras ģimnazijā (1935-1940), kur mācījos humānītāra tipa klasē (ar latīņu valodu un divām svešvalodām) un mūzikas skolā klavier spēli. Studēt baltu filoloģiju man vēl laimējās Latvijas universitātē (1940-1947), pirms no turies tika aizraidīts (1950.g. aprīlī) profesors Jānis Endzelīns, valodniecības dižvīrs pasaules mērogā. Savā zinātnes un darba ētikas skolā Endzelīns ar paša paraugu mācīja mums patiesīgumu, pētniecisku pamatīgumu, taisnu zinātnieka stāju un kardināja aroda prasmi, lai katrs savā vietā spētu lietpratīgi kalpot zinātnei un tēvzemei. Tāda patstāvība atdūrās pret padomju administrāciju, kas taisnu ceļu gājējiem pataisīja tos bīstami bedrājus – gan Endzelīnam pašam, gan nelabojamiem viņa skolniekiem, arī man. Sīkāk lasāms par to grāmatā "Latvijas Valsts universitātes vēsture 1940-1990" (Rīgā, 1999, 177, 373-374), tāpat rakstā "Par Grīses un Grases uzvārdu jaukšanu" (Latvijas Vēstnesis, 2000.g. 4.aug.).

Dr. philol. Rasma Grīse

Spēkildze

Latviešu rakstu izlase

Latviešu rakstības attīstības kopa

137713

Dr. philol. Hans Giese

Spektrale

1919
1919

Verlagsgesellschaft

1919

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.

2.005-3

682

Dr. philol. Rasma Grīse

Spēkildze

Populārvalodniecisku rakstu izlase

I

RLB Latviešu valodas attīstības kopa

APGĀDS

ANTAVA

ISBN 9984-19-821-9

UDK 811.174 (081)

Gr 625

Atbalstītājs ALAs Kultūras fonds

RLB Latviešu valodas attīstības kopas izdevums

Spēkildze Rasma Grīse

© Rasma Grīse, 2005

Visas tiesības aizsargātas. Publicēt visu grāmatu vai jebkuŗu tās daļu vienīgi ar autores rakstisku atļauju.

© Ed. Keišs, portreta skice

Techniskā redaktore Antra Mize

© Apgāds ANTAVA, 2005

ISBN 9984-19-821-9

APGĀDS
ANTAVA

Veltījums Jānim Endzelīnam, visu baltistu skolotājam

Priekšvārds

Izases pirmajā sējumā ietverti uz igauņu valodu un kultūru attiecīgi populāra saturs raksti, cerot, ka tie tiks saņemti katram izglītotam latvietim, kas dziļākās valodas vērtības vēlas apzināt un uzturēt spēkā.

Tematika iedziļi raksti ir grupēti sēvumā. Katram zīm virsraksts uz rīcības pabeigšanas vai saņemšanas gada un minurs bibliografija. Tā (1975-2002) pagaidām ievērojams ilks J. A. Endzelīna Baltu filoloģija XII (2) 2002. Izdevums iekļauj Endzelīna latvisko paragrāfā. Dažādu iemeslu dēļ šādu rakstu sēvumā apmetība ne arvien konsekventi. Pēdējais Endzelīna parauga un ar to saistītais apmetība ievērojama adverbijām *ja, tā, kā*, lai tie derīgi atspoguļotu no vārdnīcām.

Grāmatas izdošanu finansēti vienotības ALA, kā arī Dr. med. Hildegarde Roste (Hildegardi Radise), Sīriņai pieteicis Tāpat sīriņai paldies K. B. Latvian valodas attīstības kopas vadītājam Maijai Sinkai-Gobinai par rūpību, lai šī grāmata rastu un abstraktu rīcību.

Dr. philol. Rasma Grīcīte

Latvijas Nacionālā
bibliotēka

03050405520

UDK 811.174 (081)

Veikums Jānim Endzelīnim
visu latvisu skolotājam

Atbalstījis ALAs Kultūras fonds

RLB Latviešu valodas attīstības kopas izdevums

Spektāls Rasma Grīde

© Rasma Grīde, 2005

Visas tiesības aizsargātas. Publicēt visu grāmatu vai jebkādu tās daļu
vicinīgi ar autora rakstisku atļauju.

© Ed. Keiķis, portrēti skices

Techniskā redaktores Antra Māze

© Apģāde ANTAVA, 2005

ISBN 9984-19-821-9

Priekšvārdi

Izlases pirmajā sējumā ietverti uz latviešu valodu un kultūru attiecīgi populāra satura raksti, cerot, ka tie būs saprotami kuŗam katram izglīotam latvietim, kas dzimtās valodas vērtības vēlas apzināt un uzturēt spēkā.

Tematikā līdzīgi raksti ir grupējot tuvināti. Katram zem virsraksta uzrādīts publicēšanas vai sacerēšanas gads un numurs bibliografijā. Tā (1955-2002) pagaidām lasāma tikai LU izdevumā Baltu filoloģija XII (2) 2002. Tekstos lietota Endzelīna izkoptā pareizrakstība. Dažādu iemeslu dēļ svešvārdos gaŗumi apzīmēti ne arvien konsekventi. Pēc Endzelīna parauga un senas tradīcijas apzīmēta intonācija adverbīem *šā, tā, kā*, lai tie derīgi atšķirtos no vietniekvārdiem.

Grāmatas izdošanu finānciāli veicinājusī ALA, kā arī Dr. med. Hildegarde Ratke (Hildegard Radtke). Sirsnīgi pateicos! Tāpat sirsnīgs paldies RLB Latviešu valodas attīstības kopas vadītājai Maijai Sinkai-Gobiņai par rūpēm, lai šī grāmata rastos un nāktu klajā.

Dr. philol. Rasma Grīse

Latviešu diļvalodnieks, ar: sīdsejotājs

Latviešu diļvalodnieks	47
Valodnieka Jāņa Endzelīna garīgais mantojums. Valodnieka	
Rasma Grīse unļa par latviešu valodu Neļotaka	49
Endzelīna un Grīse (Grīse) diļvalodnieks	58

Prickšvärði

Íslas þinnar er þinnur íslandi og þinnur íslandi er þinnur íslandi. Þetta er þinnur íslandi og þinnur íslandi er þinnur íslandi. Þetta er þinnur íslandi og þinnur íslandi er þinnur íslandi.

Þetta er þinnur íslandi og þinnur íslandi er þinnur íslandi. Þetta er þinnur íslandi og þinnur íslandi er þinnur íslandi. Þetta er þinnur íslandi og þinnur íslandi er þinnur íslandi. Þetta er þinnur íslandi og þinnur íslandi er þinnur íslandi.

Þetta er þinnur íslandi og þinnur íslandi er þinnur íslandi. Þetta er þinnur íslandi og þinnur íslandi er þinnur íslandi. Þetta er þinnur íslandi og þinnur íslandi er þinnur íslandi. Þetta er þinnur íslandi og þinnur íslandi er þinnur íslandi.

Dr. phil. Ragna Ólaf

Saturs

Priekšvārdi
Saīsinājumi

Latvisku un izkoptu valodu

Latvisku un literāri izkoptu valodu	13
Vajadzības latviska un svešu paraugu ietekmēta izteiksme	15
Joprojām “jākuļ rudzi (ne: rudzus)”	17
Jamajai jamajā, jamajiem jamajos, šajamies! Jāsavalda	18
“noteiktās” galotnes	18
Otrs un otrais	20
Joprojām der paraugam un padomam	21

Mācīšana un mācīšanās

Par Jāni Endzelīnu un viņa izglītības gaitu sākumu	25
Lai dzimtās valodas mācekļi netiktu maldināti	27
Vērtīgs atguvums	33
Vai skolotājs drīkst mācīt skolasbērniem pīpēt?	35
Par guvumiem un attieksmēm mācību darbā	37
Lingua Latīna	40
Jānis Endzelīns kritikas laukā	41

Latviešu dižvalodnieks, arī atdzejotājs

Latviešu dižvalodnieks	47
Valodnieka Jāņa Endzelīna garīgais mantojums. Valodniece	
Rasma Grīse cīnās par latviešu valodu Ņujorkā	49
Endzelīns un Gēte (Goethe), un Elksne	58

Disputantu ētika

Endzelīns par faktiem, fakti un atzinumi par Endzelīnu	61
Faktu un ētikas loma Endzelīna spriedumos un – vai to uzturam spēkā	66
Pret un par Endzelīnu	69
Vai galīgi nogalēsim labdarīgo <i>r</i> un <i>ch</i> ?	74
Jel nerunā, ko nezini, un argumentē, nevis lamājies!	76
Mankurtiskas asaras	81
Viedokļi	83
Iebildes un piebildes prof. V. Draviņai	84
Endzelīns par latgaliešiem	90

Skaņu izruna un intonācijas

Kvēls aicinājums	99
Intonāciju censoņi un Endzelīna ieteikums dzejniekiem	101
Atbilde par <i>r</i> izrunu un dažas piebildes	104
Par skaņu kvantitātes apzīmēšanu svešvārdu rakstībā	106
Filozofija vai filosofija?	109
Neliterāra izruna: manc kaimiņč un kâ tāda rodas	110

Atdzīvina barbarismus!

Krievismu vietā baurismi	113
Nevāciskosim tuviniekus!	116
Jērādas vilcēni	117

Tautu nosaukumi

Endzelīns par tautu nosaukumiem	123
Kas tie tādi "romi", kas "vācbalti" un to idejas?	126
Tēv(u)zeme jeb tēvija no valodnieka viedokļa	131

Joki un nejoki

Jānis Endzelīns jautrākos atgadījumos	133
Savaldīt fanātisku skolotāju!	134
It kā pretstats plaģiātam	137

Terminoloģiski nosaukumi

Kā sauksim jauno dokumentu, pases līdzinieku	141
Nelāgais "vietas izpildītājs" aizstājams	143
Trīs vārdi ar mēr-. Nejauksim!	145
Par Eiropas naudas ērti lietojamu, saskaņīgu nosaukumu	146

Uzvārdi

Endzelīna dzimtas uzvārds	149
Par Grīsles un Grases uzvārdu jaukšanu	151
Atrisināto neder mudžināt	152
Latvijā kroplojot uzvārdus!	155

Saīsinājumi

- BW – Kr. Barona un H. Visendorfa izdotas Latvju dainas I-IV (1891-1915) 69
- Di – Jānis Endzelīns, Darbu izlase, I-IV (Rīgā 1971-1982) 74
- FBR – Filologu biedrības raksti I-XX (1921-1940) 76
- Kv – Latviešu konversācijas vārdnīca (Rīgā 1927-1940) 18
- LAm – Latvija Amerikā
- Llv – Latviešu literārās valodas vārdnīca (Rīgā 1972-1996)
- Lvg – J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika (1951)
- Lvk – Latviešu valodas kultūras jautājumi 1-27 (1965-1993)
- LV – Latvijas Vēstnesis
- ME – K. Milenbacha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīca, I-IV (Rīgā 1923-1932) 10
- MV – Mājas Viesis (1856-1908) 99
- NRA – Neatkarīgā Rīta Avīze
- RKr – Rakstu krājums, Rīgas Latviešu biedrības Ziņību komisijas izdots. I-XXIII (1876-1940)
- RR – K. Būga, Rinktiniai raštai; II (Vilnius, 1961) 110
- s.v. – sub vou
- Tm – K. Rudzītis, Terminologia medica I-II (Rīgā 1973, 1977)

Krievismu vieta burtos	113
Novāc iekšāra turvokas	116
Jērbas vārds	117

Tauts nosaukumi

Endzelīns par tauts nosaukumiem	123
Kas tie ir "roni", kas "vīcbaltu" un to dzimts?	126
Testatāzams jeb tēvija no valodnieciskā viedokļa	131

Latvisku un izkoptu valodu

Latvisku un literāri izkoptu valodu

1994, Bib 105

Jānis Endzelīns (1873-1961) grāmatiņā "Dažādas valodas kļūdas" (1928) labo vainas latviešu valodas prakses laukā. Īsos, vienkāršos, lietišķīgos un tekstā viegli atrodamos paskaidrojumos (kas dziļi sakņojas zinātnē) valodnieks aizrāda uz latvisko un literāri pareizo, kas būtu tiesīgs stāties nevēlamu aizguvumu, burtisku tulkojumu, nepareizu jaunvārdu un citu nezāļu vietā, jo tie slāpē izteiksmes nacionālo savdabību un likumību, kaitē rakstu valodas kvalitātei un nemanot virza uz iznīcību dzimto valodu, un valodai līdzī izzūd tauta.

Latvijas brīvvalsts pirmajā posmā grāmatiņa iznāk četros papildinātos izdevumos (1928 – I, II; 1930 – III; 1932 – IV). Atmetot gan Endzelīna priekšvārdus, tās teksts 1980.gadā uzņemts arī viņa Darbu izlasē III/2, 9-45, lai gan padomju laikos, īpaši pēc kara, šis bija visvairāk nīstais un "buržuaziskā nacionālismā" vainotais Endzelīna darbs.

Ērti lietojamo grāmatiņu autors adresējis rakstītājiem, runātājiem un it īpaši skolotājiem, jo "tikai skolotāji, pareizi mācīdami skolniekus latviski runāt un rakstīt, var reiz mums atjaunot tīru, nebojātu latviešu valodu" – teikts viņa priekšvārdos. Tur arī aprādīts, ka valodas savdabība ir vērtība, un minēti tolaik pārvaramie šķēršļi: attiecīgi izglītotu skolotāju trūkums un tumsonīga pašgudrība un egoisms valodas lietās. Sekmīgi mācāma Endzelīnam šķīta jaunatne, jo vecāki ļaudis, vācu un krievu skolās mācījušies, mēdza sīksti turēties savos valodas ieradumos un aizspriedumos – lai cik aplami tie būtu.

Diemžēl vēsture atkārtojas. Tāpēc nepieciešams nu atkal jo vairāk ieklausīties Endzelīna aizrādījumos.

Endzelīna ravētās nezāles gan stipri saruka Latvijas brīvvalsts laikā, bet pēc tam daudzas atkal atzēla, padomju varas aizstāvētas. Proti, okupācijas laikā skolās uz vairākiem gadu desmitiem pārtrūka nacionālā audzināšana un bīstama kļuva valodas latviskuma kopšana. Jo par to vainoja nacionālismā un, piemēram, no universitātes aizraidīja pat Endzelīnu un viņa asistenti Martu Glāzeri, kuŗas vadībā filoloģijas studenti bija “meklējuši valodas kļūdas” padomju rakstnieku darbos. (Skat. rakstu “Nelokāmais Endzelīns” LM 1989.21.X).

Sekas nu ir tādas, ka tagad pat daudziem augsti skolotiem ļaudīm valodas ziņā trūkst gaumes, atskārtas un nacionālas pašcieņas. Un atgūto “vārda brīvību” daudzi laikam saprot kā vaļu publiski lietot vārdus, kādi vien šaujas prātā (barbarismus, kroplīgi darinātos, arī bezkaunīgos), it kā brīvdomīgā nebēdībā ignorējot literārās normas. (Jo tā izskatās lepmi un ir vieglāk!)

Taču, ja gribēsim pastāvēt kā tauta ar savu kultūru un neizplēnēt, mums atkal vajadzēs “atjaunot tīru, nebojātu latviešu valodu”, uz ko mudināja Endzelīns, un būs jāpaveŗ visi ceļi, kas uz šo mērķi ved. To jau dara apgāds “Zvaigzne” ar saviem vērtīga mantojuma jaunizdevumiem ciklā “Skolas maize”. Tajā pareizi ietverta arī Endzelīna grāmatiņa “Dažādas valodas kļūdas”, un kā tās turpinājums turpat iederētos vēl divi izdevumi: P.Ozoliņa sakārtotie “Valodas prakses jautājumi” (1935) un V.Rūķes sakārtotie “Valodas un rakstības jautājumi” (1940). Abus šos Endzelīns ir ne tikai rediģējis; tajos lasāmās atbildes uz jautājumiem ir Endzelīna dotas vai vismaz viņa akceptētas Rīgas Latviešu biedrības valodniecības nodaļas sēdēs.

Endzelīna aizrādījumi – vienalga, vai tiem ir vai nav tūliņ paklausīts un vai to spējam tagad – visi ir vērtīgi: pareizi, dziļi lietpratīgi un nacionāli tālredzīgi. Jo tie izriet no valodnieka milzu erudīcijas, stingriem principiem un pilnīgas skaidrības par valodas liktenīgo lomu tautas pastāvēšanā. Endzelīns bija nelokāms atzinumā, ka par paraugu un attīstības pamatu mums der tikai “nebojāta tautas valoda”, kādu runā vai ir runājuši tie, kas visnotaļ arī domā latviešu valodā, nevis (kā dažkārt inteliģences pārstāvji) kas tur prātā citu valodu vārdus un teicienus un pārceļ tos daļu pa daļu latviski (“reti skaista seja”, “nemaisi man!”). Endzelīns arī atzina, ka nopietns valodnieks pats no sevis nedod nekādus likumus, bet tikai novēro, kā tauta runā, un izraugās to, kas **ieder** rakstu valodā.

Endzelīna ieteikto vai peldo vārdu liktenis ir bijis dažāds. Piemēram, viņa **labestība** ilgi netika pieņemta, bet kļuva par modes vārdu, kad to bija

sācis lietot Imants Ziedonis. Endzelīna ieteikums atmetamā vāciskā "lozunga" vietā bija *sauka*, vēlāk *sauklis*, saukme (ārzemju latviešu saka arī *mude*). Bet "lozungu" bargi aizstāvēja no Krievijas pārbraukušie revolucionāri, tā ka to vairs nedrīkstēja pelt. Un tagad "lozungs", lai gan ir brālis barbarismam "cālungs" (alga, kr. "polučka"), daudziem šķiet tik cildens, ka baznīcas kalendāros pat bībeles teicienus sākuši dēvēt par "lozungiem"! – Tā mainās pasaules godība.

Celsim pelnītā godā Endzelīna padomus!

Vajadzēs latviska un svešu paraugu ietekmēta izteiksme

1995, Bib 112

Vajadzē (dēbitīvs) latviski izsakāma vairākos struktūrā, nozīmes niansē un lietošanas biežumā atšķirīgos veidos. Visi tie sastopami jau dainu valodā, bet prevalence tagad ir citāda. Paši biežākie citu valodu ietekmē nu novirzēs no sava vēsturiski tiesīgā latviskā pamata, kļūdami uztverei neskaidrāki un svešnieciski.

I Īstenais – latviešu valodā jaundarināts, pārējās baltu valodās nesaņemams – ir *jā*-dēbitīvs (der eigentliche Debitiv mit *jā*-). Tam ar nevienādu veiksmi atkal pievērsušies arī ārzemju valodnieki. Šis dēbitīvs ir relatīv-pronomināla *jā*- saliedējums ar tagadnes indikātīva 3.personas formu (piem.: *jāēd*, *jāsveļ*, bet ar infinitīvu: *jābūt*). Saliedējuma nozīme ir mainījusies. Senāk *jāēd* nozīme 'ko ēd (was man ißt)', vēlāk rodas tagadējā objektīvas nepieciešamības nozīme 'man muß essen'. Veco nozīmi (blakus jaunajai) rāda, piem., 1685.g. Adolfi gramatika: "*wiņņam newa ja-ehd – non est illi quod edat*". Tagad šis teikums vairs nenozīmē 'viņam nav ko ēst', bet gan 'viņš nav spiests ēst'.

Šādu vajadzēs teikumu pamatā tātad ir piederības teikumi, kur latviski "**kam kas ir**", proti, īpašnieks ir datīvā, bet īpašums nominatīvā. Bet, piem., vācu un daudzās citās valodās "**kas ko tur**", proti, īpašnieks ir nominatīvā, bet īpašums akuzatīvā. Un šie paši locījumi dabiski paliek arī vajadzēs teikumos: "*man ir suns jābaro : ich habe den Hund zu füttern*". Dainās *jā*-dēbitīva objekts ir nominatīvā.

Latviskā rekcija patlaban ir apdraudēta: latviešu vajadzēs teikumos iespēžās citu valodu locījumi – vispirms akuzatīvs ("*man jābaro suni*"),

ko balsta arī daļa izlokšņu, pēc tam arī nominātīvs (“*tas tā jābūt; Valensa bija jāparaksta šos dokumentus*”). Nenotrulinātai valodas izjūtai tas vēl skan pretīgi. Latviešu valodai piederīgie un nepiederīgie locījumi mistrojas pat vienas personas runā.

Ienācējs a k u z ā t ī v s dara neskaidru dažādu vārdu (arī lielum lielās daļas uzvārdu) nozīmi dzimtes un nereti arī skaitļa ziņā un traucē identifikāciju. Piemēram: “*jāsoda viņu, to, vainīgo, aizbēgušo, mācekli, grāmatvedi, Vanagu, Vilku, Bērziņu, Lūsēnu, Šāvēju, Slaucītāju, Bergu, Briedi, Gailīti, Ezerieti, Gūtmani, Utkinu, Valenčuku, Petrovu*” (kas īsti sodāms – viņš vai viņa); “*jāsoda Janševski, Selecki* (viņš vai viņā); “*jāsoda meistari, lektori, studenti, pornografi, žurnālisti, Jansoni, Vilcāni*” (viņa vai viņi); “*jāsoda fanātiķi, Raģi, Jumīķi, Baltkāji, Vidži, Kraučī*” (viņš, viņa vai viņi).

Bet dēbitīva objekts n o m i n ā t ī v ā, kas šādos vajadzēs teikumos ir gan vēsturiski pirmsiesgs, gan Latvijas novados vairāk izplatīts, tādas neskaidrības nerada (“*jāsoda viņš, viņa, vainīgais, vainīgā, Petrovs, Petrova, Baltkājis, Baltkāje, Baltkāji*”). Nominātīvs līdz šim bija lietpratēju noteikta un valodas kopēju īstenota norma literārai valodai tāpat kā ģenitīvs (nevis invāzīvais neskaidrais akuzātīvs) atkarā no vajadzēt (“*vajag sanitāra, sanitāres, sanitāru, sanitāru*”).

II Vajadzi veikt darbību izsaka arī 1) attiecīga infinitīva analītisks savienojums vai nu ar verba *vajadzēt* formām, paužot vairāk lietderību nekā nepieciešamību (“*vajag klausīties uzmanīgi*”), vai ar – dainās prevalējošām – verba *būt* formām bija, būs (“*tam bij arī puisim būt!*” BW 5524, 5; “*būs bāreni bildināt*” 5231, 1v.). 2) To pašu izsaka atsevišķas verba formas, kā infinitīvs (“*atstāt man šo saulīti*” 27376), tagadnes pasīvais divdabī (“*mātei vēl kas darāms*”), akcijas vārdi ar *-šana* (“*brālim tur ir iešana*”), seni verbāladjektīvi ar *-tin-*, kādus uzrāda arī Adolfi gramatika: “*kas tiem sargatins (sargams, jasarga)*” 255.

Mūsdienu valodā biežākie vajadzēs izteikšanas veidi ir trīs; dēbitīva nozīmes krītošā intensitātē tie ir: ar *jā-*, ar *vajadzēt*, ar tagadnes pasīvo divdabī darinātie (“*mums rudzi jāpļauj : mums rudzus vajag pļaut : mums rudzi pļaujami*”).

Darbības subjekts vajadzēs teikumos arvien datīvā.

Joprojām “jākuļ rudzi (ne: rudzus)”

1990, Bib 87

Tā mācīja Endzelīns (Darbu izlase, III/2, 41, IV/1, 511). Proti, viņš aizrādīja, ka dēbitīva objekts (t.i., ar *jā-* veidots vajadzības izteiksmes jeb *vajadzēs* tiešais papildinātājs) rakstu valodā ir liekams **nōminātīvā**, bet ne akuzātīvā un ka tikai 1. un 2. personas vietniekvārdi te mēdz būt arī akuzātīvā (“man *tevi* jāaicina”, tomēr: “*tad tu* man arī būsi jākopj”).

Endzelīna aizrādījumi arvien ir tālredzīgi, jo pamatojas valodas dzīlēs un pētnieka erudīcijā. Ja tādus aizrādījumus neklausā, tad “kukuli pelnos cep”. Šādi pelnos cepēji nu literārā valodā sāk lietot pārprotamo (īpaši vienskaitlī celmos un locījumos sakrītīgo) akuzātīvu daudz skaidrāka un vēsturiski tiesīgāka nōminātīva vietā un mistro abus locījumus (piemēram, “jāatbalsta centien?”, bet “kuņus ir jāglābj” LJ 1990.g. 53.nr. 41.lpp.). Līdz ar to plašā – veselās gramatiskas katēgorijas apjomā pazeminās izteiksmes precīzums, kāds nepieciešams kultūras valodai resp. valsts valodai. Jo nēnoteikti un pārprotami dzimtes vai skaitļa vai dzimtes **un** skaitļa ziņā kļūst gandrīz visi uzvārdi (izņemot vārdus ar *-gs*, *-dze* un *-ks*, *-ce*) un tāpat citi daudzīes vārdi (arī vietniekvārdi, adjektīvi u.c.), kam ir atšķirīgas dzimšu formas.

Piemēram, divējādi vai pat trejādi var saprast dažāda tipa vārdus vajadzēs teicenos, kā “jāsoda viņa, to, vienīgo, notverto, grāmatvedi, mācekli, Biezo, Resni, Vanagu, Vilku, Šāvēju, Petrovu, Bērziņu, Gailīti, Gūtmani, Ezerieti, Zvirbuli, Bumbieri, Lūsēnu” (kas īsti sodāms – **viņš** vai **viņa**?); “jāsoda Janševski, Selecki” (**viņš** vai **viņi**?); “jāsoda meistari, lektori, studenti, pornografi, žurnālisti, Jansoni, Vilcāni” (**viņa** vai **viņi**?); “jāsoda kolēģi, fanātiķi, Raģi, Jumiķi, Vidži, Kraučī, Braži, Kupši” (**viņš**, **viņa** vai **viņi**?).

Turpretī pēc Endzelīna lietpratīgi noteiktās normas te lietojams visnotaļ nōminātīvs: “jāsoda viņš (viņa), vainīgais (vainīgā), Vilks (Vilka), Jumiķis (Jumiķe, Jumiķi) u.tml. – tā ka nevar rasties nekāds pārpratoms.

Kā redzams, valodas praksei te nōminātīvs der labāk. Un valodas zinātnē apliecina tā pirtiesības un arī pārākumu izplatībā Latvijas novados (Endzelīns, Latviešu valodas gramatika 690., 759.š.).

Bet kas gan veicina te nevēlamā akuzātīva iespēšanos? – Īsi sakot, to veicina daļa izlokšņu, citas valodas (dolžen čitatj knigu = jālasa grāmatu) un izglītības programmas, kur Endzelīna izkoptā locījumu mācība vispār ir nostumta gluži novārtā.

Jamajai jamajā, jamajiem jamajos, šajamies! Jāsavalda “noteiktās” galotnes

2004, Bib 173

Mūsu literāri kopto valodu ir apsēdušas pagarinātas adjektīvu galotnes, kas ne visai labi (vienpusīgi) nosauktas par “noteiktām”. Tās ir radušās, aiz vienkāršām jeb “nenoteiktām” galotnēm (*labs, laba*) pievienojot vietniekvārdu jeb pronōmenu *jis (labais, labā)*. Tāpēc tās sauc arī par *pronōminētām* un attiecīgos vārdus par *pronōminētiem*. Tās, krievu valodas ietekmē pārmērīgi lietotas, pinekļo vārdus, rada smagnēju terminoloģiju un zudina nozīmju nianšes izteiksmē.

Tekstos nu drūzmējas daudzsilbīgi “noteiktie” adjektīvi, divdabji un citi līdzīgi lokāmi vārdi, kas vairākos locījumos: abu skaitļu datīvos un lokatīvos, tāpat daudzskaitļa instrumentālī, ir vēl pagarināti ar netikami atkārtotošos *-aj-* (piem.: “.. ar nabadzīgajiem tajā denacionālizētājā namā dzīvojošajiem; ..atšķirības ģenētiskajā, morfoloģiskajā un semantiskajā raksturā”). – Dabiski tā nerunājam, bet rakstos sataisām visādus “ajamojumus”, kas izraisa nudien mēles streipuļus (*lapsus linguae*) un pārsacišanos. Garinājumus ar *-aj-* savairo labticīgi savas vai citu izteiksmes literāri pilnīgotāji, elementārās gramatikas likumziņi. Viņiem ausis pieskandinātas ar krievu *-aja (milaja, dorogaja, ņezabyvaemaja)* un pa rokai tikai stīvas, strupas mērauklas valodas “likumiska pareizuma” noteikšanai. Bet vajadzīgi būtu smalkāki kritēriji, citādi sakot, valodas pilnīgāka prasme, lai pamānītu, saudzētu un paturētu domas savdabībā dibinātas izteiksmes nianšes un lai saprastu, ar kādu valodisku ziņu lietotas nenoteiktās galotnes, piem., aiz *savs* teikumā: “Māte dedzina savas vecas kurpes, bet puika iemet krāsnī savus jaunus zābakus.” Stiliskas atšķirības rūpīgi aprāda E. Hauzenberga-Šturma (Ceļi, XV 31-38). Jāpiebilst, ka viņa **nav** tur ieteikusi terminu “*prominentie(!)* adjektīvi”, ko viņai piedēvē akadēmiķe A. Blinkena (Rīgā 2002.g. publicētā morfoloģijas grāmatā, 155).

Normatīvas prasības no dažādiem viedokļiem var krustoties. Galotnes paplašinājumu *-aj-* prasa formu analogija, piem., blakus *milajam* datīvā pieprasās arī *cienījamajam*. Taču to noraida vārda gaņums, ja tas pārsniedz trīs zilbes. Jau bija deviņzilbīgs lokatīvs ar *-aj-*! Turklāt noraida šo *-aj-* valodās vispār vērojama nepatika pret vienādām vai līdzīgām zilbēm vārdā vai tam tuvā apkaimē. Piem., “tajās nepatīkamajās mājās” skan pat drusku jocīgi, bet ne tā: “tais netīkamās mājās” – īsāk un izvairīgi no mūsu

biežum biežā *j*. Ir labi, ja bez *-aj-* jau iztiekam adjektīvos ar *-ējs* (“*augšēj(a)j(os) stāvos*”) un divdabjos ar *-jams*: *mazgājam(a)jam*, *meklējam(a)ai*, *pētījam(a)ā*, *labojam(a)jos*, kādu ir ļoti daudz.

Īsākajām formām (bez *-aj-*) sava “noteiktā” nozīmē paliek, tikai formā abējas galotnes – noteiktās un nenoteiktās (jeb pronominētās un vienkāršās) minētajos locījumos ir vienādas: gan *vidējs*, gan *vidējais* datīvā ir *vidējam*.

Jāievēro arī, ka refleksīviem jeb atgriezeniskiem divdabjiem (*mostošies*, *pamodušies* bērni) dabisku “noteikto” formu nav. Jo aiz refleksīvā *-s(i)* vārda beigās pievienot vēl *-jis* nav varēts. Bet, noteikto galotņu invāzijai turpinoties, *-aj-* tiek iekonstruēts arī atgriezenisku verbu divdabjos, radot dīvaini savārstītas mākslotas formas ar *-šamies*, *-šajamies* (“*taisnojušajamies* acīm; *sauļojušajamies* pilsētniekiem”).

Var formas būt bez vainas, bet nevietā vai vienpusīgi lietotas. Tas vērojams arī terminoloģijas laukā. Turot cītīgi prātā, ka terminam jāizsaka stingri noteikts jēgums, ir pasākts maldīgi domāt, ka tam arvien jābūt ar noteikto galotni stabilās vārdkopās. Bet dabiskā tautas valodā, kas ir dzīvības sakne arī terminoloģijai, ar pilnām tiesībām ir un drīkst būt arī nenoteiktie adjektīvi, gan vārdkopās, gan salikteņos. Piemēram: *pilns* mēness, tāpat *jauns* resp. *vecs*, *tukšs* mēness; *salds* piens (nupat slaukts); salātiem vajadzīgs *skābs* krējums; *nekustams* īpašums; *jaun(s)kungs*, skābputra. Diemžēl terminoloģijas vārdnīcās ieviešas un no tām izplatās tāda noteikto galotņu sērga, un tās sāk dominēt gandrīz līdzīgi kā krievu valodā, kur īsākās formas (*molod*) paretam sastopamas vien predikātā.

Kad nu vārdnīcās, piem., skolu tipi ir doti vienīgi ar noteiktām galotnēm (vispārizglītojošā resp. divpadsmitgadīgā skola u.c.), tad daudziem šķiet, ka ar vienkāršo “nenoteikto” pamatgalotni, šādi nosaukumi nemaz nav lietojami, un sērga plešas plašumā, bet valoda iekšēji rūk, nevis “attīstās”. Sagudrotais *-šajamies* liek atcerēties Endzelīna 1901.gada rakstu ar brīdinājumu, ka mākslotas formas ved uz mākslotu valodu, bet tādai agrāk vai vēlāk ir – jāizmirst. Diez vai to vēlamies.

Pat baltistu starptautisku sanāksmju nosaukumos dabiskiem vienkāršas formas apzīmējumiem, kā leišu *tarptautinis*, angļu *international* (nevis “the international”) blakus rēgojas latviešu “starptautiskais kongress”. Dažai bibliografijas grāmatīnai uz vāka lasāms: “Bibliografiskais rādītājs”. Bija ielūgums “piedalīties Endzelīna atceres zinātniskajā konferencē”, kas koši sabalsojas ar krievisko *naučnaja*, bet ne ar latviešu valodas formu sintaksi.

P.S. Pilnīgākā iztirzājumā un ar literatūras un avotu norādēm šo tematu esmu aplūkojusi rakstā "Pret noteikto galotņu sērgu" (LZA Vēstis, 1999, 53. sēj., Nr.1./2./3., 82-85).

Otrs un otrais.

1971, Bib 35

Ievērojamākais latviešu valodnieks Ļeņina prēmijas laureāts Jānis Endzelīns bijis lietpratīgs un tālredzīgs arī norādījumos par *otrs* lietošanu.

Valodas vēsturi dziļi un tālu pārredzēdams, Endzelīns valodas praksei izvirza tik tādas prasības, kādas dabiski izriet no attiecīgā valodas fakta būtības un ir lietderīgas, kā arī literārās valodas lietotājiem pa spēkam. Šāds princips ņemts vērā visnotaļ. Tāpēc viņš arī neprasa, lai ar noteikto galotni *otrais* skaitleņa nozīmē tiktu šķirts no *otrs* vietniekvārda nozīmē. Ar to tagad mokāmies un neviļus virzāmies uz noteiktās formas nedabisku vispārināšanu, tātad – atkal uz nešķiršanu. Un nešķiršanai ir dziļas saknes, jo īsteni pēc cilmes te nav divu vārdu, bet ir tikai viens, kas sākotnēji nav vis skaitlenis, bet vietniekvārds, kā liecina etimoloģija. Tāpēc *otrs* ar nenoteikto galotni gan senāk, gan nemākslotā runā arī tagad ir lietojams abās nozīmēs. Un abas nozīmes, kas taču radušās pakāpeniski, nebūt nav arvien viegli un droši atdalāmas, jo šās "pakāpes" eksistē joprojām. Tāpēc nozīmju noteikšanā un norobežošanā pretrunīgi un nepilnīgi ir pat gramatikas autori. Bet parastie literārās valodas lietotāji, cenzdamies šķiršanas prasības ievērot, uzstājas pa radio, presē un grāmatās ar tādu "pareizrūšanu", kas nekam nedara ne goda, ne labuma, piemēram, pacelt *otro* roku pleca augstumā; ērģelnieks pievērsās *otrajam* savam iemīļotam instrumentam – klavierēm; sūdzēšanās kļūst par cilvēka *otro* dabu; Daugavas *otrajā* krastā. Neviens piemērs nav izdomāts, tādu varētu citēt vēl ļoti daudz. Dabiski, neviens tā nerunā, un *otrais* šajos piemēros ir gluži kōmiska pārcenšanās.

Ir izprotams minēto hipernormālismu cēlonis. – Kā jau Endzelīns Latviešu gramatikas (1934.) 73.lpp. aizrāda, blakus *otrais* ļoti bieži un pareizāk lieto formu *otrs*, kamēr pārējiem kārtas skaitleņiem parasti ir tikai noteiktās galotnes. Ja nu izvirzām prasību, lai skaitleņa nozīmē *otrs* vairs netiktu lietots, bet gan *otrais*, tad ļaudis uz savu **dabisko** runas veidu vairs nevar paļauties, un rodas jukums, kas iet arvien tālāk. Jāņem vērā, ka galēji

skaidrām nozīmēm (“viens *otru* neredz” un “divdesmit *otrais*”) blakus pastāv un arī dzīvīga ir tāda izteiksme, kur vietniekvārda un skaitleļa nozīme vēl ir it kā kopā, jo valodas vēsture jau nestāv noguldīta kur pagātnē, tā nāk mūsdienu valodai līdz tagadnē.

Tāpēc ļoti maldīga un valodas bagātību pūram līdz dziļumiem kaitīga ir doma (un tai atbilstoša rīcība), mantojums no marrisma laikiem, it kā tiem, kas pēti vai māca literāro valodu, zināšanas vēsturiskajā gramatikā resp. valodas vēsturē un dialektoloģijā nebūtu vajadzīgas. Šādu zināšanu trūkuma dēļ sāks arī nīdēt pareizais *otrs*.

Dažā kontekstā *otrs* tagad var būt gan neparasts. Taču būtu jāzina, ka *otrs* īsteni nekad nav kļūda, bet *otrais* – ļoti bieži.

Joprojām der paraugam un padomam

2002, *Bib 163*

Šogad (1998), kad suminām mūsu lielāko valodnieku un latviešu rakstības izkopēju Jāni Endzelīnu (1873-1961) viņa 125. dzimundienā un kad aprit apaļi 90 gadi, kopš pieņemti jaunās rakstības pamatprincipi, Endzelīna un Milenbacha izstrādāti, un kad mums, ne visai vienprātīgiem par “valodas attīstību”, jārtaisās vaļā no okupācijas režīma ieilgušās ļaunprātības pret latviešu valodas kultūru un dzīvību, tad – mums palīgā nāk gudra grāmata.*

Apgāds “Atēna” laiž klajā jaunā salikumā Latvijai gadus 50 atsvešinātu augstas raudzes izdevumu: pirmo oficiālo Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcu. Jo tā ar nepārspētu lietpratību, lakōniskumu un latviskumu joprojām der paraugam un padomam. Tā nāk palīgā atjaunot latviešu valodu valsts un kultūras valodai pienācīgā līmenī un virzīt mums secen nu mazu tautu valodām pareģoto izzušanu jau tuvākajā gadsimtā.

Pirmpublicējumā šī vārdnīca ir neliela, ērta grāmatiņa kara laika taupīgā sīkbertu salikumā. Taču tās vielā un paskaidrojumos ar spožu prasmī ir ietverts *non multa, sed multum* (‘daudz – ne vairumā, bet nozīmīgumā’). Tur uzrādītie un īstenotie tālredzīgie principi, derēdami arī vēlāk radušos vārdu rakstībai, nav ļāvuši vārdnīcai novecot.

* Bet šo nācēju diemžēl apstādināja. Taču tās vērtība un vajadzība paliek joprojām spēkā. Un parocīgās, palīdzīgās grāmatiņas trešais izdevums joprojām gaidāms.

Ši vārdnīca tapusi īpašas valodnieku komisijas kopdarbā, prezidējot Endzelīnam, un, kā viņš saka, “atspoguļo mainīgā vairākuma uzskatus”. Komisijas locekļi, latviešu valodnieki baltisti, un viņu veikumi vārdnīcas labad ir minēti abu tās pirmizdevumu (1942¹, 1944²) priekšvārdos, tāpat Endzelīna rakstā “Oficiālu pareizrakstības vārdnīcu klajā laižot”.

Vārdnīcas pašreizējais, t.i., trešais izdevums (ar nule minēto Endzelīna rakstu pielikumā) ir saturā negrozīts “papildināta un pārlabota otra izdevuma” atkārtojums Latvijā.

Arī ārzemēs trimdas tautieši šo pašu vārdnīcu ir atkārtoti publicējuši pār fotografētu, kā rūpīgā apskatā “Mūsu pareizrakstība un pareizrakstības vārdnīcas..” (Čikāgā, 1985) liecina mag.phil. Aleksis Kalniņš. Viņš šo pareizrakstības vārdnīcu likuši pamatā arī tematiski plašākai Latviešu valodas vārdnīcai (1993), kas veltīta Endzelīna piemiņai.

Diemžēl pēckaŗa Latvijā politisku un ignorantisku iemeslu dēļ mūsu rakstību “vienkāršoja” pēc padomju Krievijas latviešu trūcīgās un neizkoptās rakstības parauga. – Ar 1946. un 1957.g. dekrētiem ieviesa pārmaiņas, kas zinātniski nepamatotas un valodas kvalitātei un pastāvēšanai kaitīgas. Tās sabojāja Endzelīna izkopto un Latvijas brīvvalstī sekmīgi lietoto “ortografiju, kuŗai ir tādi pārākumi, ka tās dēļ citas tautas varētu latviešus apskaust,” kā atzinis vācu valodnieks Eduards Hermanis (Latvis 1930. 13.IV).

Bet minētie dekrēti, pakļaudami skolu programmas un skardami ne jau rakstību vien, ir daudziem ieskoloti un joprojām – atjaunotā Latvijas valstī! – virza latviešu valodu vājumā un nīcībā. Tie zemina mūsu rakstības kvalitāti, ierosina erōziju valodas sistēmā, vājina izteiksmes precīzumu un paveŗ ceļu simtiem neskaidrību un pārpratumu. Tas ir jau citur sīki aprādīts.

Pretēji Endzelīna atzītiem principiem dekrēti, piemēram, “atceļ” *r* mīkstināšanu, no kam ļogās arī citu līdzskaņu jūtēšana, tāpat šaurā un platā *e*, *ē* izruna un grimst kultūras valodai nepieciešamais precīzums. Jo nevienādas nozīmes vārdi un gramatiskas formas tiek pataisīti vienādi (homonimi) un ir pārprotami, arī kontekstā. Piem., ir pārprasta pat Raiņa “Gara gaita” M. Ķempes atdzejojumā, kur ievērojamā dzejniece garīgumu pārpratusi par gaŗumu: “Dļinnyj (!) putj”.

Tāpat klupina saziņu un dara pārprotamus arī zinātņu terminus Endzelīna rakstībai pretīšķīgie svešvārdu rakstīšanas rīkojumi, piem., aizstāt grieķu *ai* ar *e*, *ch* ar *h*. Jo tad nu sajūk tādi klasiskas cilmes terminu formanti kā *ped-* ‘zeme’ un *paid-* (> *ped-*) ‘bērnis’, *hol-* ‘viss’ un *chol-* (> *hol-*)

'žults' un daudzi citi, ar kādiem darināts simtiem starptautiski lietojamu terminu. Šai padomju rakstībā mums, piem., "pedoloģija" ir gan 'mācība par zemi' (*pedoloģija*, v. *Pedologie*), gan 'mācība par bērnu' (*paidoloģija*, v. *Paedologie*); "hemoterapija" ir gan 'ārstēšana ar ķīmiskām vielām' (*chemoterapija*, v. *Chemotherapie*) ir gan 'ārstēšana ar asinīm' (*haimoterapija*, v. *Haemotherapie*), gan varbūt vēl kāda 'pusārstēšana' (gr. *hem(i)*- 'puse').

Neskaidrības un nezinātniskumu veicina arī vārdu cilmei neatbilstoša gaļumzīmju lietošana, tās nepienācīgi atraujot (visnotaļ burtam *o*), uzkrājot vai "ļecinot" līdzīgai mainīgam krievu uzsvaram. Tādējādi vienādoti tiek, piem., folkloras *jods* un ķīmijas *jōds* (> *jods*); vāciskais tituls *grāfs* (mark-*grāfs*) un grieķiskais *-grāfs* (> *-grāfs*, "etnogrāfs"); raksta gan *vīza* ar *ī*, bet "vizēt" 'dot vīzu' ar *i* (tāpat kā *vizēt* 'mirdzēt')!

Ja tomēr mums pašiem rūp pastāvēšana kā kultūras tautai, tad, apzinoties valodas liktenīgo lomu, ir sabojātā, dekvalificētā rakstība oficiāli jāatlabo, svešniecisku elementu māktā un nemitīgi lenktā valoda jāattīra un jāsargā, bet pirmām kārtām – dzimtā valoda ir cieņā un rūpībā katram jāmācās.

To spēsīm, piekļaudamies savas valodas un savas valodniecības klasiķiem. Tai ciešs sakars ar nule jaunizdodamo vārdnīcu. Erudītie autori tur īstenojuši zinātniskuma, latviskuma un lietderīguma principus, okupāciju laikā ticēdami latviskai Latvijas nākotnei. Tas izpaužas gan Latvijas vietu latvisko, nevis vāciskoto, nosaukumu sarakstā vārdnīcas beigās, gan norādījumos, kas balsta latviešu valodas savdabību (identitāti) un patstāvīgu attīstību, kādu mums lielās (daudzļaužu) kaimiņtautas nekad nav novēlājušas. Vārdnīcā nav centienu viņām izpatikt. Bet nav arī skausti latviešu valodā iekļāvušies aizguvumi (*būvēt*, *bajārs*).

Ir visnotaļ norādīts uz literārai valodai formas vai cilmes ziņā nevēlamiem vārdiem ("sprāgstviela, cvībaks") un ar kādiem labākiem tos aizstāt (*spridzeklis*, *sausīņš*). Blakus ir nostatīti vienlīdz labi vārdi vai formas (*mazgs*, *mezgls*; *skreju* jeb *skrienu*). Ir rādīts, kā tādas paralēles dažkārt noder nozīmes diferencēšanai: *guļu* 'schlafe' : *gulu* 'liege'; *bumbiere*, *krause* (koks) : *bumbieris*, *krausis* (auglis). Atspīd prasme pateikt vajadzīgo visu, bet īsi. Vārdnīcā nav nekā lieka ne vielā, ne paskaidrojumos. Uzņemti ir tikai tie literāri lietojamie vārdi, "par kuŗu rakstību vai formu rakstītājam var rasties šaubas". Autori tās labi paredz un klieidē ātri, spilgti un dažādi. Ir brīdinājumi arī par izrunu: *omulīgs* (ar divskani o!). Ir norādījumi mazāk parastu vārdu identificēšanai vai nu ar vācu vai krievu tulkojumu: *visuresme* (v. *Allgegenheit*, *pilnestība* (v. *Vollkommenheit*), *mazgulis*

(kr. močalka), vai citādu īsu mājienu it kā pēc latīņu principa *sapienti sat jeb 'gudram pietiek'*.

Piemēri: *naigs* (žigls), *nāvcirte* (odze), *atvairis* (buferis), *saliecenis* (nāzis), *guza* (putnam), *plēnes* (uz oglēm), *bojīgs* (tāds, kas ātri bojājas), *jūtis* ("ceļa jūtis"), *mare* ("Kuršu mare").

Vārdnīcā ir daudz neparastu, nenovalkātu arī dzejai vai terminoloģijai derīgu vārdu – senu atrastu vai jaundarinātu.

Tāda pretstatā, piem., angļu valodai – ir mūsu zaļoksnās: galotnēm un dzīvām piedēkļu nozīmēm bagātās valodas dabiska un patiesīga attīstīšana, nevis simulēta un mazai tautai bīstama: kad valodu "attīsta un kuplina", savējā vietā ieviešot svešniecisko, kas nemanot sagrauž tās skaņu un formu sistēmu. Tādējādi grauzta, mira pat slavenā latīņu valoda.

Te atcerēsimies Endzelīna viedo aizrādījumu: "*Attīstās valoda, tālāk izveidojoties saskaņā ar savām normām un pēc pašas veciem paraugiem, bet ne citu valodu ietekmē*" (Darbu izlase III/1, 712).

Laimīgu ceļavēju gudrās un krietnās vārdnīcas jaunizdevumam! Apgādam, kas to izdod, tiešām piederas "Atēnas" nosaukums.

Mācīšana un mācīšanās

Par Jāni Endzelīnu un viņa izglītības gaitu sākumu

1963. Bib 12

Atcerēsimies, ka akadēmiķis profesors salīdzināmās valodniecības doktors Jānis Endzelīns (1873-1961), latviešu ievērojamākais valodnieks, kam šā (1963) gada 22.februārī 90.dzimumdienu, reiz arī ir bijis mazs zēns, kam viss vēl jāmacās – valoda, skolas gudrības un dažādi tikumi, kādi cilvēkam mūžā vajadzīgi.

Piedzimis latviešu zemnieku ģimenē Kauguros sava tēva mājā Mičkēnā netālu no Valmieras un turpat uzaugdams, viņš iemācās turienes tīro, literārajai valodai tuvo Vidzemes vidus dialekta izlokšni ar trim intonācijām. Tas izrādās ļoti svarīgs guvums nākamajam valodniekam: ar pētījumiem par latviešu valodas intonācijām studiju laikā sākas un kļūst tālu slavena Endzelīna valodnieciskā darbība. Dzīvās tautas valodas pirmais paraugs un skaidrs avots Endzelīnam bijusi viņa arvien dziļā sirsnībā pieminētā Mičkēna strādniece Marija Gaile (saukta Marēns), kas lielo valodnieku mazās dienās auklējusi un kas – pretēji viņa vecākiem – baznīcā gandrīz nemaz neesot gājusi, nedz kļūdainā valodā sarakstītās to laiku grāmatas lasījusi, tāpēc dzimtā latviešu izlokšne viņai bijusi brīva no nevēlamām ietekmēm.

Lasīt Jānis Endzelīns pratis piecu gadu vecumā, astoņus gadus vecs sācis iet Kauguru pagastskolā un mācījies tur trīs ziemas (1881-1884).

Vienkāršību un pieticību praktiskajā dzīvē viņš bija paturējis visu mūžu.

Vēl sirmā vecumā profesors Endzelīns atcerējās savu pirmo skolu dzimtajā pusē un savu pirmo skolotāju Jungi.

Ir saglabājušies un nesen kļuvuši pētišanai pieejami tā laika Kauguru skolas “cenzūru ruļļi” (t.i., atzīmju žurnāli), kas rāda, ka Jānis Endzelīns ir bijis sekmīgākais un citīgākais skolnieks: viņam ir labākās atzīmes – gandrīz visos priekšmetos “īsti labi” vai “gauži labi” (pirmo ziemu gan kaligrafijā ir tikai “pa vidam” – tā ir atzīme starp “ar mieru” un “labi”), un viņa sekmes ar katru nākamo ziemu ceļas un caurmērā arvien ir vērtētas “gauži labas”. Vairāk reižu nekā citi viņš ir bijis “uzteikts” (pirmo ziemu vienu reizi, otru – 3, trešo – 5 reizes, kamēr vairums skolēnu – nevienreiz), nekad viņš nav bijis “vainots” (no pārējiem vienai skolniecei ir tāda piezīme). Bez obligātajiem priekšmetiem viņš otru un trešo ziemu ir mācījies arī vācu valodu (“labi” un “īsti labi”). Uzcītībā viņam visas trīs ziemas ir “īsti labi” – vienīgajam visā klasē un divas ziemas vienīgajam visā skolā. Kavējis viņš pa visu skolas laiku ir divas dienas, kas “aizbildinātas”.

Vēlāk, kad ar profesoru Endzelīnu iznāca runa par viņa lielajiem sasniegumiem zinātnē, viņš par savu panākumu cēloni pats minēja tikai darbu. Neapšaubāma gan ir arī viņa izcilā apdāvinātība un darba spējas, bet tiešām visu mūžu viņš ir bijis arī apbrīnojami strādīgs un rūpīgs un laiku ir pratis taupīt, nekad to nevērtīgi nešķiezdams.

Endzelīns ir milzum daudz paveicis lingvistikas laukā, it īpaši baltistikas novadā; ar saviem pētījumiem viņš ir pierādījis latviešu valodas patstāvīgo nozīmi salīdzināmajā valodniecībā. Viņš ir licis pamatus mūsu tagadējai rakstībai (viņa Kauguru skolas atzīmju žurnālā vēl ir rakstīts, piemēram, “Mitschken Jahn Endselin; kreewu (wahzu) walloda”): viņš ir tīrījis un kuplinājis mūsu rakstu valodas druvu (viņam pašam Kauguru skolā vēl ir bijuši jāmacās “bogstābi, turnēšana un ceļķināšana” – *burtu, vingrošanas* un laikam *zīmēšanas* vietā!). Viņš ir sagatavojis zinātniskam darbam jaunos filologus augstskolās (Igaunijā, Ukrainā, Latvijā). Zinātnei Endzelīns atstājis paliekamas vērtības un saviem audzēkņiem devis bez krietnām zināšanām arī augsta darba ētikas un patiesīga, godīga cilvēka paraugu.

Lai dzimtās valodas mācekļi netiktu maldināti

1988, *Bib 78*

Rakstā "Lai lasītājs netiktu maldināts" (PJ 28.IV 88.) vēstīts, ka "izdevniecības "Zvaigzne" darba plānos ir A.Blinkenas "Latviešu valodas rokasgrāmata" un L.Ceplīša "Latviešu valodas praktiskā gramatika". Šīs rokasgrāmatas paredzētas plašam interesentu lokam, pirmām kārtām tiem jauniešiem, kas gatavojas eksāmeniem".

Šī vēsts man šķiet nesaskan ar laika garu – apmēram kā kad būtu atkal ieplānots lisenkoviešu grāmatas ģenētikas pamatu drupināšanai (kauču ar devīzi šo zinātni attīstīt). Latviešu valodai šāda "cilvēkfaktora" rosība izglītības laukā manuprāt ir līdzīgs drauds kā metro būve Rīgai. Grimšana celšanās maskā.

Grāmatas, kas nāk klajā par sabiedrības līdzekļiem un ilgākai vispārējai lietošanai, nebūtu vairs izdodamas pārsteidzīgi – pirmkārt, nenoskaidrojot, vai tiek piedāvāts kas tiešām labāks, nevis tikai citāds, varbūt pat sliktāks par iepriekšējo, kas jau tā sacēlis satraukumu, un, otrkārt, nesamērojot piedāvājumu ar pozitīvo sasniegumu virsotnēm nozares mācībgrāmatu vēsturē.

Konkrētāk sakot, ieplānotajām līdzīgas grāmatas manuprāt nebūtu izdodamas,

pirms latviešu valodnieciskā kritika nav izklūvusi no strupceļa (par ko esmu izteikusi jau LM 6.II 87.) un pirms nav iespējas vismaz liktenīgus – uz valodas sistēmas kvalitāti un tās iekšējiem apdraudējumiem attiecīgus strīda jautājumus publiski izvirzīt un līdztiesīgi izspriest (neatkarīgi no disputantu amata) atklātas valodnieku diskusijas **rakstos**, kur publicēti fakti, argumenti un atzinumi katram pārbaudāmi un vērtējami;

pirms nav apspriests un motivēti ieteikts dzimtās valodas mācīšanas stils: vai mācāma patiesi valoda – gadsimtos darināta tautas kultūras vērtība, tās specifika un nepiesārņotas izteiksmes bagātīgās latviskās iespējas (kā Endzelīna darbos), jeb vai mācāma vispārīga valodniecības teorija, to ilustrējot ar latviešu patlaban vēl runātā "sazināšanās līdzekļa" piemēriem (kā tagad pat skolas grāmatās, kas jauniešu runas un rakstības prasmi ir ietekmējušas katastrofāli);

pirms Endzelīns resp. viņa lietpratība nav rehabilitēta pa īstam, nevis tikai šķietami, t.i., ar ārējiem pagodinājumiem Endzelīna personai, bet viņa atzinumus un tālredzīgos norādījumus valodas prakses laukā ignorējot un nemotīvēti nodēvējot par “nepamatotiem” vai “laika pārbaudi neizturējušiem”.

Tādus vārdus pret Endzelīnu viegli svaida runās un rakstos abi “Zvaigznes” ieplānoto grāmatu autori. Jo tā jau viņi ir mācīti un audzināti marrisma un tā seku aplamnieciskajā periodā, kad valodnieku izglītošanu vispār lielā mērā skolnieciskojā, piemēram, nemācīja vairs salīdzināmās valodniecības priekšmetus un klasiskās valodas (pārtrauca sengrieķu un divkārt samazināja latīņu valodas mācīšanu, tā ka radās “filologi, kas paši savu nosaukumu nesaprot”). Un arī latviešu filoloģijas studenti vairs nedabūja nopietni valodniecisku izglītību – likvidēta tika Endzelīna izveidotā un vadītā baltu filoloģijas nodaļa un viņš pats no universitātes aizraidīts 1949./50. mācībgada vidū, un drīz vien arī “nelabojami endzelīnisti” tika atstumti no sava aroda. Sekas: profesionāli vāji sagatavoti nākamo paaudžu filologi.

Tamlīdzīgi postījumi (prograsa vārdā!), par kādiem nu lasām presē (arī Cīņā 22.IV 88. P.Laizāna rakstā), notikuši tāpat, piem., jurisprudencē, filozofijā, bioloģijā. Taču šais nozarēs tagad valda vismaz veselīgi kritikas vēji.

Bet latviešu valodniecības un valodas laukā valda līdzšinējie uzkundējušies noteicēji, kas, kā šķiet, steidzīgi lūko nostiprināties arī ar “Zvaigznes” ieplānotajām grāmatām. Diez vai pozitīviem mērķiem viņu valdonība būtu veicināma. Ir taču daudzkārt atklājusies A.Blinkenas un L.Ceplīša valodnieciskā darba un rīcības zemā kvalitāte, pseudonovātorisms un mānīgi zinātniskais teorētizējošais stils līdz ar (īpaši L.Ceplītim raksturīgo) tieksmi uz sarežģītu izteiksmi, kas cieņu varētu iedvest tikai profāniem varbūt.

Tomēr galvenais ļaunums, kā dēļ var pastāvēt arī nule pieminētie trūkumi, ir viņu dīvaini ieilgusi iespēja slāpēt kritiku un aplamības turpināt. Konkrētus faktus esmu minējusi un kļūdu piemērus no viņu publikācijām valodnieciski analizējusi gan rakstā “Vai valodniecībā atklātums nepieļaujams?” (LM 6.II 87.), gan citos tur uzrādītos atklātai diskusijai iesniegtos rakstos. Tā kā kritika nav atspēkota (un nav atspēkojama bez pretargumentiem, tikai kritizētāju aizmuguriski “raksturojot”), tad tā joprojām liecina, ka kritizētie pienācīgi neorientējas ne valodas vēsturē, ne dialektoloģijā, nepārredz valodas faktus (ne sinhroniskā plašumā, ne diachroniskā dziļumā) un nepārzin to pētījumus.

Bet varbūt A.Blinkena un L.Ceplītis domā, ka bez visām tādām zināšanām var iztikt, jo ir taču dabūjuši augstus amatus un gradus (aizstāvēdami disertācijas par tematiem, kas neprasa vispusīgas lingvistiskas zināšanas un mūsu valodas liktenī nav vitāli svarīgi: interpunkcija, teikumu intonācija). Taču par to vien kritika varētu viņus netraucēt, jo arī ar trūcīgu pamatizglītību, ja rūpīgi strādā, viens otrs paveic derīgus darbus. Protestu rada tas, ka abi doktori pretendē būt nekriticējami noteicēji valodas laukā un ārda nost nepārspētu lietpratēju uzcelto.

Doktori ņemas korrigēt Endzelīnu, ticot vai tēlojot, ka aktīvi veicina valodas un valodniecības attīstību, bet patiesībā taisa jucekli un ačgārnības. Pret Endzelīna atzīto (mikstināto *r*, triju intonāciju sistēmu) A.Blinkena mēdz ņemt palīgā Endzelīnu pašu, citēdama viņu nekorrekti (un arī pavirši: četras rindiņas no 1938.g. grāmatas citējot, viņai gadās piecas kļūmes – Cīņā 25.XI 87.).

Daudz no tā, kas valodā ir vēsturiski tiesīgs un ko Endzelīns lietpratēja tālredzībā ir atzinis par literāru un nepieciešamu vai vismaz noderīgu valodas precīzumam, abu “Zvaigznes” paredzēto grāmatu autori nopaļā, ignorē vai nostumj dialektismos, turpretī tiešām nevēlamus, bet pašu runā parastus dialektismus velk iekšā rakstu valodā, kur tie plaši rada neprecīzitati un arī pārpratumus. Pāris piemēru.

Doktori noniecina kā dialektismu un nesvarīgu sikumu vai pat pilnīgi noklusē mikstināto *r*, lai gan tā ir ar gramatikas sistēmu saistīta un tātad ļoti svarīga fōnēma. Proti, *r:r* spēj atšķirt citādi jūkošus vārdus leksikā un diferencēt locījumus, dzimšu un personu formas visā gramatikas sistēmā. Bez tam mikstinātais *r* sekmē literāru izrunu – piem., leišu un krievu īpašvārdos tuvina mūsu izrunu oriģināla izrunai un mūsu pašu vārdos balsta šaurā un platā *e, ē* fōnoloģisko pretstatu (kas līdzīgi kā *r:r* spēj diferencēt nozīmi veselām vārdu un formu grupām).

A.Blinkena, kas savas dzimtās puses (rietumizlokšņu) divu intonāciju sistēmu izvirza zinātnei un saziņai vērtīgākās triju intonāciju sistēmas vietā, izvirza arī locījumu nevēlamu izloksnisku lietošanu (neapzinādāmās, jo pret dialektiem viņa mēdz uzstāties pat nevietā). Proti, viņa normātīvi atzīst (Lvkj XIII 154-158) verba *vajadzēt* objektu nevis vienīgi ģenitīvā, kā noteikuši visi līdzšinējo gramatiku autori, bet arī akuzātīvā /vajag rudzu : vajag rudzus/. Līdz ar to, protams, uzzeļ arī dēbitīva teikumos jau Endzelīna aizrādītā kļūda “jākuļ rudzus” (kur rietumizlokšņu akuzātīvs aizstāj nominātīvu *rudzi*, kas ir vēsturiski tiesīgāks un saziņai skaidrāks.

Te jāņem vērā, ka deklinācijā vairumam vārdu akuzatīvs sakrīt ar ģenitīvu vai nominatīvu, skaitlī šķērsodamies. (Sikāk to aprādu diskusijas rakstā “Ja sāls nederīga ..., literāro valodu normējot”.) To ignorējot, sekas ir tādas, ka gūzmu gūzmām nu rodas rakstu valodā teikumi, kas nav vairs precīzi saprotami skaitļa vai dzimtes ziņā. Piemēram, ja saka vai raksta “vajag ārstu, instrumentu, gultu” vai “vajag māsas, sanitāres, adatas, šļircēs”, tad nevar vairs precīzi saprast, vai vajag kā vienu vai vairāku. Jo nevar jau zināt, vai domāts ir ģenitīvs vai akuzatīvs – **abus** taču atļauj A.Blinkena! Turklāt *r* nemīkstinašanās dēļ neskaidrības vēl palielinās, jo jūk ne tikai skaitļi, bet arī dzimšu formas. Piem., uzrakstu “Vajag sanitāru” var trejādi saprast: kā vajadzību pēc sanitāra, sanitāriem vai sanitārēm.

Tāpat neskaidri tagad kļūst teikumi ar dēbitīvu, kā “jāsauc viņu, Vanagu, Maslovu, kolēģi”, ko var divējādi un dažu pat trejādi saprast, bet kur pēc Endzelīna noteiktās normas literāri būtu jāsauc vai nu “jāsauc viņš, Vagns, Maslova, kolēģe” – tā ka nevar rasties nekāds pārpratums.

Varētu jautāt, vai nosaukumiem bagātā A.Blinkena nule aprādīto jucekli nav spējusi paredzēt, jeb vai viņa būtu gribējusi postīt literārās valodas precīzumu, tik aplam pārkārtodama lietpratīgās vecās normas?

Ar tādiem pārkārtojumiem abi “Zvaigznes” ieplānoto grāmatu autori, gribot vai negribot, gremdē latviešu valodu kā kultūras valodu, darīdami to neprecīzāku – līdz tā var noslīdēt atkal “bauru valodas”, t.i., tikai sadzīvē pieciešamas valodiņas līmenī, līdzīgi kā panīkst dārzs, ko pārņēmuši nedudri dārznieki.

Tāpēc šo autoru gara augļi, spriežot pēc līdzšinējiem, manuprāt neiederētos pašreizējā atskārtas un pārtapes laikmetā, kad tiek aicināti pretoties uzkundzībai un aplamībām un atjaunot novārtā liktas vērtības, kādas apjomīgi zudinātas arī izglītības laukā. Un nevaram gaidīt no viņiem grāmatas, kādas ir vajadzīgas tagad un kādas nav uzrakstāmas tikai “piekārtojoties”. Proti, tagad, kad

tiek pat presē celta trauksme pret (vēl nepārstrādātām) latviešu valodas programmām un pret mācībgrāmatām, kas rezglīgi teorētizē, bet neiemāca vajadzīgo, īpaši pret scholastisko “Latviešu valodu 7. un 8.klasei”, ko sarakstījusi arī A.Blinkena;

tagad, kad pasaules lingvistikā vispār tiek strikti atzīts (ko sen jau mācīja un rīcībā rādīja Endzelīns), ka ar sinchroniju vien nepietiek – ka dziļāka skata valodas vēsturē nedrīkst trūkt arī mūsdienu literārās valodas

gramatiku un vārdnīcu rakstītājiem. Par to lasām, piem., Minskas 1983.g. izdevumā Obščėje jazykoznaņije, 336 un nu arī mūsu Karogā 1988. II 190 rakstā “Kā pārkārtoties filologiem?”.

Ko patlaban varētu ieteikt?

Visvērtīgāk mums savas valodas īstai iepazīšanai un praktiskās valodniecības atveseļošanai būtu izdot tagad par jaunu mūsu valodniecības klasiķu Endzelīna un Milēnbaha 1907.gadā publicētos (Endzelīna vēlāk papildinot pārstrādātos) kopdarbus: “Latviešu gramatiku” (5.iespiedums 1934.g.), ko viņi rakstījuši plašākām aprindām, sevišķi skolotājiem, un interesantu arī valodniekiem (prof. Pogodins pat ierosinājis pārtulkot to krieviski), kā arī tās pielāgojumu skolēnu mācīšanai “Latviešu valodas mācību” (13.iespiedums 1939.g.).

Šais grāmatās pilnīgi uzticami, erudīcijā nepārspētie autori lietišķīgi un vienkārši, tomēr augstā zinātniskā kvalitātē (bet bez liekas teorētizēšanas) māca latviešu valodu tā, kā jāmāca dzimtā valoda, ko šķietamies protam jau kopš bērnības. Bet mēs nepārzinām droši un pilnīgi tajā gramatiskās izteiksmes dažnedažādās iespējas (kas tagadējās mācībgrāmatās ir atstātas galīgi novārtā), piem., kādās nozīmēs lietojami locījumi, divdabji, verba laiki, kārtas un izteiksmes, prepozīcijas u.c. vārdšķiras, lai domas izteiktu latviski pareizi un bagāti, lakoniski, bez mūsu valodai nepieklāvīgiem kalkiem un citām uzmācīgām nezālēm.

Empīriskā, vēsturnieciskā pieeja vielai nav ļāvusi viņu grāmatām novecot. Jo valodā samērā mainīga ir gan leksika, bet skaņas un formas un to lietošanas veids dažos gadu desmitos manāmi nemainās (*kokasu rati, slaukāma slota* gramatiski ir tikpat “moderni” piemēri kā kāds *divmotoru bumbvedējs* vai *skaitļojamā mašīna*). Bez tam – katram būtu jāpazīst arī seniskākas parādības valodā, citādi jau nespēsīm īsti saprast pat savas tautasdziesmas.

Jāpiebilst vēl īpaši, ka arī gramatikas terminoloģija 1939.gada Endzelīna pārstrādātajā izdevumā ir lietpratīgāka nekā vairums tās tagadējo grozījumu. (Šī “Latviešu valodas mācībā” Endzelīna modernizētā terminoloģija būtu ieviešama arī “Latviešu gramatikā”, ja to tagad praksei izdotu atkal.) Piemēram, Endzelīna lietotos lokāmu vārdu zīmīgos nosaukumus pa “celmiem” tagadējie autori ir aizstājuši ar numerētām “deklinācijām”. Bet šie termini ir neērti, lokāmos vārdus tie neraksturo, un numuri pat tuvās radu valodās nesakrīt, tā ka vēsturiski salīdzināmajā gramatikā numerētās “deklinācijas” tik un tā “celmus” nevar aizstāt. Praksē sekas vēl ir tādas, ka e-skaņas izrunas mācība nu ir kļuvusi nevajadzīgi grūta – abstrakta, neizprotama, no

kā jau brīdināja Endzelins (Darbu izl. III/2, 414-415). Un tāda (kaili sinchroniska, daudzvārdīga, sarežģīta un postulātos neizprotama, atmiņā iekļājama) tā ir arī L.Ceplīša izklāstā nesēn apspriestā manuskriptā, kas ļauj paredzēt, kādas kvalitātes varētu būt viņa "Zvaigznes" ieplānotā gramatika.

Proti, "Avota" vārdnīcu sektora paplašinātā sēdē 24.IV 87. apsprieda L.Ceplīša vadībā gatavoto "Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīcas" manuskriptu, kur viņš uzrakstījis ievadnodaļu. Tika atzīts (arī motivētā rakstveida atsauksmē), ka ievadnodaļa satura, formulējumu, stila un metodikas ziņā ir uzrakstīta ļoti vāji (prof. M.Rudzītes vērtējumā pat "neprofesionāli"). Jo, piem., par zilbes intonācijām rakstītais atstāja iespaidu, ka L.Ceplītis galīgi nepārzin baltu akcentoloģijas pamatus un intonāciju pētījumus – ne klasiskos, ne tagadējos, bet balstās uz saviem ticējumiem un intonāciju ziņā mistrotas izrunas vērojumiem (kāda tiešām ir sastopama, bet neder par paraugu). Izbrīnu vēl radīja šās vispārībai domātās vārdnīcas pārblīvējums ar šauru nozaļu svešvārdiem (vārdnīcas pamatdaļas pirmajās divdesmit lappusēs 433 svešvārdi un tikai 106 latviešu valodas vārdi).

Ir pareizi teikts sākumā citētajā "Zvaigznes" Latviešu valodas un literatūras redakcijas rakstā, ka "rakstīšana ir katra rakstītāja radošs prieks, bet publicēšana – atbildība". – Jā, milzu atbildība ir tieši rokasgrāmatu resp. mācībgrāmatu publicēšanai; tad nu minēto prieku nedrīkstētu izvērst par ienesīgu gan autoram, bet – tukšu sabiedrībai.

Vērtīgs atguvums

1994, Bib 106

V.Bērziņas-Baltiņas (pirmizdevumā V.Bērziņas) "Latviešu valodas gramatika" joprojām atzīstama par Latvijas vidusskolām vislabāk uzrakstīto dzimtās valodas mācībgrāmatu. Tās autore, baltu filoloģe, pamatīgi pazīst latviešu valodas specifiku un labi ir apsvērusi, ko un kā mācīt. Stingri balstīdamās zinātnē, prātā turēdama valodas vēsturi un Endzelīna atzinumus, viņa ar skolotājas pieredzi un talantu izraudzīto mācāmo vielu izklāsta vienkārši un skaidri, skolēniem viegli uztveramā un vingrinājumos nostiprināmā veidā.

Grāmatas ievadā īsi aprādīta latviešu valodas cilme, dialekti, radnieciskie sakari, raksturīgās atšķirības no pārējām baltu valodām, kā arī pirmie raksti un latviešu valodas pētniecības vēsture. Pēc tam lietīšķīgi mācīts tieši tas, kas vajadzīgs literāri latviskas valodas labai prasmei. Grāmatas pirmo izdevumu rediģējis prof. J.Endzelīns.

Vispirms V.Bērziņas gramatiku publicē 1942.gadā Rīgā ar norādi "vidusskolas kurss", bet labotu un papildinātu izdevumu 1943.gadā. Tepat viņas grāmatai izdodas divreiz iznākt arī padomju laikā: 1945.gadā (neuzrādot trimdā devušos autori) un 1948.gadā (par autoriem uzdodoties M.Alksnim un O.Vilānam). Abos šais izdevumos ir tikai grozīti dažī nosaukumi (piem., *Dundangas* un *Latvijas* vietā *Dundaga* un *Latvijas PSR*) un saskaņā ar padomju ideoloģiju revidēti izdevumu teksti; 1948.g. izdevumā turklāt ieviesta dekvalificēta rakstība: bez *r* mīkstinājuma un bez gaŗumzīmēm svešvārdos.

Nesagrozītā veidā gramatiku ārzemēs ir publicējuši trimdas latvieši vairākos autores papildinātos izdevumos. Sesto, kas pamatā šim Latvijas izdevumam, laidis klajā Amerikas Latviešu apvienības kultūras birojs 1987.gadā ar norādi "skolai un pašmācībai". Tas papildināts ar uzdevumu atbildēm, kas jo labi noder pašmācībniekiem. Valodas piemēri grāmatā ir visnotaļ raksturīgi, dažādi un saturīgi.

Vērtīgs atguvums ir šī grāmata tagad atkal Latvijā. Jo tā, cerams gan veidnās raisīties vaļā no nevēlamā, kas gremdējis mūsu literārās valodas kvalitāti un latviskumu, gan palīdzēs atjaunot vērtīgo un vajadzīgo, kas mācībgrāmatās un programmās vairākus gadu desmitus diemžēl bija atmests vai novārtā likts tematikā, terminoloģijā, stilā un pareizrakstībā.

Šai gramatikā atkal būs atrodami, piemēram, norādījumi uz ģermānismiem un rusismiem un jo svarīgā mācība par locījumu, divdabju un citu gramatisku formu dažādo nozīmi un niansētu literāru lietošanu. Jo, lai valodu kultūras dzīvei īsteni prastu, ir jāpazīst valodas bagātības, proti, izteiksmes dažādās iespējas, arī mazāk parastās un seniskās, kas nebūt nav neliterāras. Citādi vairs pienācīgi neizprotam pat savas tautasdziesmas un nonākam kāda dialekta vai cittautiešu izteiksmes atkarībā.

Daži piemēri. – Metaforiskajā “Skriešu *liepas* apraudzīt” BW 33628 tautumeitas simbols *liepas* ir vienskaitļa ģenitīvā aiz virzības verba (līdzīgi kā kad teiktu “skriešu tevis apraudzīt”, par ko gramatikas 360.§). Taču daudzi te ģenitīvu nepazīst un turpina dziesmu aplam pārtaisītā veidā: “Vai ir lielas izaugušas” (pareizi: “Vai ir liela izaugusi” – iecerētā). Vajadzēs teikumos (ar *vajadzēt* vai *jā-*, par ko gramatikas 358., 222.§) daudzi sāk lietot te vēsturiski maztiesīgo un pārprotamo objekta akuzatīvu, piem., “vajag *mācekli*” (mācekļa vai mācekles?), “jāsoda *viņu*” (viņš vai viņa?). Un sāk izplatīties no svešvalodu modeļiem pat verdziski atkarīga izteiksme, piem., “Valensa bija jāparaksta šos dokumentus”, “*tas* tā jābūt”, “stāvoklis jāuzlabojas” (pareizi: “Valensam bija jāparaksta *šie* dokumenti”, “*tam* tā jābūt”, “stāvoklim jāuzlabojas”. Jo latviska un literāra locījumu lietošana nav savulaik iemācīta. Ņemsim vērā, ka mācāmais ir jāiemāca audzēkņiem skolā; pieaugušo pārmācīšana reti kad sekmējas.

Savdabīgi bagātā un literāri izkoptā valodā izpaužas tautas gara kultūra un nacionāla patstāvība. To zaudējot, valoda nemanot ievirzās bojā ejas ceļā un tai līdzī – tauta.

“Kopsim, sargāsim, saglabāsim latviešu valodu, latviešu tautas dzīvību!” aicina autore savas gramatikas ievadvārdos – grāmatā, kas mūsu valodas vērtības palīdzēs uzturēt spēkā.

* * *

Īsi par autori. Valerija Bērziņa-Baltiņa dzimusi 1906.gada 21.martā Rīgā, gājusi tur skolā un 1933.g. beigusi LU baltu filoloģijas nodaļu, kur par sacensības darbu (Pumpura “Lāčplēša” un Raiņa “Uguns un nakts” salīdzinājumu) viņai piešķirta zelta medaļa. Vēlāk trimdā studējusi vācu valodu un literatūru (1954-1963) ASV Minesotas universitātē. Strādājusi par latviešu valodas un literatūras skolotāju Latvijā: Franču licejā, Vācu klasiskajā ģimnazijā, Žīdu vakarģimnazijā; Vācijā: Eslingenes, arī Minsteres Latviešu ģimnazijā; Amerikā: latviešu papildskolās, kā arī mācījusi vācu un krievu valodu amerikāņu skolās.

Publicējusi bez "Latviešu valodas gramatikas" arī dzejoļu grāmatu "Gaismas šūpoles" (1980) un virkni apcerējumu par latviešu valodu un literatūru dažādos Latvijas un ārzemju žurnālos.

Sikākas ziņas autobiografiskā rakstā "Šis un tas par manu dzīvi" izdevumā Latviešu literatūras darbinieki Rietumu pasaulē (96-101). Mežābele. Itakā, ASV, 1991.

Vai skolotājs drīkst mācīt skolās bērniem pīpēt?

1956, Bib 2

Pārpratuma novēršanai atgādinu sākumā, ka es te nedomāju tikai par pīpēšanu ar pīpi, kā daudzi patvaļīgi grib sašaurināt nozīmi vārdam *pīpēt*, kas, kaut gan arī aizgūts vārds, latviski tomēr skan labāk nekā ar savu *-ķēt-* no leļsvācu *smöken* pārtaisītais *smēķēt*.

Ja atzīstam, ka virsrakstā minētais jautājums ir retorisks un ka atbilde uz to var būt tikai negatīva, tad līdz ar to skolotājam pašam pīpēšanu esam nolieguši savā prātā. Jo skolotājs, kas skolēnu klātienē pīpē, īstenībā viņiem to tieši māca, pie tam visietekmīgākā kārtā: ar darbiem. Jādomā, ka īstam skolotājam pīpēšanu liedz audzinātāja sirdsapziņa, kas jūt, ka nav tiesību savas vājības pielipināt jaunajai paaudzei, ko taču jācenšas izaudzināt veselīgāku, morāliski skaidrāku un stiprāku nekā mēs paši esam, – ja vēlamies dzīves progresu.

Mātes un audzinātājas sirdsapziņa būs likusi arī b. Stepei ar drosmi un degsmi uzstāties par pareizu lietu, nebaidoties no lielā un varenā pīpētāju pulka. Oponenti nosoda viņas izteiksmes veidu. Bet vismaz daļai lasītāju gan ir skaidrs, ka b. Stepe nenīst pīpētājus, bet pīpēšanu un ka viņa nav gribējusi rakstīt zinātnisku traktātu par šo jautājumu. Tāpēc metonimiskā izteiksme par pīpētāju viņas raksta polemiskajā stilā nespiež ne uz kādiem absolūtiem vispārīnājumiem (tāpat kā, piem., ja sakām: "slimnieks ir nepacietīgs", domādami ar to, ka slimnieki **bieži vien mēdz būt nepacietīgi**).

Biedres Stepes raksts ir veselīgs un pārlicina, jo tanī jūtams daudz patiesības. Tur pieminētās negatīvās parādības īstenībā ir ļoti bieži vērojamas, kaut ar anonīmie oponenti tām tikko nosliecas pieļaut gadījuma raksturu. Šāds "Padomju Skolotāja" atbildes raksts (7. I 56.) gan rada izbrīnu, jo tanī ir vērojama zobošanās nevietā, cenšoties izspiest smieklus no lasītāja pīpētājiem par labu, kā arī greiza un nerūpīga b. Stepes domu uztvere un

savējo izteiksme vietvietām. Par pīpētāju teiktais "netīrīgs" oponentiem šķiet sevišķi netaisns vārds. Bet vai tad arī tas pīpētājs, kas gan nemēdz izbārstīt pelnus un papirosu galus, tomēr nepiedūmo gaisu, ko citi vēlētos elpot tīru?

Nav jau šaubu, ka daudzi, kas pīpē, tomēr ir augsti cienījami cilvēki, bet ne jau pīpēšanas dēļ viņi ir tādi. Pīpēšana arī viņos nav godājama lieta. Taču šo personu vērtību un cieņu uztur citas, pozitīvas īpašības un diženi darbi, ar ko viņi der pārējiem par paraugu. Bet nelaime ir tā, ka nenobrieduši un nepatstāvīgi raksturi bieži vien atdarina lielus vīrus tieši viņu vājībās, cerēdami tā vieglā kārtā viņiem pielīdzinājušies. Tā arī dažs puisēniņš, cenzdami ar papirosa dūmiem pacelties līdz pieaugušam vīram, bojā savu veselību un dodas tabakas verdzībā, tāpēc ka aplam ir izpratis vīrišķības un lieluma pazīmes.

Jāpatur prātā arī tas, ka vismaz daļa jauniešu vēlākos gados stipri tiecas pēc cildeniem paraugiem un meklē tos īpaši savos skolotājos. Kuņš tāds paraugs liekas, tas kļūst no visas sirds cienījams un mīļš. Un tikai tāda skolotāja ietekmē jaunais cilvēks spēcīgi aug. Jaunieša sirds prasa, lai skolotājs būtu bez trūkumiem un traipiem. Bet pīpēšanas netikums var būt viņam tikai traips, ko nekāda vecuma vai amata pakāpe neizdzēs.

Par guvumiem un attieksmēm mācību darbā

1957, Bib 3

Lasot "Padomju Skolotāja" 1957. g. 21. un 22. numurā par to, ko solās atminēties no institūta mūsu studenti, publiski skumdami, ka viņus stacijā nav sagaidījuši lektori ar puķēm, domas sāk cilāt mantojumu, kas paliek no skolotājiem, kad ir pagājuši daudzi gadi pēc visu skolu beigšanas. Izrādās, ka mācību gaitās sastapto cilvēku vērtēšana turpinās, un pareizi viņus novērtējam dažkārt tikai pēc ilgāka laika, kad mums atvežas acis. Un tad var likties, ka kādreiz esam sprieduši līdzīgi pirmās klases skolniecei, kas uz jautājumu, kāpēc tai skolotāja patikusi, atbild: tāpēc ka viņai bija skaista kleita.

Atceros, ka ap 1939. gadu mūsu ģimnazijā Valmierā viesojās mūzikas folklorists E. Melngailis, kas meklēja tautasdziesmu melodijas un uzstājās arī kā valodnieks. Viņš mūs ārkārtīgi sajūsmināja ar vēsti, ka vārdus, ko citi atzīst par ģermānismiem, neesot vis latvieši aizguvuši no vāciešiem, bet gan – vācieši no latviešiem; vācieši esot pārņēmuši no mums, piem., *šķēres*, un pat viņu *danke* radies no latviešu *tencināt!* Viegli un jauki pārlicināti, milzīgi aplaudējām šim lektoram un jutām īgnumu pret savu latviešu valodas skolotāju, ka viņa neļūsmoja mums līdz, bet tikai pateica ar smaidu, ka šis lektors nav valodnieks. Bet mums viņš patika, un es izšķiros studēt filoloģiju.

Un nu es satikos ar profesoru Endzelīnu. Cerēju dzirdēt no viņa vēl interesantākas lietas, bet viņš – raksta tik uz tāfeles dažnedažādu valodu vārdu formas, pēc visādiem skaņu likumiem tās salīdzinādams, runā ļoti nopietni, nekādus jociņus neiepīdams, un tik koncentrēti, 90 minūtes bez pārtraukuma, ka nevienu vārdu nedrīkst palaist gar ausīm, nekā viegli nepastāsta, bet visu pamato un pierāda (taču nemaz necenzdamies pārāk ieskaidrot) un dažreiz, izvadājis mūs pa sarežģītām un grūtām domu takām, beigās gaidīta noteikta apgalvojuma vietā pasaka: "V a r b ū t ā ir, bet gluži drošs tas nav." – Ne viņam rūp mums patikt, ne bail ko nezina. Pēc profesora Endzelīna pirmajām lekcijām man un dažam labam galviņa sāpēja aiz piepūles, tāpat kā nepieradušam sāp rokas vai mugura pēc grūta fiziska darba. Drīkstējām, bet nevarējām nenākt uz viņa lekcijām, jo nekādi citi mācības līdzekļi nespēja tās aizstāt, un viss tajās aplūkotais jāzina bija, tāpēc nācās to iemācīties, turklāt ļoti pamatīgi. Nebija (par laimi!) neviena žēlotāja, kas mūs noskaņo un klausina, vai mums patīk vai

nepatīk tik grūti strādāt. Pamazām sapratu, ka viss, ko profesors Endzelīns mums mācījis, ir bijis mums nepieciešams pamatīgai izglītībai mūsu speciālītātē un ka viss viņa rīcībā pauž atbildību zinātnes patiesības priekšā, ir motivēts un vērsti uz vienu mērķi: lai lietderīgi izmantojot ik minūti, nodotu saviem klausītājiem jo vairāk paliekamu vērtību: bagātīgas un pamatīgas zināšanas, bet it īpaši – augstu darba ētiku un prasmi zinātniski strādāt. Par to izauga pret profesoru Endzelīnu dziļa cieņa un pateicība, ko grūti neapliecināt un ko sirdī glabā laikam ikviens viņa audzēknis. Bet kāpēc man sākumā maz patika profesora Endzelīna, pasauleslavenā zinātnieka, lekcijas, to tagad saprotu: kamēr pašam nav vajadzīgās attīstības, diženais ir grūti uztverams – gan zinātnē, gan mākslā, gan cilvēku raksturos. Bet diženais liek augt!

Ar pamācīgiem vārdiem profesors Endzelīns nemēdza mūs audzināt, “darba mīlestība”, “pienākuma apziņa”, “patiesīgums” nekad neskanēja no viņa mutes, bet pats viņš šais tikumos bija aprīnojams paraugs, un paraugs ietekmē visspēcīgāk. Atcerēdamās viņu un visus savus labākos skolotājus, kas tiešām ir spējuši audzināt pozitīvā virzienā, esmu pārliecināta, ka īstam audzinātājam nav nepieciešams tīņāties ap pieaugušiem skolēniem un pa starpbrīžiem ar viņiem “aprunāties” (kas dzīves praksē, izrādās, var pat zaudēt atgriezenisko formu [-ies]!), viņus izprašņāt un viņiem familiāri un glaimīgi tuvoties. Šāda tuvošanās neprasa grūtas pūles, un tā vēl nebūt neliecina par nesavtīgu sirsnību (kas ārēji demonstratīva nemēdz būt). Daudz vairāk pašaieliedzības – kas ir sirsnības istuma drošākais un laikam gan arī vienīgais mērs – ir vajadzīgs, lai cīnītos pret negatīvo skolēnu rīcībā un lai arvien apzinīgi veiktu tiešo mācību darbu, piem., lai sagatavotu augstvērtīgas mācību stundas un lai būtu tur čaklumā, taisnīgumā, pacietībā u.c. tikumos paraugs, kas cieņas vērts. Krietns skolotājs, protams, audzina arī “pēc zvana” – ar visu, ko viņš dara vai nedara un pat – ko viņš darītu vai nedarītu (kas nojaušams, pazīstot viņu kā cilvēku). Nav iedomājams, ka viņš pagriezīs muguru, strupi atbildēs vai nepalīdzēs cik spēdams, ja pie viņa nāks kāds ar jautājumu vai lūgumu. Un pareizais stāvoklis laikam gan ir tas, ka pēc padoma nā k (īpaši pieauguši skolēni, kādi ir studenti), nevis ka ar padomiem un palīdzību iet un uzplijas.

Zināma distance (kas nav identificējama ar oficiālu vēsumu) starp skolēnu un skolotāju dabiski pastāv – nevienādā vecuma, izglītības un nodarbošanās dēļ, un nevajag censties, mēnuaprāt, šo distanci mākslīgi samazināt, jo tā neļauj pareizo attieksmju vietā stāties draugu būšanai, kas pienākumus apzinīgi veikt nepavisam nepalīdz. Ar to vien nepietiek, ka

attieksmes starp skolotāju un skolēniem ir ciešas un draudzīgas, jāraugās arī, uz ko tās dibinās. Ciešas un draudzīgas taču bija domātas gan arī tās attieksmes, par kuņģam pirms pāra gadiem izslēdza no mūsu institūta vairākas studentes pēc skolas prakses. Viņas pa slideno viegla draudzēšanās ceļu nemanot bija nonākušas līdz rīcībai, ar kādu tiek postīta skolēnu ētiskā apziņa, ko citi skolotāji un vecāki ir rūpīgi kopuši. Skolotāja draudzībai jābūt dziļai: ne tuvības žestos, bet mācīšanas rūpībā un izturēšanās krietnumā tai vajadzētu izpausties. Skolotājs, kā zināms, audzina it visu profesiju nākamos locekļus, bet ja viņš savā darbā rīkojas pavirši un neatbildīgi, tad viņš – lai cik draudzīgs un labs izliktos – iznieko jauniešiem dārgo mācīšanās laiku un audzina sabiedrībai sev līdzīgus darbiniekus, kādi ved uz postu jebkuņu dzīves iekārtu.

Kas skolotāja darbam gatavojas, tam jāsakrāj sevī daudz vērtību, rūpīgi izglītojoties un ētiski sevi audzinot. Bet bieži gadās vērot, ka studenti visādiem līdzekļiem tiecas tikai pārļaipt vieglāk un ātrāk pārbaudījumiem pāri un tikt pie diploma. Tad rodas grūtu jautājumu virkne – kāpēc viņiem nav intereses ne par zinātnisku darbu, ne par kaut cik nopietnāku izglītību savā speciālitātē, kāpēc vērtējumos viņi ir tik nepatstāvīgi un uztverē sekli, kāpēc viņiem ir gan liela pašapziņa (citādi jau viņi pašgudri nespriestu par lietām, kur viņiem trūkst spriešanai vajadzīgo zināšanu un lietpratēja tālredzības, piem., par to, kas viņiem mācībās “nav vajadzīgs”), bet kāpēc viņiem ir vāja pienākuma apziņa un bieži vien arī neētiska attieksme pret darbu un cilvēkiem, kāpēc viņi tiko pēc viegla dzīves?

Liekas, ka pareizāka attieksme pret visu radīsies tad, kad skolotāju un skolēnu saimei mācīšanas un audzināšanas mērķi stāvēs augstāk par viņu egoismu un kad dzīves īstenība visur rādīs, ka lietpratība darbā ir nepieciešama un ētikas normas ir vienlīdz obligātas visiem, un kad zudīs daudzkārt vērojamais gludās virspuses kults.

Lingua Latīna

1976, Bib 54

Invia est in medicīnā via sine l i n g u ā L a t ī n ā – ‘neizejams ir medicīnā ceļš bez latīņu valodas’.

Kāpēc gan neizejams? Uz šo jautājumu īsu atbildi dod medicīnas terminoloģija – tā ir latīniska. Tāpat latīniska ir bioloģijas, farmakoloģijas un citu ar medicīnu cieši saistītu zinātņu terminoloģija. Proti, no latīņu valodas (un ar tās starpniecību arī no sengrieķu valodas) ir aizgūti medicīnā ik uz soļa lietojamie speciālo jēdzienu apzīmējumi jeb termini. Tādējādi tie ir internacionāli un nepārprotami, turklāt jēdzienus izsaka īsi un precīzi. Tieši tas ļoti nepieciešams ikvienā zinātnes nozarē.

Tātad – kā pareizi jā mācās latīņu valoda?

Sekmes latīņu valodā (tās vārdu krājuma un gramatikas apgūšanā) nodrošina sistematisks nesasteigts darbs, jo pēc koncentrētas mācību programmas jaunapgūstamā viela arvien balstās uz iepriekš iegūtām zināšanām. Ir izpētīts, ka cilvēka apziņā līdz ar to zināšanu pūrā isti paliek tas, ko mācās pamazām un neatlaidīgi; sasteigta mācība turpretim aizmirstas ātri. Iemācītā viela jāpārliuko ik dienas – tādējādi tā apgūstama stabilāk, turklāt patērējot mazāk laika un enerģijas. Tas pierādīts arī īpašos eksperimentos. Piemēram, lai iemācītos no galvas 55 nesakarīgas zilbes vienā dienā, nepieciešami 36 atkārtojumi, divās dienās – 23 atkārtojumi, bet trijās – tikai 11 atkārtojumu.

Svarīga ir prasme mācīties un iegaumēt, ņemot vērā gan vispārīgos mnēmonikas (atmiņas mākslas) likumus, gan individuālās atmiņas īpatnības. Liela nozīme ir daudzpusīgai uztverei – ir svarīgi iegaumējamus vārdus ne vien dzirdēt no docētāja un redzēt tekstā, bet arī pašam skaļi un skaidri izrunāt, sameklēt vārdnīcā un izrakstīt. Atmiņai talkā var nākt arī asociācijas, schēmas.

Apgūstot valodas sistēmu, derīgi vispirms iegaumēt pašas galvenās līnijas un tipisku formu un konstrukciju paraugus, nevis daudzus vienveidīgus piemērus.

Iemācīto no aizmiršanas pasargāsim, to atkārtojot. Repetito est māter studiorum, – ‘atkārtošana ir zinību māte’.

Rasma Grīse,
latīņu valodas lektore.

Jānis Endzelīns kritikas laukā

1976, Bib 53

Spēja ātri reaģēt uz aktuāliem jautājumiem un drosme klaji teikt novārtā liktu vai slāpētu patiesību bija visai raksturīga mūsu valodniecības klasiķim Jānim Endzelīnam. Šī spēja un drosme vedināja viņu uzrakstīt daudzas vērtīgas un interesantas kritikas.

Ne mazums Endzelīna aizrādījumu ir aktuāli joprojām un liekami lietā. Tā aktuālas šķiet daudzas Endzelīna mācības valodas praksei, piemēram, redzot nezāles, kādas atkal ir sazēlušas uzvārdu rakstībā un nereti rēgojas pretī pat no goda plāksnēm un dokumentiem. Aizmirsti, diemžēl, šķiet Endzelīna padomi **mācību procesa** uzlabošanai, vērojot gadu no gada, ka pirmā kursa studenti (arī labie), kam dzimtā valoda skolā mācīta pārgudri un nepraktiski, raksta ar rupjām kļūdām pat ortografijā, neizprotot viselementārāko gramatiku un tāpēc nespēj pienācīgi apgūt augstskolā mācāmās valodas. Atzīstami šķiet Endzelīna aizrādījumi un viņa paša paraugs, domājot arī par tādām paradoksālām parādībām dažā labā skolotāju un arī zinātnieku kolektīvā, kādas nesen atgādināja "Cīņas" 1976.gada 139. (10783.) numurā docents A. Milts rakstā "Mūsu spēks un vājums". Un ir svētīgi, ka atgādinām un uzrādām arī paši savus vājumus, jo, kā teicis Endzelīns, "Jaunumu var novērst tikai tad, ja to atzīst".

Kritikas novadā Endzelīns ir atstājis pāri par piecdesmit publicētu recenziju un daudz citādu kritisku apcerējumu, arī asprātīgus polemiku rakstus; dažādu vērtējumu tāpat netrūkst viņa pārējos darbos. Vēl citas viņa atsauksmes un ierosinājumi ir saglabājušies rokrakstā. Kritikās jo spilgti izpaužas Endzelīna personība un zinātnieka centieni, parādās, kas viņam ir dārgs un aizstāvams, kas apkaņojams.

Endzelīns kritiski ir pievērsies visvairāk tām parādībām, kam kāds sakars ar latviešu valodu un tās likteņiem, jo latviešu valodā tolaik bija vēl daudz zinātniski neizpētītu un praktiski nenokārtotu jautājumu, kur nebija vienprātības. Pēc viņa atzinuma "valoda ir tautības spilgtākā un svarīgākā pazīme" un pastāv ne tikai ar savu atšķirīgu vārdu krājumu, bet arī ar savdabīgu izteiksmi. Kas to deldē ar burtiskiem jeb, kā Endzelīns mēdza teikt, ar verdziskiem tulkojumiem, arī tas grauž saknes valodas dzīvības kokam (tikai slepenāk nekā tas, kas izraibina savu runu ar barbarismiem).

Endzelīns visu mūžu modri raugās, lai mūsu tēvtēvu valodai nekur

nedara pāri – ne dzīves praksē pašu inteliģence, ne zinātnē cittautu valodnieki.

Vecā inteliģence, kas vēl 20. gadsimta sākumā bija mācījusies nelatviešu skolās, par kultūras jautājumiem veiklāk spēja domāt un runāt vāciski vai krieviski un tāpēc izteicās tādā latviešu valodā, kas skanēja kā tulkojums. Bez tam latviešu valoda jau gadu simtiem bija lauzīta muižās un baznīcās, kur tā “attīstījās” nelatviskā virzienā un tika atzīta par jo labāku, ja bija jo tuvāka svešo kungu valodai.

Tāds ir vēl stāvoklis, kad Endzelins 1920.gadā atgriežas Latvijā. Un viņš tad tūliņ daudzos rakstos pievēršas valodas praksei – kritizē un atrisina uzvārdu rakstību, raugās, lai nekādās plašās publikācijās, kā presē, uzrakstos vai dziesmu tekstos neizplatītos bojāta un noplicināta valoda. Tomēr viņš redz, ka mūsu dzimto valodu atjaunot īsti var vienīgi skola, un tāpēc pārlūko latviešu valodas mācīšanu skolās, kritizēdams gan skolu programmas un mācību līdzekļus, gan skolotāju sagatavošanu un viņu darbu mācību stundās (jau 1918.g. rakstā “Par latviešu valodas mācību”). Ja skola ir vāja, viņš aizrāda, tad tautas izglītības līmenis pamazām slīd arvien uz leju. Un, ja dzimtās valodas mācīšanos padara pretīgu (stundās mācot nevis valodu, teorētizējot par gramatiku), tad skolēniem aizkavē visu attīstību. Vēl gluži nesen līdzjutībā vēroju, kā lasītnepratējam bērnam, ejot divnedēļu pirmsskolas apmācībā, māte palīdzēja iekalt galviņā skolotāja uzdotu teoriju: “Teikums sastāv no vārdiem, vārds sastāv no zilbēm, zilbe sastāv no skaņām”, kas taču pat saturā un formulējumā ir nepārdomāta!

Skolotāju sagatavošanā Endzelins arvien uzsver, ka nepieciešama ir speciālizēšanās mācāmajā priekšmetā, un ir pret tādu personu diplomēšanu, kam par savu darbu nav īstas intereses. Kādā iesniegumā filoloģijas fakultātei viņš aizrāda, ka “nav vajadzīgas labās atzīmes, bet paliekama erudīcija” un ka neder zaudēt dārgo laiku, gala priekšmetos divreiz eksaminējot kūtrus vai nespējīgus studentus.

Zinātnes jomā, recenzēdams ārzemju valodnieku darbus, Endzelins neļauj likt novārtā arī nepieciešamos latviešu valodas faktus, (aizrādījumi Bernekeram, Trautmanis, Hirtam 1910. un 1927.gada recenzijās) un neklusē, ja kur tiek niecinātas latviešu valodas tiesības vai vērtības. Piemēram, 1914.gada rakstā “Kā vācieši rauga pierādīt, ka Baltija ir sena vācu zeme” Endzelins parāda, kā okupantu praksei palīgā tiek raidīta viltus teorija. Un 1932.gada recenzijā viņš meistarīgi atvaira Ed. Hermaņa apvainojumu, ka tieši latviešu valodai raksturīga esot grēkošana pret loģiku.

Tomēr Endzelina darbībā nav ne vēsts no šovinisma vai uzbāzīga

nacionālisma; 1914.gada "Piezīmēs" viņš pareizi par sevi saka, ka zinātnes jautājumos viņš "patriots" neesot, bet tikai patiesības meklētājs. Un viņš atkailina jebkuras tautas pārstāvja cenšanos "savtīgu nacionālismu maskēt zinātniski skanošos argumentos" (1920.g. par francūzi Meijē, recenzējot Zēvera darbu). Endzelīna attieksme ir ļoti taisnīga un humāna pret katru tautu un cilti – ne tikai pret radiem un kaimiņiem ("Par mūsu robežām ar Lietuvu" 1920.g.), bet arī pret citkārt atspēkotajiem vāciešiem, piem., "Augstskolas gadadienā" 1920.gadā viņš nosoda irgāšanos par uzvarētu pretinieku un cilvēka nišanu viņa tautības dēļ. Te jāpiemin Endzelīna pareizā cieņas attieksme arī pret mūsu pašu tautas cilti latgaliešiem; viņš savā laikā noteikti uzstājās gan pret viņu atstumšanu no pārējiem latviešiem, gan pret iedomu, ka viņiem esot "sava valoda". Tas lasāms jau 1912.-1916.gada rakstos, kas nule par jaunu izdoti Endzelīna Darbu izlases (Di) II sējumā (un vienkopus uzrādīti tur 561.lpp. parindē). Viņa attieksme labi redzama, piemēram, apcerējumā, kam par virsrakstu viņš **pēdīnās** līcis kādreiz populāru aplamu frazi: "Latvieši un latgalieši" (sk. pirmpublicējumu). Izlases II sējuma pēdējā redakcija te gan ir nelabi kļūdiļusies, atmezdama šās obligāti nepieciešamās pēdīņas (gan 477., gan 796.lpp.), līdz ar to nepelnīti pavērsdama arī pret Endzelīnu pašu viņa bargo teikumu: ".. tikai ignoranti var runāt un rakstīt par *latviešiem un latgaliešiem*" (turpat, 540.lpp.).

Tālrēdīgi ir Endzelīna spriedumi, un vērā liekams ir arī gars un veids, kā viņš kritizē. No Endzelīna kritikām var mācīties, piemēram, nepārvērst kollēģiālītāti par draugu būšanu un arī to, ka publicētas aplamības ir tāpat publiski arī jālabo un ka godīgi jāizturas pret oponentu pat vissīvākajās cīņās, īsi sakot, var mācīties diskutēšanas ētiku, prasmi un lietderību. Piemēram, recenzijās Endzelīns zinātnes interešu labad skaidri un bez aplinkiem uzrāda trūkumus un kļūdas arī savu tuvu draugu – Būgas, Mīlenbacha un Šmita – darbos. Tāpat īsi priekš doktordisertācijas aizstāvēšanas viņš (1911.g. rakstā "Vai Baltijā ir dzīvojuši ķelti?") galīgi nokritizē sava oficiālā oponenta Šachmatova atzinumus un nelietpratību minētajā jautājumā. Un nav dzirdēts, ka būtu par to cietis! Jo, kur patiesība un zinātnes progress jeb, citādi sakot, kur kalpošana zinātnē (bet ne sevis celšana ar tās palīdzību) ir augstākais mērķis gan autoram, gan recenzentam, tur viņu starpā nevar būt nišanās par pareizu kritiku. Bet kritikas pareizums ir izredzams no faktu analīzes un no argumentu svāra. Lai cik asas kādreiz izvēršas polemikas, Endzelīns pretiniekam nenodara nekādu pārestību, tikai nostāda pretinieku patiesības daļkārt nežēlīgajā gaismā, jo atspēko viņu, lieliski prazdams oponentu un argumentēt, asprātīgi atklāt viltību un nesolidus

cīņas paņēmienus, kādus viņš pats nekad nelieto. Piemēram, principu, ka "elementārā pieklājība prasa, lai polemikā pareizi atstāstām sava pretinieka domas" (Di II 538), Endzelīns pats nekur nav pārkāpis, bet daudzi viņa pretinieki gan. Ja izrādās, ka pretiniekam pilnīgi vai pa daļai ir tomēr bijusi kur taisnība, Endzelīns pats diskusijas gaitā to klaji pasaka (Di II 33). Viņš protestē, ja mana netaisnu izturēšanos pret kādu (Di II 612), un neatzīst glaimīgu vai bailīgu piekāpību, jo ētiskās u.c. normas īsti iedarbīgas ir tik tad, ja tās ir vienlīdz obligātas visiem. Piemēram, viņš droši aizrāda, ka latviešu valodu uzrakstos kropļo ne jau tikai cittautieši (par ko tos policija šad tad sodījusi), bet kropļo arī latvieši paši, turklāt vēl ārlietu ministrijā (1926.g. rakstā "Par latviešu valodas stāvokli Latvijas valstī"). Un ne vien administrācijas, bet arī zinātnes autoritātēm viņš tieši un taisni oponē jau kopš jaunības (piem., maģistra disertācijā), ja pats kādā jautājumā ir ticis patiesībai tuvāk nekā tās.

Reizēm presē Endzelīnam ir pārmešta asa vai pat "ļoti asa" citu kritizēšana. Bet konkrētie apstākļi, asuma cēloņi, netiek analizēti, it kā nemaz nebūtu svarīgi, ka barga kritika ir nopelnīta ar lielām aplamībām un pavisībām (piem., 1904.g. recenzētajā Požezņska darbā) un ka pretinieks polemikā pats ir bijis daudz nesaudzīgāks un turklāt netaisnīgs uzbrucējs (sk. 1928.g. polemikas ar M. Bruņenieku un J. Zēveru). Kāds asuma pārmetējs uzskata varbūt par sīkumiem to, kas lietpratējam sīkumi nav, un vienpusīgā līdzjutībā žēlo kritizēto personu (tās vietā šķiet arī pats reiz bijis), bet ir vienaldzīgs par tās grēkiem pret zinātņi un zinātniekiem.

Mērijot Endzelīna "asumu", vēl jāņem vērā viņa principi un stils. Viņš ir bijīgs pret taisnību un faktiem, bet pilnīgi noraidīgs pret patmīlību – paša un citu. Kritizēt viņš nemēdz vispārīgām frazēm, bet ļoti konkrēti un tieši, īsā, precīzā izteiksmē. Viņš rūpīgi iztīrā katru faktu, uz kā balstās vai ko aplam traktē pretējo uzskatu pārstāvis (piem., 1940.g. recenzētais Kiparskis). Tā nebūt nav sikumainība. Tādējādi kritikas lasītājs nav spiests noticēt recenzenta atzinības vai pēluma vārdiem, bet var pats analizēšanā piedalīties. Faktus Endzelīns ļoti respektē, jo no tiem atziņas ir atkarīgas un laiks daudzām ticībām, hipotezēm un arī atziņām pārvelk krustu, bet ne faktiem. To savdabīgi ir uzsvēris Endzelīns 1935.gada apcerē par Kr. Barona nozīmi latviešu filoloģijā, aizrādīdams, ka lielā atrodami fakti bieži vien ir daudz svarīgāki nekā šās vielas pētījumi, jo pētījumi, viņš saka, var būt arī maldīgi, bet fakti paliek fakti mūžu mūžos un tos var pētīt daudzi un dažādos laikos. – Tā ir patiesība, ko ne katrreiz apzināties.

Ja nu pārļasām kādu par "ļoti asu" nodēvētu kritiku ("Kas bija Ūsiņš",

Di I 266-272), tad izrādās, ka tur nekādu īpaši dzēlīgu vārdu vai izteicienu nav. Ievaino laikam īsteni Endzelīna pārākums zināšanās, intelektā un ētikā, kā arī nevarība viņa argumentācijas priekšā un apskaužamais prāta asums. Pie Endzelīna bezaplinku izteiksmes varbūt ir arī jāpieņem, lai tā neliktos asa, bet vienkārši – patiesīga. Piemēram, jau 1901.gadā kādā no saviem pirmajiem apcerējumiem viņš par Dr. Bāra un Bilensteina publikācijām refleksīvformu jautājumā pasaka: “.. bet abu raksti par šo lietu gandrīz nekam neder” (Di I 189). Ap šo pašu laiku par Endzelīna kritiskām piezīmēm apvainojies bija viņa draugs austrumvalodu speciālists Pēteris Šmits. Tad radās Apskata 1903.gada 21.numurā publicētais Endzelīna raksts “Atbilde “P. Šmit” kungam” (Šmits savu uzvārdu toreiz bija rakstījis bez galotnes). Šai atbildē Endzelīns iztīrā arī pārņemtos savas izteiksmes “asumus”, bet īpaši – zinātniska darba metodoloģijas, lietpratības pamatu un diskusiju ētikas jautājumus. No šāda viedokļa raksts ir ļoti svarīgs, lai gan tajā nav iztīrāti nekādi konkrēti valodniecības jautājumi. Šai rakstā, kas diemžēl nav uzņemts Endzelīna Darbu izlasē, viņš starp citu saka tā: “Bet kļūdas rādīt ir taču pašas lietas labā vajadzīgs. Par vienu un otru zinātnes jautājumu rakstot, taču rūpējamies vairāk par to, lai atrastum un atzītum patiesību nekā par to, lai paši paturētum taisnību. Lietas labā otram padarītas nepareizības rādīt nav tāpēc nekāds “uzbrukums”: amicus Plato, magis amica veritas! Nešaubos arī nemaz par to, ka manā rakstā nevarētu kļūdas atrast, jo alojamies visi un arī pats vairs par vienu otru lietu nedomāju tā, kā tad, kad sacerēju minēto rakstu.”

Jau šā citāta beigās rāda, ka Endzelīns ir godam minams vēl kādā kritikas nozarē, proti, paškritikas nozarē. Ļoti spilgti tas redzams, piemēram, Milēnbacha un Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcas “Gala vārdos”. Tiklīdz Endzelīns, tālāk pētīdams un vairāk iedziļinādamies, pamana kādu kļūdu vai nepilnību savos rakstos, viņš pats šo trūkumu tūlī uzrāda nākamajās publikācijās.

To dažkārt ir demagoģiski izmantojuši atklāti vai slepeni viņa pretinieki, stāstīdami publikai, ka Endzelīns “ļoti bieži” esot mainījis savus “uzskatus”. Bet tā kā Endzelīns ir sevišķi pamatīgs pētījumos un nepārsteidzīgs formulējumos, tad “uzskatus mainīt” viņam patiesībā ir nācies gan visai reti. It īpaši tas sakāms, ņemot vērā viņa zinātnisko atzinumu milzu daudzumu. Raksturīgi, ka tos pašus Ūsiņa vārda etimoloģiju variantus ir spiesti minēt vairāki dažādu periodu kritiķi, cits no cita aizņemdamies, jo “uzskatu mainīšanas” piemēru acīmredzot trūkst. Bet ar šādiem piemēriem nav iespējams ne Endzelīnu mazināt, ne paša kritizētāja nepatstāvību

attaisnot, nedz iekonstruēt pareizu normu ignorēšanā valodas "attīstību".

Kādā rakstā vācu valodā (Di II 498) Endzelīns izsaka atzinumu, kas pārtulkots skanētu apmēram šādi: "Es arvien vēlos, ka manus uzskatus kritizē, jo ne jau savu uzskatu uzvaru gribu panākt, bet gan atrast zinātnisko patiesību; tikai – kritizējot spriedumiem ir jābalstās uz valodas materiāla un uz attiecīgās literatūras pamatīgas pazīšanas". – Šie vārdi labi izsaka autora un kritiķa pareizo stāju.

Latviešu dižvalodnieks, arī atdzejotājs

Latviešu dižvalodnieks

1987, Bīb 71

Lieli cilvēki ir kā gaismas mūžīgi avoti. Tā lasām domu graudos. Tāds avots ar darbiem un personību mums bija un paliek **Jānis Endzelīns** – nesavtīgs zinātnieks, mūsu rakstības izveidotājs un literārās valodas izkopējs, latviešu un citu baltu valodu pasauleslavens pētnieks. Viņš ir arī pirmais Leņina prēmijas laureāts mūsu republikā.

Gadsimta ceturksnis jau ir pagājis, kopš Endzelīna mūžs Koknesē izbeidzās 1961.gada 1.jūlijā. Bet no viņa atziņu gaismas un rūpīgi savāktu faktu krājuma joprojām pašāvēģi smeļamies un smelsies vēl paaudžu paaudzes. Tur rodamas ne tikai valodnieciskas vērtības. Sevišķi zinātnes ceļa sācējiem tur derīgi vērot stingru pētniecības metodi un lietpratīgas argumentācijas paraugus. Priekšzīmīgs arī ir Endzelīna lakōniskais stils, prasme vienkārši un skaidri izteikties pat ļoti sarežģītos jautājumos.

Te jāpiebilst, ka lakōnisms prasa arī izglītotu lasītāju. Endzelīna izteiksmes isumā dažkārt nepamanām viņa domas plašumu un tālredzību. Valodniecībā vai kultūras vēsturē vispār zināmas patiesības Endzelīns nemēdz pārstāstīt. Taču ne katrs lasītājs tās pazīst vai pūlas noskaidrot, tāpēc reizēm pārprot Endzelīna rīcības motīvus.

Piemēram, esam pasākuši jau bez apdomas skandināt, ka “valoda ir sazināšanās līdzeklis”. Tiesa gan, tomēr tā ir ne tikai sazināšanās līdzeklis, tāpat kā tautas tērs ir ne tikai ģērbšanās līdzeklis. Jo, kā teicis jau Kaspars Biezbārdis, “visa tautas garīgā būšana mājō valodā”. Tā vārdā *zagt*,

apzagties ar pirmnozīmi ‘apgānīties’ jau ietverts arī ētiskais vērtējums (par to Endzelīna Darbu izlasē III/2, 405). Būdama nacionālas identitātes paudēja, katras tautas valoda, līdzīgi kā tās māksla, dod savu ārtavu visas cilvēces gara vērtību krātuvē. Bet tur tikai īstajam, savdabīgajam, nevīs aizguvumiem vai pakalpinājumiem ir svars. Tāpēc (un nevis aiz kāda nelaba “nacionālisma”) Endzelīns pamatīgi noskaidroja un modri sargāja kā vērtību latviešu valodas latviskumu. Viņš stingri iebilda pret verdziskiem tulkojumiem, kā “liķa bāls”, “visā drīzumā”, “grāmata viegli lasās” (tīri latviski būtu, piem.: *bālin bāls, drīz jo drīz, grāmata viegli lasāma*), tāpēc ka tādi nesaskan ar latviešu valodisko domāšanu, bet izplatās kā svešas nezāles un spiež novārtā mūsu pašu izteiksmes līdzekļus. Protams, ir arī tādi tulkoti aizguvumi, kas mūsu valodai piekļaujas un nav kaitīgi. Jo citu valodu izteiksmes veids var radnieciski vai nejaūši saskanēt ar mūsējo. Endzelīns kā jau salīdzināmās valodniecības pārstāvis to lieliski zināja un ņēma vērā. Ir liels pārpratums domāt, ka viņš mācījis vairīties no kādas konstrukcijas tikai tāpēc, ka tāda ir arī citās valodās.

Endzelīns bija visai vienaldzīgs pret ārēju godu. Ārēji godinājumi nereti izvēršas tikai par godinātāju pašu reprezentēšanos. Bet Endzelīns atšķīra īstu sirsnību no ārišķībām. Saglabāt viņa piemiņu un cieņu ir vajadzīgs īsteni mūsu pašu labad, lai mēs vai mūsu bērni nepalaižam vējā Endzelīna atstātu dārgu mantojumu.

Patlaban šādā nolūkā arī muzeji atzīstami rosās. – Koknesē pērn maijā atklāja Endzelīnam veltītu plašu izstādi, kur katrs varēja uzskatāmi vērot viņa dzīves un darbības posmus un uzrakstīto lappušu tūkstošus. Un Valmieras novadā Endzelīna dzimtajos Kauguros iekārto piemiņas istabu viņa tēva mājā Mičkēnā. Tur dzimis arī valodnieka brālēns Jānis Asars un jau aizpērn tika atklāts piemiņas akmens viņiem abiem.

Šais piemiņas vietās varbūt būs arī manāms, ka ne jau vienīgi kā zinātnieks mums Endzelīns ir nepieciešams un augstu vērtējams, sevišķi tagad, kad daudzinām “cilvēka faktoru”. – Endzelīns ir svētīgs paraugs ar darba tikumu un atbildību, ar paškritiku, ar lietpratīgu un taisnīgu kritiku recenzijās, ar nepārkāptu disputanta ētiku pat asās polemikās, ar drosmi klaji aizstāvēt novārtā liktu vai slāpētu patiesību.

Laikabiedriem, vērojot Endzelīnu kā cilvēku, simpātiska bija viņa pašcieņa un patstāvība, cieņa pret vecākiem, klusa sirsnība pret māti un seno tēvmājas strādnieci Marēnu, kas runājusi nebojātu tautas valodu. Vēl gribas pieminama Endzelīna taupība, tāpat viņa vienkāršais, pieticīgais dzīves veids, kāds sekmē garīgu neatkarību.

Endzelīns taupīja (t.i., lietderīgi izlietoja) vispirms laiku – gan paša, gan citu, visur precīzi ierazdamies un lieki neuzkavēdamies. Daudz laika un arī papīra viņam aiztaupījās līdz ar spēju rakstīt darbus uzreiz tīrā rakstā, bez uzmetuma. (Tie rakstīti ar roku un no rokraksta arī drukāti.) Vārdnīcas kartotēkai viņš licis lietā pat vēstulēm izlietota papīra neaprakstīto pusi. Zīmulus viņš izrakstīja kārtīgi līdz galam. Un tā nebija skopulība, bet jau vecāku mājā ieaudzināts taupības tikums. Kad vajadzēja palīdzēt kādam nelaimē, Endzelīns bija devīgs un neizrādīgi sirsnīgs. Par viņa naudu tika pirktas dārgas zāles slimniekiem un palīdzēts badā un aukstumā nonākušiem. Pie nelaimes piemeklētiem ļaudīm viņš nesaukts arī pats ir ieradies – iedot krietnu summu naudas.

Lai Endzelīnam tautas piemiņa visos Latvijas novados – tos viņš reiz pārstaigājis, mūsu dzimto valodu pētīdams!

Valodnieka Jāņa Endzelīna garīgais mantojums.

Valodniece Rasma Grīse

cīnās par latviešu valodu Ņujorkā

1992, *Bib 99*

(Red.) Latviešu izcilā valodas profesora Jāņa Endzelīna skolniece, Latvijas valodniece Rasma Grīse piedalījās Latviešu valodas zinātniskajā konferencē š.g. 26. un 27.septembrī Ņujorkā, kur 27.septembra LU dibināšanas 73.gadskārtas svinīgajā aktā teica akadēmisko runu par Jāni Endzelīnu un viņa vienreizīgo darbu latviešu valodas pētniecībā un saglabāšanā. Pēc zinātniskās konferences Rasma Grīse Rīgā saņēma Latviešu akadēmisko mācībspēku un zinātnieku apvienības (LAMZA) prezidenta, profesora Dr.J.Kļaviņa un konferences vadītāja Viktora Neimaņa sekojošu vēstuli: Ar dziļu pateicību novērtējam Jūsu piedalīšanos Latviešu valodas zinātniskajā konferencē š.g. 26./27.septembrī Ņujorkā. Par lielu pagodinājumu visai mūsu organizācijai kļuva Jūsu akadēmiskā runa, sacīta LU dibināšanas 73.gadskārtas svinīgajā aktā par vienu no mūsu gara dzīves lielākajiem milžiem: profesoru Jāni Endzelīnu. Pagodināti un savīļoti tāpēc, ka tieši Jūs kā Endzelīna atstātā zinātniskā mantojuma apzinātāja esat darījusi tik apbrīnojami daudz viņa zinātnisko atziņu un ētisko darba principu uzturēšanai valodnieku saimē, visā mūsu tautā.

Darījāt to vissmagākajos rusifikācijas gados, neiedama nekādos kompromisos ar mūsu valodas eksistencei naidīgo padomju okupācijas režīmu. Lai pakāpeniski no svešiem kropļojumiem attīrīta latviešu valoda un zinātniskā skaidrība tās likumā kļūtu par Jūsu drosmīgā mūža vainagojumu!

Sniedzam Rasmus Grīšles akadēmisko runu lasītāju ievēribai.

Cienijamie konferences rīkotāji, dārgie ārzemju tautieši! Pateicos par godu, ka esmu te aicināta runāt par profesoru Jāni Endzelīnu, kas ir mans skolotājs kopš studijām Latvijas Universitātē un ir arī Valmieras novada kaugurietis tāpat kā es.

Pirms pievēršamies viņa dzīves gaitām un darbam secīgi, palūkosimies kopskatā, kāda loma viņam lemta mūsu tautas likteņgaitā un kādi apstākļi viņu ir lenkuši pēdējos 50 gadus un lūkojuši izdzēst, turklāt tik viltīgi, ka no trimdas tālienes varbūt ne arvien ir izprasts. Bet viss vērtīgais, kas zudināts vai novārtā likts, mums kopīgiem spēkiem būtu jāatjauno. Katru tautu, arī mūsējo, grūtos un draudīgos laikos stiprina savu izcilo cilvēku pazīšana un savu nacionālo vērtību apzināšanās. Un otrādi – vājina neapzināšanās. Latviešiem zinātnes lepnums ir akadēmiķis profesors, indoeiropiešu salīdzināmās valodniecības doktors Jānis Endzelīns jeb vienkārši Endzelīns – dižens bez kādiem tituliem, pazīstams jo tālu pasaulē, ievēlēts par goda biedru arī Amerikas Lingvistu biedrībā – reizē ar slaveno angļu fonētiķi Denjelu Džounzu (Daniel Jones). “Endzelīns’s name needs no introduction” (Endzelīna vārds neprasa iepazīstināšanu – red.) – ar šo īso teikumu iztiek vēl 1951.gadā Amerikas žurnāls *Language*, iesākot recenziju par Endzelīna grāmatu. Jo Endzelīns ir baltu valodu ievērojamākais pētnieks, kas gaismojis salīdzināmās valodniecības lauku arī ar jaunizprastiem latviešu valodas faktiem un ir atzīts par vienu no sava laika lielākajiem valodniekiem vispār.

Mūsu tauta turklāt nedrīkstētu aizmirst, ka Endzelīnam ir galvenie nopelni, paceļot mūsu dzimto valodu no “zemnieku valodiņas” kultūras valodas un valsts valodas pakāpē, proti, izveidojot latviešu valodai teicamu ortogrāfiju, tīrot un izkopjot literāro valodu, attīstot zinātņu terminoloģiju un papildinot arī vispārīgi lietojamo vārdu krājumu ar atdzīvinātiem, izloksnēs atrastiem vai jaundarinātiem vārdiem, kā *aizstāt, apgāds, apkure, aptumsums, apvalks, atbilst, attieksme, iestāju* (eksāmens), *ietekme, ietvars, ietve, izcils, jutoņa, klātiene, laimests, laimēt, lūgsna, necils, neklātiene, plakne, raudze, sūknis, uzskate, virsvalks* u.c.

Spriedumos par valodas lietām Latvijā Endzelīns laikam gan ir bijis tālredzīgākais un arvien pilnīgā skaidrībā par valodas liktenīgo lomu tautas pastāvēšanā. Jau 1920.gadā tikko kā izcīnītās brīvvalsts laikrakstā *Latvijas Sargs* Endzelīns atgādina mums mūžam prātā turamu patiesību, ka **sava valoda ir mūsu lielākais nacionālais dārgums**. Bet latviešiem nacionāls dārgums tāpat ir Endzelīna atstātais garīgais mantojums – viņa daudzpusīgais devums zinātnei un dzimtās valodas latviskai kultūrai; tāpat neaizmirstams ir Endzelīna paša paraugs darba ētikā un īstenā, neizrādīgā patriotismā.

Taču Padomijā šādu vērtību atzišanu bargi dēvēja par “buržuāzisko nacionālismu” un nīdin nīdēja. Sekas tādas, ka Endzelīnu un viņa nopelnus jaunākā un vidējā paaudze Latvijā vairs gandrīz nepazīst, pat humānitāri skolotie ne, lai gan visi lieto Endzelīna darba augļus, īsi sakot, viņa izkopto literāro valodu.

Daži piemēri. Televīzijas viktorīnā latviešu filoloģijas studente jauc Endzelīnu ar Milēnbachu. Grupa latviešu filoloģijas studentu (literātu) – diez vai pēc pašu ierosmes – atsakās no lekciju kursa par Endzelīnu. Valdības avīze *Diena* 1992.g. 7.numurā publicē sagudrotu, rupji nepieklājīgu un nevajadzīgu vārdu, apgalvojot, ka to esot ieviesis Endzelīns. Pērn valodas kultūras nedēļā Rīgā latviešu redaktoru sanāksmē, kur nolasīju valdībai iesniedzamo petīciju par nebojātas Endzelīna ortografijas atjaunošanu, kāds filozofijas fakultāti beidzis darbinieks publiski atzinās, teikdams: “Esmu pilnīgi nekompetents par to, kas bija Endzelīns un ko viņš darīja.” Un viņa kollēga piebilda, ka deputāti jau tā nemākot rakstīt, vēl nu jaukšot viņiem galvu “ar kaut kādu Endzelīnu”.

Vai neteiksit: tirā tumsība! Taču par to nav daudz ko brīnīties, jo ilgajā mankurtisma laikmetā šāda nekompetence un vispār nekrievu tautu kultūras neziņa tiši tika radīta, arī Latvijā, lai aizmirstam visus, kas pelnījuši nacionālu cieņu un godu. Tāpēc jau nogrāva brīvības cīnītāju pieminekļus, nopostīja dievnamus, tāpēc notiesāja, nomelnoja, noklusēja izcilus gara darbiniekus. Tāpēc ievirzīja mūsu valodu bojā ejas ceļā: aprobežoja, zudināja tās latvisko savdabību izteiksmē, gremdēja ortografijas kvalitāti – ieviesa tajā tos trūkumus, kādi bija Maskavas latviešu rakstībā (atmests *r* un svešvārdos *ch*), citādi sakot, veicināja visnotaļ krieviskošanos.

Kad profesors Endzelīns, latviešu valodas latviskuma sargs (tas īsteni nozīmē: latviešu valodas pastāvēšanas un tauras pastāvēšanas sargs), bija gan marristiski, gan marksistiski “atmaskots” un 1950.gada aprīlī no universitātes neglīti aizraidīts, padomju ideologi sūkstījās, ka Endzelīna uz-

skati tomēr vēl mitinoties filoloģijas fakultātē un mudināja uz (citēju) “Endzelīna buržuāziski nacionālistiskā, bēdīgā mantojuma galīgu iznīcināšanu latviešu valodniecībā” – kā lasāms redakcijas rakstā universitātes avīzē *Padomju Students* (1950.10.10.). Uz šo mērķi virzījās, piemēram, likvidējot universitātē Endzelīna nodibināto baltu filoloģijas nodaļu, nopajājot viņa monumentālo gramatiku, atlaižot no darba viņa skolniekus, pārtraucot skolās lietot Endzelīna sarakstītas vai viņa rediģētas latviešu valodas mācībgrāmatas (piemēram, Valerijas Bērziņas Latviešu valodas gramatiku vidusskolām, par kuŗu labāka Latvijas skolēniem nav uzrakstīta). Sagrozīja gramatikas terminoloģiju un visur turēja audzēkņus no Endzelīna atziņām tālu.

Izvirzītais Endzelīna mantojuma “galīgas iznīcināšanas” mērķis nekad netika atmests, bet, mainot taktiku, vēlāk tika slēpts puķēs – Endzelīna šķietamā rehabilitācijā. Proti, Endzelīna uzcelto nemitīgi drupinot (un to par “attīstību” dēvējot), cēlāju pašu pasaules acu apmānīšanai lepmi godināja un trīs gadus priekš nāves apbalvoja pat ar Ļeņina prēmiju. Jo viņš savā vecuma nespēkā vairs nešķīta bīstams padomju varai, taču slavenība viņš bija joprojām, ko tad lika lietā propagandai un citādi. Piemēram, Endzelīnu līdz pat mūža beigām paturēja Valodas un literatūras institūtā it kā darbā, ko viņš vairs patiesībā neveica. Taču te nav ko lepoties ar labdarību Endzelīnam: institūtam pašam bija svarīgi, lai darbinieku sarakstos būtu augsti graduēts zinātnieks – citādi institūts nokļūtu zemākā kategorijā un visiem būtu mazākas algas. Neviena cita valodniecības doktora tolaik nebija.

Arī t.s. “Endzelīna diena”, ko šis institūts ik februāri rīko, īstenībā kalpo rīkotāju pašu populārizēšanai. Bet desmitiem gadu tur nav bijis referāta par Endzelīnu vai viņa veikumiem, jo tādi referāti ir noraidīti (piemēram, manējais par Endzelīna mājas arhīvu). Un šāda divkosība diemžēl vēl turpinās, tā ka arī šogad tai dienā uz galda gan stāvēja ilggadējais Endzelīna attēls un puķes pie tā, bet šā sarīkojuma vadītāja, demagoģiski uzstājās pret nesabojātās Endzelīna rakstības atjaunošanu Latvijā. Kad gan šāds gars vairs Latvijā nevaldīs? Kad mums patiesi “augšām celsies gaismas pils”?

* * *

Bet nu par Endzelīna cilmi, izaugsmi un veikumiem secīgi. – Ļoti strādīgi cilvēki dzimstot sestdienās, un tā arī Endzelīns 1873.gada 22.februārī, un naktī uz sestdienu viņš arī aiziet no šīs pasaules 1961.gada 1.jūlijā; apglabāts tiek Rīgā Raiņa kapos, nevis Meža kapu letoņu kalniņā, kur esot

vēlējies. Aiz viņa tad paliek dēls Lūcijs (tagad jau miris), meitas Melita un Līvija un mazbērni. Lūcijs Endzelīns ir pazīstams šachists: starptautisks lielmeistars korespondencšachā. Līvija Endzelīna ir ievērojama gleznotāja, darba stilā – pamatīgumā un patiesīgumā līdzīga tēvam.

Valodnieks Jānis Endzelīns kā tēva, tā mātes līnijā nāk no latviešu zemniekiem. Archīvu ziņa par viņa senčiem (vecākās iesniedza 17.gadsimtā) liecina, ka dzimtas locekļos bijuši gaiši ļaudis: vieni no pirmajiem lasīt un rakstīt pratējiem un arī sava laika sabiedriski darbinieki – baznīcas pērminderi vai hernhūtiešu draudzē sacītāji; viens gājis bojā 1802.gada Kauguru zemnieku nemieros. Valodnieka vecvectēvs – mātesmātes tēvs Pēteris Saulite bijis teicams Kauguru pirmās (1825.gadā dibinātās) skolas pirmais skolotājs.

Endzelīna vecāki – tēvs Mārcis un māte Kristīne ir Mičķēna mājas saimnieki. Tēvs, lai gan ne dienu skolā gājis, bijis labs rēķinātājs, spēcīgs dziedātājs un brāļu draudzē sacītājs. Māte mīlējusi grāmatas un agri mācījusi saviem trim dēliem lasīt. Jānis jau piecu gadu vecumā pratis tikt galā ar sarežģīto veco ortografiju un esot “studējis bībeli”.

Vecāku mājā, kur valda darba tikums, ārēja vienkāršība, taupība un kristīgas ētikas gars, viņam ieaug darba mīlestība, godprātība, nelokāms raksturs un arī atsaucīga sirds, kāda bijusi īpaši mātei. Tēvs bijis pacietas dabas, ikdienā skops lielāku un tālāku mērķu labad, kādus viņš iecerējis un arī sasniedzis: izpircis no muižas māju par dzimtu, izskolojis dēlus, atstājis viņiem mantojumu un arī baznīcai tūkstoti zelta rubļu.

Skolas gaitas nākamais valodnieks uzsāk 8 gadu vecumā dzimtajos Kauguros, kur iziet pagastskolu (1881-1884). Apstākļi tur bijuši līdzīgi Poruka tēlotājiem stāstā “Kauja pie Knipskas”. Lai gan saimnieka dēls, viņš skolā sūtīts vienkāršās drēbēs, pastaliņām kājās un ar mazu pārtikas devu nedēļai. Ēdamā līdz sestdienai dažkārt nepieticis, un nedēļas vidū tad bijis jāskrien uz māju, kur tēvs tik pabrīnījies: “Vai jau apēdis!” Pagastskolas atzīmju žurnāli liecina, ka Jānis Endzelīns visu mācījies “gauži labi” un “īsti labi”, vienīgi kaligrafija pirmo ziemu viņam veikusies tikai “pa vidam”.

Tālāk Endzelīns mācās Valmieras elementārskolā un aprīņskolā, pēc tam Rīgas pilsētas klasiskajā ģimnazijā un arvien bijis ļoti sekmīgs gan valodās, gan matemātikā. Ģimnaziju viņš beidzis 1892.gada Ziemsvētkos. Visai raksturīgs viņa gatavības apliecībā ir teicamais vērtējums par **tieksmi pēc zināšanām**. Šī tieksme jau agri viņu vilktin velk filoloģijas virzienā. – Jau aprīņskolā, tātad agros padsmītos gados, viņš gluži patstāvīgi esot sācis mācīties sengrieķu valodu. Arī ģimnazijas laikā viņš nodevies valodām

ārpus skolas programmas, piemēram, leišu valodai, un atdzejojis latviski leišu dainas, kā arī klasisko valodu dzeju. Savai radniecībai un simpatijai viņš esot mācījis rakstīt arābu burtus. Ar brālēnu Asaru Jāni viņš sarunājis latīniski; abi bijuši lieli draugi un skolas brīvlaikā kādā šķūnī “spēlējuši teātri” – sengrieķu traģēdijas oriģinālvalodā. Endzelīns reiz teica, ka grieķu valoda bijusi viņa milule. Un Tērbatas augstskolā, kuŗas klasiskajā nodaļā viņš 1893.gadā iestājies, ir par to archīva rakstveida liecība: Endzelīna eksāminācijas lapā blakus vienkāršiem piecniekiem citos priekšmetos grieķu valodas piecnieks ir arī vārdiski uzrakstīts un ar veselām četrām svītrām pasvītrots.

Ka Endzelīns, vēl klasiskās nodaļas students būdams, pievērsās arī filoloģijai un vēlāk tai nododas pilnīgi, tur vaina vai nopelns viņa dzimtajam novadam, kur runā vēl visas trīs zilbes intonācijas, un krievu valodniekam Fortunatovam, kas bija ierosinājis, lai kāds šās latviešu intonācijas labi aprakstot un apercerot. To spoži izdara Endzelīns.

Senās indoeiropiešu intonācijas ir valodu vaŗumā pavisam zuduŗas, un mūsejās izrādās visai svarīgas salīdzināmajā valodniecībā. Mums paŗiem zilbes intonācijas kalpo arī saziņā, jo bieŗi vien no zilbes izrunas stiepti, krītoŗi vai lauŗti ir atkarīga vārda vai gramatikas formas nozīme. Piemēram:

tā ‘she’ : tā ‘his’ : tā ‘so’

Zināt ‘you know’ : zināt ‘to know’

Endzelīna pirmais valodnieciskais raksts latviski un plaŗāks drīz arī vāciski ir par latvieŗu intonācijām, kas salīdzinātas ar attiecīgām citu valodu parādībām. Tas rada lielu interesī un atzinību.

Nobeīdzis klasiskās filoloģijas nodaļu 1897.gadā, Endzelīns turpat Tērbatā divus gadus vēl studē slavu filoloģiju, lai jo pamatīgāk varētu nodoties latvieŗu valodas pēŗīŗanai (tieŗi baltu filoloģiju tolaik nevienā augstskolā tolaik vēl nemāca). Abas nodaļas – klasisko un slavu – viņš beīdz ar kandidāta gradu un docētāju atzinības apliecinājumiem par patstāvību un pēŗnieka spējām.

Pēc studijām Endzelīnu atstāj Tērbatas universitatē vēl uz 2 gadiem sagatavoties profesūrai. Par viņa enerģiju un valodniecisko veikumu ŗai laikā tiek oficiāli izteikta pat tieŗi apbrīna Krievijas Izglītības ministrijas ŗurnālā (1903.g. 17.martā). Bet turpat ir arī pārmetums, ka viņš savu pārskatu par padarīto esot uzrakstījis pārāk īsi – tikai 13 rindiņās. ŗāda koncentrēta, īsi bagāta izteiksme (kur maz vārdos daudz pateikts) ir Endzelīna stilam visnotaļ raksturīga.

Kopš 1903.gada Endzelīns ir strādājis (sākumā par docentu, vēlāk par profesoru) trijās universitātēs: Tērbatā, pēc tam Čaņkovā un beidzot Rīgā; ir docējis ļoti dažādus un daudzus (kāds 30), īpaši salīdzināmās valodniecības kursus. Piemēram: latīņu valodas vēsturisko gramatiku, grieķu dialektoloģiju, slavu akcentoloģiju, salīdzināmo valodniecību, indoeiropiešu valodu salīdzināmo gramatiku, ģermāņu, tāpat slavu valodu salīdzināmo gramatiku, ģermāņu pirmvalodu, senarmeņu, gotu, senlejsvācu, senislandiešu valodu, sanskritu, baltu valodu salīdzināmo gramatiku, latviešu, tāpat leišu valodas zinātnisko gramatiku, ievadu baltu filoloģijā, latviešu valodas propaedeutiku u.c.

Latvijas Universitātē Endzelīns pārnāk 1920.gadā un palīdz te noorganizēt filoloģijas fakultāti, uzņemdamies arī dekāna pienākumus. Bet pats lielākais un nacionāli svarīgākais Endzelīna nopelns Latvijas Universitātē ir **baltu nodaļas radīšana**, kas bija bezprecedenta notikums, jo tādas nodaļas vēl nebija nevienā universitātē. Lietpratējiem sadarbojoties, baltu filoloģijas nodaļa tika veidota augstā līmenī, jo Endzelīna paša erudīcija bija milzīga, viņa zinātniskās prasības ļoti stingras un daudzpusīgas. Papildināties pie Endzelīna šurp brauca valodnieki arī no ārzemēm – no Norvēģijas, Somijas, Lietuvas un Francijas. Mēdza teikt: “No Endzelīna atspīd visa universitāte”.

Endzelīns ir uzņēmies daudzus ar valodniecību saistītus sabiedriskus pienākumus, piemēram, darbu dažādās pareizrakstības, terminoloģijas u.c.komisijās. 1920.gadā viņš universitātē nodibina Latviešu filologu biedrību un ir rediģējis visus 20 šās biedrības rakstu sējumus.

Cik un ko Endzelīns pats ir sarakstījis? – Bibliografijas uzrāda viņa publicējumu trīssarpus simtus, tematu daudzveidību un kapitāldarbu lappušu tūkstošus. Piemēram, 1100 lappušu ir Endzelīna Latviešu valodas gramatikai un 5480 lappušu, ieskaitot Papildinājumus, ir lielajai Latviešu valodas vārdnīcai, ko rediģējis, papildinājis (īpaši ar etimoloģijām) un nobeidzis Endzelīns, darbā daudz piedaloties arī E. Hauzenbergai. Bet vārdnīcu viņš goddevīgi nosaucis tās krietnā sācēja vārdā “K.Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca”. Lappušu kopskaits Endzelīna publikācijām – rakstiem un pusotra desmita grāmatām ir gandrīz vienpadsmit tūkstoši. Viņa izteiksmes lakonismu jau pieminēju.

Savos pētījumos, kā jau aizrādīts, Endzelīns ir ietvēris **valodu sakarus** (it īpaši baltu un slavu valodu senos sakarus), **baltu valodas** gan kopumā, gan atsevišķi – visvairāk latviešu valodu (ar dialektiem un vecajiem tekstiem), senprūšu valodu, daudzas leišu valodas problēmas un atsevišķus

slavu un klasisko valodu jautājumus. Uz valodas datu pamata, ņemdams vērā vēstures un citu zinātņu liecības, viņš ir risinājis arī **seno cilšu**, kā arī **balto ģenētisko sakaru un senās novietnes problēmas** (FBR XI). Svarīgākos **latviešu valodas prakses jautājumus** Endzelīns ir kārtojis uz zinātniskiem pamatiem un ciešā sakarā ar dzīvo tautas valodu. Atklādams latviešu valodas faktu patstāvīgo vērtību, Endzelīns **salīdzināmajā valodniecībā ir pacēlis latviešu valodu tās pienācīgajā vietā** – leišu valodai blakus.

Kā Endzelīns tik daudz (gan lappušu skaita, gan nozīmes ziņā daudz) ir spējis sarakstīt? – Par atbildi un par mācību atgādināšu viņa paša 3 tezes:

I Festīna lente (steidzies lēnām)! Tas ir, nepārsteidzies ar hipotezēm un teorijām, kam nevar rast attaisnojuma. Strādā ik dienas – pacietīgi un pamatīgi.

II Akrībiju! Tas ir, vislielāko rūpību un precizitāti darbā.

III Skopojies vārdiem! Tas nozīmē – jāpasaka viss, lai doma būtu skaidra, saprotama, bet ne vairāk.

Reiz Endzelīnam iejautājos, kāds cilvēks ir piemērots zinātniskam darbam. Viņš atbildēja: jāprot loģiski domāt, jābūt apzinīgam un jābūt inteliģentam.

Beidzot paklausīsimies, ko valodniecības lietpratēji ir teikuši, itin kā atbildēdami uz sākumā pieminēto rīdzinieka jautājumu: “Kas bija Endzelīns un ko viņš darīja?”. Spilgtas atbildes skanēt skan, arī cittautiešu teiktas. Te dažas no tām. – Leišu ievērojamais valodnieks Kazimirs Būga jau 1922.gada recenzijā sauc Endzelīnu par latvju milzi. Jo, kā raksta mūsu pašu Alvis Augstkalns, “Endzelīns .. viens pats uzcēla visu latviešu gramatikas un gandrīz visu baltu salīdzināmās gramatikas ēku” (Filoloģijas materiāli, 42). Vācu valodnieks Eduards Hermanis raksta: “Endzelīns savai tēvzemei ir pakalpojis tā, ka par to viņam būs pateicīgas vēl nākamās paaudzes.. Ja ir starp Latvijas Universitātes profesoriem kāds, kā vārds bauda augstu cienību visā pasaulē, kā darbību apbrīno, – tad tas ir Endzelīns” (Latvis, 1930.13.IV). Recenzijās N. van Veiks un F. Spechts ir aprādījuši Endzelīna gramatikas lielo un nezūdamo vērtību. Un daudzas (kādas 15) dažādu valstu universitātes un zinātņu biedrības (kā jau teicu, arī Amerikas Lingvistu biedrība) ir uzņēmušas Endzelīnu par savu goda biedru vai loekli.

Ar ko Endzelīns tik lielu atzinību ir izpelnījies? – Ar grūtu problēmu atrisinājumu (piem., rakstos par zilbes intonāciju starpvalodisko sakaru, par kuršu etnisko piederību) un ar monumentāliem darbiem grāmatās par baltu valodām – par to skaņām, formu sintaksi, leksiku un etimoloģiju.

Kā aprādījusi jau mūsu trimdas valodniece E.Hauzenberga-Šturma, Endzelīns, pirmkārt, ir salīdzināmās valodniecības rīcībā nodevis veselu valodu (proti, senāk maz ievērotu latviešu valodu) vispusīgi noskaidrotu tās faktu bagātībā un savdabībā. Otrkārt, ar saviem latviešu un citu baltu valodu pētījumiem Endzelīns veselu valodniecības nozari (proti, baltu valodniecības nozari) ir darījis spējīgu pastāvēt un uzplaukt.

Jāņem vērā, ka Endzelīna pētījumi ir bijuši pamats gandrīz visiem tālākiem citu autoru pētījumiem baltoloģijā. Piemēram, vēl nerimušās diskusijas par baltu un slavu senajiem sakariem faktiski notiek (kā aizrādījuši arī paši krievu valodnieki) uz materiāla un argumentācijas pamata, ko devis Endzelīns savā 1911.gadā publicētajā disertācijā Slavjano-baltijskije etjudy. Un viņa pēcnieki savos sasniegumos lai nav pārāk lepni, jo pat pundurītis uz milža pleca dažkārt redzot tālāk par milzi.

Protams, valodniecībā pēc Endzelīna ir radies daudz jaunu metožu un tehnisku palīglīdzekļu – tāpat kā celtniecībā. Endzelīnam nebija ne magnētofona, ne datora un pat ne rakstāmmašīnas. Bet vai pils tādēļ mazāk vērtā, ja tā rokām celta?

Domāju, ka Endzelīna darbi pieder pie klasikas, kas būtībā nenoveco – meistarības un materiāla dēļ. Proti, tie balstās, pirmkārt, pētnieka varenā erudīcijā, kam pamatā izcilas spējas, agra mērķtiecība, plaša un pamatīga izglītība un neatlaidīgs, rūpīgs ikdienas darbs. Otrkārt, Endzelīna darbi balstās drošu, lielāko tiesu paša savāktu faktu un citu datu bagātībā, bez kādiem nespēj iztikt neviens pētnieks.

Endzelīna darbu augstā kvalitāte rodas arī līdz ar viņa savdabīgo metodi, kas apvieno sinchroniju un diachroniju: fakti reizē tiek aprakstīti un vēsturiskā attīstībā salīdzināti. Tādējādi valodas parādības ir dziļi ieskatāmas un plaši pārredzamas un dažādos aspektos izvērtējamas – arī tai ziņā, cik katra no tām latviska un cik iederīga pareizi koptā rakstu jeb literārā valodā, bez kādas nav domājama neviena kultūras tauta un valsts.

Ar gara varonību un lielu iekšēju disciplīnu Endzelīns ir veicis sava mūža misiju: latviešu valodas pētnieka un izkopēja darbu – svētā apziņā, ka mums sava valoda ir lielākais nacionālais dārgums mūsu tautas likteņa svaru kausos.

Endzelīns un Gēte (Goethe), un Elksne

1999, Bib 140

Pērn (1998) latviešu valodniekam Jānim Endzelīnam (1873-1961) un šogad vācu dzejniekam Johanam Wolfgangam Gētem (1749-1832) pienāca lielas atceres dienas: vienam 125., otram 250. dzimundiena.

Abi dižvīri ir darbojušies poēzijas laukā. Jā, arī Endzelīns! Viņš, jaunībā tulkodams gan klasiku, gan leišu dainas, ir atdzejojis pāri par tūkstoti (1091) dzejas rindu. Ar pseudonimu *Kauguriētis* daļa no atdzejotā ir arī publicēta. Par visu to sīkāk stāstīts manā rakstā "Endzelīns arī atdzejotājs" (Universitas 68, 8-10).

Nu pievērsīšos tikai pašam pirmajam Endzelīna (toreiz 19 gadu veca ģimnazista) atdzejojumam. Tas ir Gētes dzejoļa "Gefunden" latviskojums "Atradu", ko Endzelīns rokrakstā datējis ar 1892. 14. II un publicējis Austruma Kalendārā 1894. gadam.

Gētes vēstījums šai dzejoli ir klasiski vienkāršs izteiksmē, un tā saturs var likties uzreiz pārāk skaidrs un sekli izsmelams. Bet skaidrie ūdeņi esot dziļāki nekā izskatoties. Tāds arī šis dzejolis ar savu zemtekstu un alegorisko sižetu. – Liriskais varonis mežā ierauga puķīti un tūliņ grasās to noplūkt. Bet viņa iejautājas, vai gan būtu novīšanai noplūcama. Viņš atskārstas un puķīti saudzīgi pārstāda dārzā, kur tā, nenoplūkta mirklīm, nu zeļ un zied mūžam.

Gēte šo dzejoli sacerējis 1813. gadā, tātad drīz pēc romāna par laulību un tukumību "Wahlverwandschaften" (1810).

Interesanti, ka šim dzejolim ir arī 90 gadu jaunāks ievērojams dzejnieces – Ārijas Elksnes atdzejojums latviešu valodā: "Atradums" (1983.g. grām. J.V.Gēte, Dzeja, 7). Tad nu, vērtējot vēlākā valodnieka pirmo soli atdzejas laukā, varam visus trīs tekstus sastatīt un salīdzināt.

J.W. Goethe (1749-1832)	J. Endzelīns (1873-1961)	Ā. Elksne (1928-1984)
-------------------------	--------------------------	-----------------------

GEFUNDEN

ATRADU

ATRADUMS

*Ich ging im Walde
So fuer mich hin,
Und nichts zu suchen,
Das war mein Sinn*

Pa birztalu
Es staigāju,
Bez mērķa soļot
Es gribēju.*

*Uz mežu gāju
Es kādu dien',
Lai pakļaiņotu
Tur tāpat vien.*

* Endzelīna rokrakstā 1.rindiņa: Pa mežiņu.

<i>Im Schatten sah ich Ein Bluemchen stehn, Wie Sterne leuchtend, Wie Aeuglein schoen.</i>	<i>Bet ēnā redzēj' Es ziediņu Kā zvaigzņi mirdzam, Kā actiņu.</i>	<i>Man pretim vērās Kāds ziediņš miļš, Kā zvaigzne mirdzošs, Kā skatiens zviļš.</i>
<i>Ich wollt' es brechen, Da sagt' es fein: Soll ich zum Welken Gebrochen sein?</i>	<i>To noplūkt noliecos, Bet puķīte Teic: vai, lai vīstu, Man novēlē?</i>	<i>Es stiepu roku Pēc puķītes, Tā teica: "Gribi, Lai vīstu es?"</i>
<i>Ich grub's mit allen Den Wuerzlein aus, Zum Garten trug ich's Am huebschen Haus.</i>	<i>Ar saknītēm To izraku, Uz dārzu nesis, To dēstīju.</i>	<i>Ar saknēm ārā Tad roku to, Uz dārzu nesu Es atrasto.</i>
<i>Und pflanzt' es wieder Am stillen Ort; Nun zweigt es immer Und blueht so fort. 1813</i>	<i>Pie jaukas mājas Tur viņai viet'; Nu viņa zaļo Un koši zied. 1892</i>	<i>Tur klusā stūrī Tai liku augt; Nu var tā vienmēr No jauna plaukt. 1983</i>

Kā redzams, Endzelīna teksts ir drusku īsāks nekā Elksnes, un viņš nav pret latviešu valodu, pantmēru vai oriģināla saturu neko grēkojis. Piem., 3.pantā jautājums (*Teic: vai, lai vīstu, / Man novēlē?*) ir dabiski un ritumā pieklāvīgi veidots ar partikulu vai, nevis ar svešādo inversiju jeb vārdu pārstatījumu kā Elksnei (*Tā teica: "Gribi, / Lai vīstu es?"*). Endzelīna tekstā nav jūtami pantmēra vai atskaņu spaidi, neņemot gan vērā apostrofējumus (*redzēj', viet'*). Bet tādi ir visiem trim, visvairāk Gētem pašam.

Endzelīna atdzejojums pilnīgi, bet ne burtiski, atbilst oriģinālam gan skaidrā, negreznotā izteiksmē, gan noskaņā un tekstā izpaustā vai ieslēptā nozīmīgumā jeb zemtekstā. Tikmēr Elksnes tekstā vērojams dažs pagreznojums (2.p.) un daža nevēlama atkāpe no oriģināla, tā ka sašķobās dzejoļa simbolika un gaist sirsnīgā, Gētem tuvā ētiskas atdzimšanas ideja.

Piemēram, dzejoļa 1.rindā *im Walde* nozīmē 'mežā' vai 'pa mežu' (Endzelīnam *pa mežiņu* vai *pa birtalu*). No Elksnes *uz mežu* netiek skaidrs, kur īsti puķe sastapta – varbūt grāvmalē pa ceļam uz mežu?

Lielāka novirze viņai (bet ne Endzelīnam) ir 2.pantā. Proti, Gētes varonis ierauga puķīti meža ēnā mirdzam "kā actiņu", bet Elksnei tā pati no

kaut kurienes veņas plūcējam pretī “kā skatiens zviļš”. Tāds drīzāk piedērētos ugunīgam ceļmalas ziedam. Šis *zviļš* kalpo par atskaņu vārdam *mīļš*, kas arī nav īsti vietā, un oriģinālā tāda nav. Jo ieraudzīšanas brīdī ziediņš ir tikai iekārojams, nevis jau mīļš. Totiesu citur, kur pēc plūcēja klusas katarses mīļums ir radies, t.i., abos pēdējos Gētes (un Endzelīna) pantos gaiši manāmā mīļuma Elksnes izteiksmē pietrūkst. Un šo pantu pirmās rindas: “Ar saknēm ārā / Tad raku to (...) Tur klusā stūrī / Tai liku augt” skan gandrīz varmācīgi. Viņas tekstā uzmanību piesaista un patur ieraudzītā puķīte, nevis zemtekstā paustais dvēseliskais atradums: heuristiskā atskārta, kas draudīgo plūcēju ievirza citādā, cildenākā rīcībā. Tāda saskan ar daudz citēto Gētes aicinājumu: “Cēls lai ir cilvēks, palīdzīgs, labs!” (dzejoli “Das Göttliche”).

Vārddēvēbās dzejolim “Gefunden” kūmās būs stāvējis klasiskais atklājēju prieka izsauciens – grieķu *heurēka* (perfekta viensk. 1.pers.), kam atbilst vācu *ich hab's (gefunden)* un latviešu *esmu atradis* jeb īsāk *atradu* (kā Endzelīnam). Vispirms gramatiski attālināts no oriģināla ir Elksnes virsraksts “Atradums”. Tāpat no Gētes (un Endzelīna) teksta atšķirīgs un no zemteksta satura novirzīgs ir “nesu (...) atrasto”, kas uztveri apstādina virspusē – pie puķītes.

Jaunā Endzelīna atdzejojums manuprāt ir Gētes oriģinālam līdzvērtīgs izteiksmes vienkāršībā un dzejiskā dzidrumā un autora idejas neuzmācīgā paudumā.

Disputantu ētika

Endzelīns par faktiem, fakti un atzinumi par Endzelīnu.

1998, *Bib 134*

Valodniecības dižvīrs Jānis Endzelīns (1873-1961) gan runā, gan rīcībā ir rādījis faktiem vislielāko godu, un fakti savukārt balsta viņa sastrādātā mantojuma mūžīgumu.

Krišjānim Baronam veltītā runā Endzelīns par faktiem saka tā: "Vielā atrodami fakti bieži vien daudz svarīgāki nekā šās vielas pētījumi .. Pētījumi var būt arī maldīgi, bet .. fakti paliek fakti mūžu mūžos, un pētījumus var izdarīt daudzi un dažādos laikos" (Di III/2, 235).

Esam jau pieredzējuši, kā mainās ideoloģijas, kā valodniecībā arī rodas un izčākstē (diemžēl ne bez kaitīgām sekām) jaunas teorijas, kas vērstas pret vecākām vērtībām (piemēram, t.s. "jaunā valodas mācība" jeb marisms pret salīdzināmo valodniecību). Tagad nāk modē sociolingvistika ar balsotāju baru pret argumentu svaru. Diemžēl literārās valodas prakses laukā likumpārkāpēji arvien ir vairākumā, kam kvalitāte šķiet nesvarīgāka par mīļiem pašu nelāga paradumiem.

Faktu skaidrojumiem gan un iztulkojumiem laiks un izgaismojums var pārvilkst svītru, bet ne pašiem faktiem, ja vien tie pareizi konstatēti. Piemēram, Vecais Stenders savā 18.gadsimta gramatikā min pareizi latviešu valodā noklausītas, bet neizprastas formas, kā "visiems cilvēkiem" vai "iesim gulētu", paskaidrodams, ka te vārdiem beigās esot "lieki burti", kādus daži dažkārt aiz gaļa laika pieķaŗot. – Tagad, salīdzināmās valodniecības metodēm bruņoti, zinām teikt, ka tās ir senā datīva resp. supīna formas.

Ļaunāk ir, ja faktus noklusē vai izrauj no notikumu sakara (no cēloņu un

seku apkaimes) un greizi iztulko, virzot neceļā sabiedrisko domu, piem., domu par Endzelīna attieksmi pret mīkstināto *r*. Proti, A. Blinkenas rakstam “*r* – vēsturiskā ortogrāfija” (LV 10.X 97.) pievienotā Endzelīna rokas rakstītās instrukcijas kopija patiesībā nepavisam neliecina, ka Endzelīns arī pats galu galā “elastīgi” atteicies no *r*. Tā liecina tik to, ka padomju rakstībā jeb, kā Endzelīns raksta: “.. vārdnīcā jāturas pie mūsdienu (valdības noteiktās) rakstības; jāatturas tātad no *r* mīkstinājuma apzīmēšanas”. – Bet neklājas noklusēt šādus faktus: 1) drīz pēc šās 1952.gada instrukcijas Endzelīns 1953.gada konferencē publiski uzstājās pret *r* aizliegumu (Di III/2, 468-469); 2) Endzelīns savus paša darbus – arī vietvārdu pēdējās grāmatas (1956, 1961) neļāva publicēt bez *r*; 3) mīkstinātā *r* paturēšana ceļ, bet atmešana zemina mūsu rakstības kvalitāti un izteiksmes precīzumu.

Endzelīns pētnieciskā darbā galveno vērību veltī pirmām kārtām faktiem – to rūpīgai krāšanai, kārtošānai un noskaidrošanai. Šādā ievirzē tika audzināti arī jaunie filologi. Proti, Endzelīna izveidotās LU baltu nodaļas studentiem studiju laikā bija jāsavāc un jāiesniedz derīgi latviešu valodas, folkloras vai etnogrāfijas materiāli. Citādi nevarēja kārtot gala pārbaudījumus.

Endzelīns pats kopš 20. gadsimta sākuma ir nodevies pamatīgai valodas materiālu vākšanai izloksnēs. Viņš mācību darba brīvlaikā sešas vasaras apstaigā Latviju (viens vai kopā ar Mīlenbachu), lai gūtu drošus faktus no tautas dzīvās runas dažādos apvidos. Šādā nolūkā viņš vēl 1931.g. ierodas arī Kuršu kāpās.

Lai noskaidrotu kāda vārda pareizo izrunu vai lai uzzinātu kādu jaunu vārdu, Endzelīnam, kā stāsta laikabiedri, nekāds ceļš neesot bijis par tālu, nedz kāds cits darbs par steidzamāku. Tāpat faktus viņš vāc arī no rakstu avotiem un no folkloras krājumiem, pamatoti atzīdams, ka “mūsu vecās tautasdziesmas ir vienīgais latviešu valodas gluži dzidrais avots” (Di III/2, 236).

Ja faktos vai spriedumos nav kas pavisam drošs, Endzelīns uz šo “nedrošumu” pats norāda vai nu ar vārdiem “laikam, varbūt”, vai grafiski. Piemēram, ja nav varēts droši noskaidrot kādas skaņas kvantitāti vai kvalitāti (piem., kad vārds uztiets trūcīgā rakstībā tikai kādā senā tekstā), tad Endzelīns uz nedrošo skaņu norāda ar attiecīgā burtā stāvumu vispār slīpi (kursīvā) drukātos valodas piemēros. Bet mazs divnieciņš aiz intonēta vārda liecina, ka vārds nāk no divu intonāciju sakrituma izloksnes. Tie valodniecībā nav sīkumi. Jo, piem., nevar droši noteikt vārda etimoloģiju, ja nav droši zināma tā izruna.

Endzelīna valodnieciskās publikācijas ir pilnum pilnas ar pārbaudītiem, uzticamiem, lietpratīgi izskaidrotiem faktiem un ar sīki un smalki pārzinātas

valodnieciskas literatūras datiem. Kad 1922.gadā tika publicēta Endzelīna Lettische Grammatik, pirmais no viņa monumentālajiem darbiem, tad recenzijās lietpratēji to ļoti augstu, pat ar apbrīnas vārdiem novērtēja. Piem., vācu valodnieks F. Spechts rakstīja, ka Endzelīna gramatikā “dots ne vien milzu materiāls, kas pārdzīvo visas teorijas, bet viscaur tiek arī problēmas pamatīgi risinātas”. Līdzīgi izteicās arī Holandes valodnieks N. van Veiks u.c.

Recenzentiem ir bijusi taisnība. Endzelīna darbi ir pastāvējuši varu un uzskatu maiņās: uzmāktās Marra teorijas laiciņu bija un izbija, bet nopelto Endzelīna gramatiku izdeva otrreiz 1951.gadā latviski; pieklusa arī pārmetumi par “buržuazisko nacionālismu”, izplēnēja varasvīriem pakalpigie “metodisku kļūdu un trūkumu” meklējumi, kad Endzelīnam piešķīra pat Ļeņina prēmiju. Un nesen, gadus 75 pēc pirmpublicējuma vāciski, no Amerikas ir saņemts lūgums Līvijai Endzelīnai pēc atļaujas tulkot viņas tēva gramatiku angļiski. Tamlīdzīgi notika ar Endzelīna grāmatu Baltu valodu skaņas un formas, kas Latvijā iznāca 1948.gadā. Pēc 9 gadiem to izdeva Lietuvā leitiski un pēc 23 gadiem Amerikā tulkotu angļiski. – To visu derētu pārdomāt Endzelīna “novecošanās” stāstītājiem un ticētājiem.

Endzelīna pētījumu augstā kvalitāte izriet no viņa strādīguma, talanta un godprātības spriedumos, kā arī no tieksmes un prasmes vienkārši, īsi, skaidri un latviski izteikties. (Jo nav ar ko pretēju par gudru jāizliekas tam, kas gudrs tiešām ir.)

Kā cilvēka isajā mūžā, izvairoties no spriedelēšanas, ir veicams krietns pētniecisks darbs, to Endzelīns pateica trijās tezēs, it kā trijos uzsaukumos ar paskaidrojumiem. Citēšu tos.

I teze. **Festīna lente!** (latīņu ‘steidzies lēnām!’) – Tas ir, strādā ik dienas pamatīgi un pacietīgi, bet nerikojies pārsteidzīgi. Nepārsteidzies arī ar hipotezēm, kam nevar rast pamatojuma.

II teze. **Akrībiju!** (grieķu *akrībeia* ‘rūpība, noteiktība’) – Tas ir, vislielāko rūpību un precīzitāti darbā. Proti, precīzitāti oriģinālu izmantošanā, avotu izrakstos, citātos, tāpat domu formulējumos.

III teze. **Skopojieties vārdiem!** Tas nozīmē: jāpasaka viss, lai doma būtu skaidri saprotama. Bet ne vairāk. Lai nebūtu nekā lieka.

Visus šos postulātus Endzelīns pats ir godam īstenojis. Diemžēl mūsu okupācijas laikā mācīti un audzināti valodnieki šādas prasības acīmredzot nemēdz sev izvirzīt. Dažkārt visus šo prasību pārkāpumus: pārsteidzīgus apgalvojumus, aplamības, neprecīzitāti un liekus vārdu plūdus var viegli sastapt pat visus vienkop vienā rakstā.

Ielūkosimies kādā publikācijā, kur aplamības skaņ tieši Endzelīnu, kur

ignorēti viņa pētījumi un mazināta viņa personība, nostādot viņu pat nepatiesības teicēja lomā. Proti, vīpsnīgā intervijā "Pareizrakstība kā latviešu tautas kaislība" (Lauku Avīze 18.VII 97.) sociolingvistikas profesore I. Druviete ar faktiem saskanīgus, bet viņai nepatīkamus atzinumus dēvē par "pilnīgām muļķībām" un nezinīgi vai mānestīgi tērzē par Endzelīnu un viņa izkoptās latviešu rakstības vēsturi. Esmu jau citā rakstā (LV 8.X 97.) noraidījusi profesores novēloto, Endzelīna pētījumiem gadus 80 pakaļ palikušo hipotezi: latviešu runa savulaik, iespējams, esot atbildusi 16.gadsimta katechismos vāciešu lietotai rakstībai. Bet Endzelīns to jau sen ir izpētījis, konkrēti parādīdams, ka "šausmīgā" rakstība nevar būt atbildusi latviešu runai (Di II 364, III/2, 248).

Šai pašā intervijā netrūkst citu aplamību. Piem., profesore par "mikstiem patskaņiem" dēvē š, ž, č. Protams, te "patskaņi" ir pārsacišanās, bet kļūdiģi ir saukti latviešu šņāceņi par "mikstiem". Derēja ieskatīties tā pašā Endzelīna Lvg. 10. un 40.§. Leišu valodā gan šņāceņi var būt mikstināti (ežia 'eža').

Pavērosim, cik "akrībijas" un taisnības ir šādos profesores izteikumos intervijā (citātā mani pasvītrojumi un manas iestarpinātas piebildes stūrāinās iekavās petitā). Profesore: "Vēl 1938.gadā pieņēma t.s. Tenteļa lēmumu par to, ka mikstinātais "r" rakstībā nav jālieto obligāti." [Patiesībā Tenteļa noteikumos teikts īsi un strupi: r nemikstināt] "Pret šo lēmumu iestājās liela daļa filologu valodnieka **Jāņa Endzelina vadībā**," [Nebūs taisnība, jo, pirmkārt, Endzelīns par to raksta šādi: "Radās ideālistiski noskaņotas jauniešes, kas, neviena nemudinātas un nevairīdamās iespējamu nepatīksmju, savāca tik daudz parakstu petīcijai atjaunot iepriekšējo, valodnieku atzīto rakstību, ka skolām tā atkal kļuva obligāta un atguva savas tiesības arī ārpus skolas" (Di III/2, 368). Man turklāt ir zināms, ka toreiz ortografijas cīnītāja (kā viņa pati man stāstīja 29. I 63.) bijusi Marta Daugule, pirmā latviešu valodas maģistre. Intervijas citāta beigās:] "bet tikpat liels pulks, varbūt ne tik slavenu, bet ne mazāk gudru valodnieku bija par."

Būtu jau milzīgi labi, ja mums būtu bijuši tie "ne mazāk gudrie valodnieki", turklāt vesels pulks! Bet viņus profesore diemžēl nevienu nenošauc, runādama par pašas nepieredzētiem laikiem un par vāji iepazīto Endzelīnu. Šķiet, priekšstats par Endzelīnu ir visai trūcīgs, miglains un sašķobīts vēl daudziem mankurtizācijas laika audzēkņiem.

Priekšstata pilnīgošanai varētu jau atgādināt, piemēram, ka Endzelīns savā lakōniskajā stilā ir publicējis darbus ap vienpadsmitūkstoš lappušu apjomā. Varētu atgādināt E. Hauzenbergas-Šturmas teikto, ka Endzelīns veselu valodu (proti, senāk maz ievēroto latviešu valodu) ir nodevis salīdzināmās valodniecības rīcībā un ka Endzelīns veselu valodniecības nozari (proti,

baltu valodniecības nozari) ir darījis spējīgu pastāvēt un uzplaukt. – Taču tas viss laikam skan vispārīgi un abstrakti. Varbūt konkrētāks priekšstats par Endzelīna “gudrību”, tas ir, valodnieciskās erudīcijas plašumu un dziļumu, rastos, uzzinot, cik un kādus mācību kursus Endzelīns ir docējis, savā mūžā trijās universitātēs strādādams. Tas rādītu arī, no cik plaša valodnieciska viedokļa Endzelīns ir spējis spriest par latviešu valodu un kādās valodu vēstures dzīlēs viņš ienirī, nosakot etimoloģijas. Un tādējādi ar profesoru Endzelīnu tiešāk samēroties varētu mūsu tagadējie pašgudrākie profesori un Endzelīna etimoloģiju “labotāji”.

Endzelīna docētie kursi. (Ziņu avoti žurnālā *Baltistica* IX (2) 130-131.)

Tērbatā (1903-1908): latīņu valodas fōnētika, latīņu valodas morfoloģija, latīņu valodas vēsturiskā gramatika, praktiski darbi grieķu dialektoloģijā, slavu akcentoloģija, baltu valodu salīdzināmā gramatika, praktiski darbi salīdzināmajā valodniecībā;

Čaņkovā (1909-1920): valodniecības ievada kurss, salīdzināmā valodniecība, indoeiropiešu valodu salīdzināmā gramatika, ģermāņu valodu salīdzināmā gramatika, teorētiski un praktiski kursi par šādām valodām: leišu, senprūšu, latviešu, senarmēņu, senpersu, gotu, senīslandiešu un senīru, avestas un Rīgvēdas tekstu un sengrieķu un senpersu uzrakstu (seno inskripciju) lasīšana;

Rīgā (1920-1950): latviešu valodas propaideutika, baltu valodu salīdzināmā gramatika (arī jau Tērbatā), latviešu valodas zinātniskā gramatika, leišu valodas zinātnisks kurss, sanskrits, sanskrita teksti, senīrāņu teksti, senīslandiešu teksti, slavu valodu salīdzināmā gramatika, ģermāņu pirmvaloda, sensakšu valoda, senlejsvācu valoda, valodniecisku darbu analīze, Plauta “*Mostellaria*”, Tacita “*Germania*”, ievads baltu filoloģijā, latviešu dialektoloģija.

Lai tad nu kāds valodnieku “gudrības” svērējs pasaka, kuŗš vēl varētu līdzināties mūsu valodniecības klasiķim Endzelīnam!

Nāk prātā, ka ievērojams azerbaidžāņu rakstnieks kādā Rīgas konferencē teica tā: “Kad lasu mūsu klasiķus, man ir kauns, ka arī es saucos par rakstnieku” (LM 10.IX 83.). Tā ir liela cilvēka pazemība aiz cieņas pret tiem, kas cieņu pelnījuši.

Mutatis mutandis (‘grozot, kas grozāms’) tāpat kā šis rakstnieks varētu teikt jebkuŗš latviešu valodnieks, lai cik kupli titulēts, atskārtīgi salīdzinādamies ar Endzelīnu.

Amerikāņu lingvists V.R. Šmōlstegs (*Schmalstieg*), kas kopā ar B. Jēgeru pārtulkoja angļiski Endzelīna Baltu valodu skaņas un formas, ir nesen

(1995.g. žurnālā *Lituanus* 41/2, 85) par Endzelīnu rakstījis tā: "In my view he was probably the greatest Balticist who has ever lived" ('manuprāt viņš laikam bija lielākais baltologs, kāds jebkad dzīvojis').

Un mums labi pazīstamā igauņu valodnieka P. Aristes atvadas no Endzelīna skanēja šādi: "Endzelīns ir latviešu tautas lepnums, arī igauņu – Tērbatas lepnums, baltoloģijas lepnums un pasaules valodniecības lepnums."

Atliek vēlēties – kaut arī visi latviešu valodnieki spētu un gribētu to pieņācīgi atzīt un nejustos Endzelīna lieluma aizvainoti, bet nacionāli lepnī un iepriecināti, ka mūsu tautai ir tāds zinātnieks!

Un kaut mēs pateicībā apzinātos, ka Endzelīns ir bijis un ar saviem rakstiem joprojām ir latviešu valodas latviskuma sargs, tas nozīmē – sargs mūsu valodas un reizē tautas dzīvībai, pēc kuņas arvien kāds kaimiņš kāro.

Faktu un ētikas loma Endzelīna spriedumos un – vai to uzturam spēkā

1997, *Bib 131*

Līdzīgi kā Mērnīeku laikos par Zemes griešanos vai negriešanos tāpat arī par valodas un valodniecības lietām var spriest no lielu, mazu vai itin ne no kādu zinību viedokļa. Spriedumi tad rodas dažāda svara.

Endzelīna spriedumiem lietpratības ziņā ir vislielākais svars tāpēc, ka tie izriet no milzu zināšanām, no ārkārtīgi rūpīga pētnieciska darba un no cieņas pret patiesību itin visur, pat sīkākos sīkumos. Tādēļ Endzelīna spriedumi nenoveco, lai gan rodas jauni, citādi spriedumi.

Piemēram, kāda profesore nesen (18.VII 97.) Lauku Avīzē par 16.gadsimta katechismiem saka tā: "Iespējams, ka rakstība katehismos bijusi visai pareiza, atbilstoša tā laika latviešu runai."

Turpretī Endzelīns jau 1911.gadā sauc katechismu rakstību par "šausmīgu" (Di II 364), un viņš ar apzīmējumiem nemēdz svaidīties. Tāpat vēlāk 1920.gadā Endzelīns raksta: ".. es nezinu, kuņai otrai tautai vecākie rakstu pieminekļi ir ar tik šausmīgu rakstību un valodu, kādu atrodam vācu sarakstītos latviešu valodas vecākos tekstos" (Di III/2, 592).

Uz kāda pamata tas teikts? – Endzelīns vecākos tekstus (arī 1585.gada katechismu) ir statījis blakus vācu oriģinālam un izpētījis burtu pa burtam, meklēdams un arī atrazdams tur šo to derīgu valodas vēsturei (Di III/1, 565-570). Rakstību tajos Endzelīns vērtē, uzrādīdams faktus: "..ar e burtu

tur ļoti bieži apzīmē jebkuŗu īsu patskani galotnēs, daŗkār arī piedēkļos; .. netiek šķirts s no z, ſ no ŷ, c no dz, z no ŷ, ie no e un ē ..” (Di III/2, 248). – Bet pieminētajai profesorei, acīmredzot ne pētījušai, nedz nopietnus pētījumus iepazīnušai, ir drosme teikt, ka tāda rakstība varētu būt atbildusi latviešu runai!

Tas par faktu lomu spriedumos. Vēl minēšu daŗus Endzelīna izteikumus par zinātnieka pazīmēm, par inteliģences, sievišķības, drosmes un pieklājības izpausmēm vai pietrūkumu.

Reiz iejautājos, kāds cilvēks ir piemērots zinātniskam darbam. Endzelīns atbildēja: jāprot loģiski domāt un jābūt apzinīgā un inteliģentam. Mani drusku pārsteidza, kādu Endzelīns minēja neinteliģentuma izpausmes piemēru. Viņš nosauca personu, kas esot gan izdarījusi labus darbus, piemēram, lingvistiskā ģeografijā, bet esot neinteliģenta. Jo, piemēram, viņa izprasījusi no Endzelīna kādas parādības skaidrojumu un pēc tam to publicējusi kā savu. Apmēram to pašu no šās personas teicās pieredzējis arī Alfrēds Gāters. Nez vai viņš tāpat to sauktu par neinteliģentumu. Varbūt tomēr, jo sakām taču “*gudrs* blēdis”, bet nevedas teikt “*inteliģents* blēdis”, jo abi vārdi šķiet pretrunīgi. Jēgumam inteliģents ir arī ētiska nokrāsa, vismaz Endzelīna uztverē.

Par zinātnieku vai par valodnieku Endzelīns nebūt nesauca valodniecības laukā katru, pat ne katru ar profesora nosaukumu titulētu personu. Tā par kādu okupācijas laika karjēristu, tagad jau nelaiķi, Endzelīns teica: “Tāds profesors .. no viņa var iznākt, bet zinātnieks viņš nekad nebūs.”

Gandrīz kā anekdotu man ir atstāstījuši padomju funkcionāra un Endzelīna dialogu. Funkcionārs Endzelīnam saka: “Aiciniet mājā valodnieku B.!” Endzelīns atsaka: “Es tāda valodnieka nepazīstu.” Funkcionārs: “Kā, Jūs nepazīstat profesoru B.!” Endzelīns: “Jā, profesoru B. gan es pazīstu.”

Ar lietpratēja aci Endzelīns pamanīja zinātnieka garu un spējas arī pavisam netitulētu cilvēku, piemēram, Eduarda Brenča un Kārļa Pētersona rakstos. Endzelīns 1914.gada recenzijā (Di II 707-710) abus vērtē, par Pētersona rakstu zīmīgi teikdams:

“Tur atrodam daudz etnografiska materiāla, uz kuŗu var droši paļauties; tīri prieks redzēt, ar kādu zinātnisku sajūtu autors atturas no liekas un aplamas spriedelēšanas, kurpretim mūsu dažādo diletantu rakstos tā ir galvenā lieta.”

Šie vārdi šķiet varen vērā liekami joprojām. Jo okupācijas laikā tādu spriedelēšanu tieši prasīja un ieaudzināja. Piemēram, marrisma laikā Endzelīnam sīvi pārmeta darbošanos “ar tukšām valodas skaņām un formām” un pamācīja, ka “atsevišķu valodas skaņu un formu pārvērtības aplūkojamas

kopsakarā ar tām sociāli ekonomiskajām un politiskajām pārmaiņām, kādas pārdzīvojuši sabiedrība” (Padomju Jaunatne, 14.IV 50.).

Kad jau pirms tam bija publicēts J. Niedres stāsts “Studente Rasma” (Karogs, 1950.g. III 199-210), Endzelīns savā kodolīgajā stilā man teica: “Tur es neesmu minēts, bet domāts.” Stāstā vecs profesors uzvārdā Izdedzis filoloģijas studentiem, kas slāpst pēc “vienīgi pareizās – jaunās zinātnes”, māca “novecojušos zinātni”, zinātni, kas tuvākajā laikā tikšot novērtēta kā nederīga. Stāstā dedzīgie komjaunieši gan uzdabū Izdedzi uz pareizā ceļa, piem., atskārtina viņu, ka “padomju laika leksika prasa arī jaunus gramatikas likumus”.

Bet dzīvē viss notika raibāk un citādi. – Endzelīns, neizrādīdams nekādu “elastību”, kas saistītos ar neuzticību un nodevību pret ideāliem vai pret patiesību, nepakļāvās pāraudzināšanai atklātā kompartijas sapulcē un neatkāpās no saviem principiem, bet tūliņ (1.IV 50.) iesniedza rektoram atlūgumus. Un daudzināto “vienīgi pareizo jauno zinātni” (marrismu) jau pēc kādām nedēļām (20. VI 50.) novāca kā nederīgu pats Staļins. Taču, lai Endzelīna padzišana neliktos nepienācīga, nu viņa gramatikai no citas puses uzgumdiņa pēlējus, kas tajā meklēja “metodoloģiskas kļūdas un trūkumus” (1952), bet kas šo pašu gramatiku atkal slavēja, kad tā bija izpelnījiesies Ļeņina prēmiju (1958).

Endzelīna spriedumos reizēm zemtekstā izpaudās ētika, kādu viņā bija dēstījuši ļoti dievbijīgie vecāki un skolas. Reiz viņš teica: “Mana māte bija ļoti sievišķīga.” Kad gribēju zināt, kā viņas sievišķība izpaudusies, Endzelīns atbildēja: “Līdzjutībā un rūpēs par citiem.”

Citreiz Endzelīnam kāds stāstīja, ka paziņa teicies redzējis gan, ko kabatzagli apstrādā, bet esot klusējis – baidījies iejaukties. Tad Endzelīns nodziedāja pantiņu no Tērbatas studentu dziesmas:

“Wer die Wahrheit weiss und sagt sie nicht,
Der ist fürwahr ein erbärmlicher Wicht”

(kas patiesību zin, bet nesaka, tas tiešām ir nožēlojams cilvēciņš).

Endzelīnam piemita īsta zinātnieka drosme – gan atklāti uzrādīt un labot savu kļūdišanos, kad tāda gadījusies, gan drosme aizstāvēt varasvīru slāpētu patiesību. Bet viņš kādā polemikā ir atzinies viena paveida drosmes trūkumā, sacīdams: “.. man nav neapskaužamās drosmes spriest par lietām, kuŗas es pilnīgi nepārzinu” (Di III/1, 127).

Un beidzot par pieklājību. Endzelīns 1914.gada rakstā saka: “Elementārā pieklājība prasa, lai polemikā pareizi atstāstām sava pretinieka domas” (Di II, 538).

Šāds uzskats daudziem laikam šķiet galīgi novecojis. Jo netrūkst autoru, kas, nemaz nejudzami nepieklājīgi, sagroza sava pretinieka domas uz nebēdu, ne vien tās saviem vārdiem atstāstīdami, bet pat tieši citēdami. Te varētu minēt daudzum daudz piemēru. Iztiksim ar vienu. – Kāds juridiski izglītots Endzelīna etimoloģiju labotājs, smalks un smaidīgs kungs, sava oponenta teikumu, pēdīnās citēdams, ar nelielu operāciju sagroza: viņš vārdu *secinājums* (opponents ir pieminējis ļaužu aplamu secinājumu) pārtaisa par *secināms*. Tādējādi teksta sagrozītājs pats oponentam uzmāc aplamību, ko pats tad pamācīgi labo (Karogs, 1994. V, 158.). Viņa pieklājība un viņa ētika tā rīkoties ļauj.

Turpretī Endzelīna ētika neļauj no pieklājības atšķelt godīgumu. Tas liegts arī latīņu teicienā: *Decōrum ab honesto non potest separāri*.

Vēl piebilde. – Es te visnotaļ saku vienkārši *Endzelīns*. Tāpat dara Amerikas žurnāls *Language* (1951. g. recenzijā). Jo Endzelīna uzvārdam blakus nobāl un šķiet lieki visi tituli.

Pret un par Endzelīnu

1999, *Bib 138*

Sijādami, niekādami

Iekrīt paši pelavās.

BW 8524, 3.

Ir šad tad lūkots Jāni Endzelīnu (1873-1961) samazināt vai iesijāt pagātnē. Kāpēc? – Negals tāds, ka šis milzis, lai gan jau sen zem zaļām velēnām guldīts, joprojām traucē. Īsi sakot, traucē diletantiski plandīties pa latviešu valodas un valodniecības lauku. Jo viņš tur dziļi aris un *zemē sējis graudus veselus*, būdams un palikdams lietpratībā nepārspēts un polemikās neuzvarēts. To ne visi gribējuši paciest neatribtu, it īpaši “Endzelīna dievīnāšanu” ne. Tad nu nievu un niekkalbības pelavās – par Padomijas funkcionāriem nerunāsim – ir krituši arī ievērojami nevalodnieki jeb “arī – valodnieki”, kā E. Melngailis, A. Upīts, arī A. Švābe, kam Endzelīns šķitis “neieciētīgs dogmatīķis un diktātors”.

Jāpiebilst, ka Švābe ar savu trimdā publicēto pārestīgo rakstu “RAKSTNIEKS un VALODNIEKS” (Latvijas Ziņas, 1948. g. 24. apr.) bija taisni kā radīts palīgs padomju okupācijas režīmam, lai sagrautu baltu filoloģiju un lai Endzelīnu no Latvijas vienīgās universitātes 1950. g. aprīlī padzītu. Tas citkārt jau pārrunāts.

Patlaban pievērsīšos Jāņa Krēsliņa atsvaidzinātai Endzelīna niekāšanai nevainīgiem uzbrucīgā rakstā “Valodniece Edīte Hauzenberga-Šturma” (Jaunā Gaita, Nr.216, 20-24). Krēsliņa kungs arī rediģējis (tālāk pieminamas) šās valodnieces 219 vēstules Jānim Rudzītīm; vēstules izdevusi “Ramave” 1991.g. ASV.

Var būt, ka arī Krēsliņa kungam, tāpat kā Švābem, nu sitīsies “kauna tvīkums sejā” – nevis par savām kļūdām, kas atgadījušās (kā kuņam katram cilvēkam), bet par baltistu nerimušu atļaušanos autoru valodas un rakstības kļūdas uzrādīt, kas Švābem atgādinot “skolmeistaru sacelšanos pret Radītāju”. Angļu filologi gan to neatļaujoties. – Bet viņu valodai, tautai un nacionālai kultūrai ir pavisam citāda vēsture!

Krēsliņa kunga rakstā lasāmi nepienācīgi apvainojumi Endzelīnam un viņa skolai. Tie mankurtizētām Endzelīna pēclaika paaudzēm nu kavē apjēgt un pārmantot vērtības – savas tautas liela zinātnieka sasniegumus un viņa svētīgo paraugu precīzā, krietnā ikdienas darbā un diskusiju ētikā.

It kā par spīti likumiem un tikumiem Krēsliņa kunga rakstījums un vēstījums ir kļūdu un aplamību apsēsts un traki paviršs. Vai Radītājam tie būtu pār galvu laižami sikumi?

Piemēram, septiņās rindīņās norakstā no ME vārdnīcas “Gala vārdiem” Krēsliņa kungs ir ielaidis savas desmit kļūdas vai neatbilstmes Endzelīna tekstam, rakstūdam: mināms, uzrakstījus-, titullapa, šī, manējām, saprātīgā; pat valodnieces krist.bvārds pārtaisīts: Edīte, it kā tas būtu vārda *Ede* deminutīvs. Bet Endzelīna tekstā ir *Ēdite*, kas atbilst etimoloģijai un ģermāņu (vācu, angļu) oriģināla *Edith* izrunai ar gaŗu patskanī pirmajā, bet īsu otrā zilbē. Viņas vārda sākumburts tāpat ir *Ē* pašas 1962.g. rakstā (Orbis XI/1). Tiesa, ir viņa citur rakstījusies arī “Edīte”, bet patlaban ir runa par Endzelīna teksta **citēšanu**.

Tikpat daudz nevērības veltīts vēl citiem (īpaš)vārdiem pārējā tekstā, rakstot, piem.: Valentīns Jakabsons, Čakurs, Liezere, ļaudave, izdotajo, suvarens u.c. Visur te vainot drukas velniņu laikam nevarēs. Krēsliņa kungs nav arī ieskatījies, ka ME un EH vārdnīcas **nosaukumā** Endzelīns ir godam licis tās nelaiķa sācēja uzvārdu: “K. Mülenbacha Latviešu valodas vārdnīca” un ka tās Papildinājumiem Endzelīna līdzautore ir uzvārdā minēta Hauzenberga, nevis *Hauzenberga-Šturma*. – Par tik “suvarenu” darba stilu kuŗš katrs Radītājs tiktu no Endzelīna krietnās skolas ārā tūdaliņ – “dogmatiski un diktātoriski”.

Bez šādiem “sikumiem” ir arī savdabības vēstījumā. Proti, citēdams nievas, Krēsliņa kungs tās pats vēl paasina. Un vairākas bultas, ko viņa

suminātā nelaiķe, “mūziska personība”, ir tēmējusi uz kādu citu, Krēsliņa kungs novirza uz Endzelīnu un endzelinistiem. Piemēri. –

1) Pēc Melngaiļa sprieduma, ko nelaiķe citējusi (202.vēstulē), Endzelīns gaumes ziņā esot “neglitots”. Bet Krēsliņa kungs to pārtaisa par “neglīts”.

2) Valodniece tur nesaka, kā aplam atstāta Krēsliņa kungs, ka salikteņu “vācisko ieviešanos .. lielā mērā veicinājis Endzelīns”. Par to (t.i., par “izvēšanu”) viņa vaino A. Ozolu. Endzelīnam viņa gan piedēvē ievirzi uz tādiem salikteņiem, kas esot “absolūti nelatviska”. Diemžēl viņa nepaskaidro, kāpēc “šausmīgi nelatvisks” esot, piem., *laikkavēklis*. Šo vārdu ME vārdnīcā jau sen “ievirzījis” (1916.g. mirušais) Milenbachs pats. Patiesībā “bezgalīgajos vārdu kopā savilkuma” uzplūdos vainojama ir padomju terminologu iedoma, ka saliktenim it kā arvien piemītot specificēta (terminoloģiska) nozīme. Tādu, tāpat pēc viņu iedomas, piešķirot arī t.s. “noteiktās galotnes”. Tām tūliņ pievērsīsimies.

3) Noteikto galotņu sakarā valodnieces pretraksts “Pārpratums latviešu pronomiņēto adjektīvu paradeigmā” (Ceļi, XV 31-38) ilustrējot, kā patvaļīgi stāsta Krēsliņš, “Hauzenbergas-Šturmas iebildumus pret Endzelīna un endzelinistu dogmatiski normatīvām prasībām”. Un, citēdama pretrakstā pantiņu (ar ko Rainis ir vērsies patiesībā pret Milenbachu “Fausta” tulkojuma kritikas dēļ), valodniece, kā baumo Krēsliņa kungs, esot domājusi “par Endzelīnu un tā dažiem pārāk dogmatiskiem sekotājiem”.

Bet šai viņas pretrakstā ir taču “vainīgā” persona skaidri nosaukta: Rīgas valodas kopēja B. Ceplīte. Un tā (Brigita Ceplīte, dz. Viksne) nepavisam nav “Endzelīna sekotāja”; viņas studiju laikā Endzelīns no universitātes jau sen bija aizraidīts ar visu savu zinātni. B. Ceplītei jau Rīgā tūliņ oponēja Ieva Celmiņa (Lvķj 5, 153-157), kas gan ir Endzelīna skolniece un ko Hauzenberga-Šturma sen pazīst un pretrakstā piemin. Oponēju arī es pati rakstā “Noteikto galotņu sērga” (Universitas 60, 18-21), daudz tieši Endzelīna izteiksmes piemēros balstīdamās.

* * *

Tas gan tiesa, ka Hauzenberga-Šturma Endzelīna gramatikas dēvējusi par novecojušām (207.vēst.) un ka viņa ir taisījusies uzrakstīt jaunu modernu, tā ka no Endzelīna gramatikas “ne akmens uz akmens” nepalikšot pāri (166.vēst.). Tomēr viņa nebūt nesaka, ka Endzelīna gramatika zaudējusi vērtību (ko daži no neapdomīgi daudzīnātās novecošanās izloba). Dēvēt Endzelīna Lettische Grammatik (1922) par novecojušu arī neder, ja liekam

vērā, ar kādu vienīgu uzdevumu, kas priekšvārdos pateikts, autors to pasaulē raidījis: "tikai darīt latviešu valodu salīdzināmai valodniecībai pieejamāku, nekā tā bijusi līdz šim".

Ņemties īpaši aizstāvēt šo gramatiku šķiet lieki un pat jocīgi. Līdztekus tūliņ nāk prātā jau pieminētajā "Fausta" polemikā priekš vairāk nekā simt gadiem lasāmais: "Nezin ko mēness teiktu, ja kāds ņemtos ar visu sparū par to gādāt, lai suns viņu nenorauj zemē" (MV 1898.g. 28.nr.).

Pietiks ar atgādinājumu, ka nevar taču novecot uzticami valodas fakti, fakti lietpratīgi skaidrojumi un citi droši dati, ar ko milzu bagāts šis diždarbs. Tas 1922.g. nācis klajā vāciski, bet papildināts 1951.g. latviski, un nesen ir oficiāli lūgta un dabūta atļauja tulkot un izdot to Amerikā angļiski. Tāpat pēc Hauzenbergas-Šturmas domām (207.vēst.) jau iznākšanas laikā novecojusī Endzelīna grāmata Baltu valodu skaņas un formas (1948) ir tulkota un izdota 1957.g. Lietuvā leišu, bet 1971.g. Amerikā angļu valodā. Un tulkotājs V.R. Šmōlstegs (Schmalstieg), modernas skolas pārstāvis, 1995.g. (žurnālā *Lituanus* 41/2, 85) uzskata Endzelīnu par lielāko baltologu, kāds jebkad dzīvojis (the greatest Balticist who has ever lived).

Sava pētniecības darba stingro **metodi** – pēc erudīta senisko baltu valodu pētnieka prasīgo vēsturiski salīdzināmo metodi jaungramatiķu novirzīnā ir jau aizstāvējis Endzelīns pats 1932.g. recenzijā (FBR XII 178-184). Nejēdzīgie rasisma piedēvējumi šai metodei pēckaŗa periodā nu laikam visur mitējušies. Protams, līdz ar Endzelīnu jānovēl, lai sasniedz ko labāku, kas var – faciant meliora potentes!

Šķiet, Hauzenbergai-Šturmai (1901-1983), izglītotai un apdāvinātai valodniecei, Endzelīna pārpārēm cienītai un viņa pretinieku pretendēliniskām nākotnes cerībām apkrautai, raksturīga diemžēl ir bijusi arī skatīšanās "no augšienes". Tā izpaudusies gan brīnum slīpētā irōnijā, gan kā vaļā sprucis kails izsmiekls, kas aizmuguriski vērst pret dažu godīgu endzelīnistu, darbīgu sekotāju ideāliem (8., 110.vēst.).

Viņa ir centusies spriest patstāvīgi, neatkarīgi no Endzelīna atzinumiem. Lieliski, kad tādi centieni aizvada pie kā jauna **pareiza**. Bet pārcentieni klupina. Piemēram, visai labvēlīgi recenzējama Stangam veltīto *Donum Balticum* (*Kratylos* XVI/1, 70), viņa apgalvo, ka latviešu akcentoloģijā parasti aplam (*gemeinhin falsch*) tiekot runāts par "neuzsvērtu" zilbju intonācijām, bet faktiski tās esot zilbes ar palīgakcentu.

Taču tādām apgalvojumam pretojas pat fiziskā sajūta, kad skaidru intonāciju mantinieks izrunā, piem., stiepti vai lauhti intonētu ā heterotoniskos locījumos, kā saskaldītās n.pl. : saskaldītās loc.pl. Arī eksperimentālas

pārbaudes (gan Viļņā, gan Stokholmā) apstiprināja intonāciju starpību šādās pavisam neuzsvērtās (bezpaliģakcenta) zīlbēs. Tas attēlos redzams dažādos piemēros D. Markus pētījumā LU 1996.g. izdevumā Latviešu valodas un literatūras aktualitātes, 52-61. Tātad eksperimentālie pierādījumi ir likuši "novēcot" recenzentes jaunatziņai, laikam J. Kuriloviča ietekmē dzimušai, nevis Endzelīna un Annas Ābeles senākiem atzinumiem. Arī vēlāk cittautu valodnieki pretēji Endzelīnam ir sastāstījuši mūsējiem labticīgiem šo to aplamu, pat kaitīgu, piem., ka latviešu valodā neesot instrumentāļa vai ka esot dodama atļauja un pat priekšroka akuzātīvam dēbitīva objekta lomā (jāredz viņu), nevis literāri un vēsturiski tiesīgākam un domas uztverei daudz skaidrākam nominātīvam (jāredz viņš resp. viņa).

Krēsliņa kungs zina teikt, ka "karsti mīlēta" Hauzenbergai-Šturmai bijusi latviešu valoda. Jāpiemetina: mīlēta gan tad ar visiem vāciskas cilmes barbarismiem. Jo ar tādiem, divvalode kopš bērnības (187.vēst.), ir tīši piebārstījusi savas (publicēšanai nedomātās, tomēr publicētās) vēstules. Kāds pretstats tādai uzvedībai bija Endzelīns! Nu viņa ir kļuvusi par paraugu un attaisnojumu latviešu valodas piesārņotājiem. Pašuprāt gan viņi esot valodas attīstītāji, jo arī barbarismi, veci un jauni, bagātinot latviešu valodu. – Nu, tad gan tāpat kā latvāņi kuplina Latvijas flōru!

Žēl valodnieces, atceroties rindiņas no viņas 30.vēstules: "...tas jau ir mans lāsts, ka viss vienumēr iznāk ļaunāk nekā gribu, arī ja es labi vien gribu!" Žēl arī, ka 22 gados pēc līguma ar Vintera apgādu (1961-1983) viņa savu spoži jauniecērēto gramatiku neuzrakstīja. Tā daudzējādā ziņā būtu interesanta un, labi gribēta, laba varēja izdoties.

Pagaidām lai pasaules valodniecība iztiek ar Endzelīnu!

Vai galīgi nogalēsim labdarīgo *ŗ* un *ch*?

2002, *Bib 160*

Valsts valodas centrs 7.martā saņēma atklātu vēstuli, ko publicējušas vairākas avīzes, arī *Diena* (21.III 02.), diemžēl tekstu sagrozījuma. Vēstulē RLB Latviešu valodas attīstības kopa lūdz Latviešu valodas ekspertu komisiju (kuŗa taisījās revidēt alfabētu un kuŗas lēmumiem ir gan tikai ieteikuma raksturs), lūdz, lai neizlemj jautājumus par rakstību, īpaši par *ŗ* un *ch*, pirms nav par to izvēsta diskusija arī Latvijas presē.

Jo krietnā rakstībā obligāto *ŗ* un *ch* lieto un aizstāv ne jau tikai ārzemju latviešu vien, bet arī tejenieši Latvijā, kā Ilmārs Lazovsis, Jānis Liepiņš, Māris Ruks, Ingmars Zemzaris u.c. Taču lūgums nelīdz un uzvirmo demagoģija virpatu virpatiem, izpauzdamās arī Ilzes Grīnumas atstātā "Mudina atjaunot Endzelīna rakstību" (*Diena*, 28.III 02). Jau 12.martā sakaitētā steigā, ierobežojot izteikšanos un bez argumentētas jautājuma apspriešanas komisija balsojot izlemj jautājumu, kāds ar balsošanu nav izlemjams, jo te "svarīgs nav balsotāju bars, bet argumentu svars". Tad nu mikstinātais *r* un *ch* abi tiek no alfabēta izbalsoti. Manuprāt – izbalsotājiem (zinātņu doktoriem!) par negodu. Sākumā viņu bija 14, bet neklātienē skaits esot pieaudzis līdz 19. Diez vai starp "neklātņiem" ir arī prof. Pēteris Vanags, kas savus godalgotos darbus ir publicējis Endzelīna rakstībā un šķiet pagrūti piepulcējams tādiem, kas "nezina, ko tie dara". Nav goda darbs stumt novārtā un slāpēt patiesību, kas ar nenoliedzamiem faktiem jau pierādīta, proti, patiesību, ka *ŗ* un *ch* atmetums (saskaņā ar padomju režīma 1946. un 1957.g. lēmumiem) pazemina latviešu valodas un rakstības kvalitāti un iedragā literārās valodas sistēmu t.i., pamatus (un rada tur erōziju). Dažs gan domā, ka neesot ko uztraukties par nieka pāris burtiem (līdzīgi kā par nieka smiltiņu lejupteci Turaidas pils pakājē).

Konkrētāk sakot, *ŗ* un *ch* atmetums mazina izteiksmes precīzumu (jūk vārdi un locījumi), zemina izrunas kultūru (viešas plats *e*, *ē* neviētā) un rada pārpratumus saziņā un zinātņu terminoloģijā. Jo, rakstot vajadzīgā *ŗ* vietā *r* un *ch* vietā *h*, simtiem vārdu un terminu vai to locījumu vienādojas, tāpēc ka zūd atšķirība, ko dod fonoloģiskie pretstati *r* : *ŗ*, *h* : *ch*. Rodas neskaidrības un pārpratumi, ko nenovērš pat konteksts. Piemēram, Mirdza Ķempe ir pārpratusi Raiņa dzejoli "Gara gaita", krieviskā atdzejojumā ietulkodama garīguma vietā gaŗumu: "Dļinnyj putj" (tas lasāms divos

izlases krājumos: Rīgas 1954. g. un Maskavas 1955. g. izdevumā Sočiņeņija). Neskaidri un pārprotami kļūst starptautiski klasiskas cilmes termini, vienādojoties formantiem, ar kādiem tie darināti un joprojām darināmi, piem., *chyl-* ‘sula’ un *hyl-* ‘viela’, *chem(i)-* ‘ķīmija’ un *hemi-* ‘puse’ vai ‘asinis’, *chol-* ‘žults’ un *hol-* ‘viss’. Tad nu nav vairs starpības, vai testaments ir *cholografisks* ‘ar žulti rakstīts’, jeb vai *holografisks* ‘viss – teksts un paraksts – ar novēlētāja roku rakstīts’. Nav atšķirams ārstnieciskais *cholagogs* ‘žultsdzinējs’ un *holagogs* ‘visdzinējs’, radikāls līdzeklis, itin kā latviešiem būtu vienalga – zāles paliek zāles! (Abus uzrāda K. Rudziša “Terminologia medica” I 345, 819.) Lūk, kā “pa šiem gadiem valoda un valodniecība ir attīstījusies uz priekšu!” – Uz priekšu vai *atpakaļ*?

Kā gan pēc šādiem jau vairākkārt uzrādītiem faktiem var teikt, ka prasība pēc *r* un *ch* esot “lingvistiski nepamatota”. Diemžēl ar izteicieniem svaidīgi sociolingvisti lūko mazināt Endzelīnu (sk. “Endzelīns par faktiem, fakti un atzinumi par Endzelīnu”, Brīvā Latvija, 1998. g., Nr. 21 (562) un spēj pasacīt pat to, ka valodas kļūdu labotāji esot “latviešu valodas ienaidnieki”. Uz to jau pienācīgi atbildējis Jānis Kušķis (NRA 15.I 02.). Izteiksmes kļūdu un rakstības trūkumu novēršana ir valodas iekšējā aizsardzība. To novārtā likt gan ir “polītiski bīstami”, it īpaši ārējā apdraudējuma apstākļos. Kā vēstija TV Panorāma (5.III 02.), Eiropas Savienībai nebūšot vajadzīga “vāja un izkropļota latviešu valoda”. To atzinis arī EDSO augstais komisārs, un lai nemelš, ka cittautiešiem, īpaši krieviem, būtu kāds lieks grūtums iemācīties latviešu valodu ar visu *r* un *ch*, jo krievu valodā atbilstošie fonēmu pāri ir. Tik pašiem mācītājiem der nebūt *r* pretiniekiem un nesirtg šai ziņā ar “laiskumu un palaidnību”, kā, sliņķus atmaskodams, teicis Milenbachs (DJ IV 72). Jo nav taču liela māksla ielāgot tikai četrējādus vārdus (ar *-rš*, *-ris*, *-re*, *-rt*), kur *r* mikstināms visos vai dažos locījumos (tāpat kā *l* līdzīga tipa vārdos – *zaļš* : *gaŗš*, *brālis* : *labdaris*, *stabule* : *cepure*, *smelt* : *dzert*). Mikstināšana notiek saskaņā ar gramatikas sistēmu, nevis nejēdzīgi, kā I. Grīnumas 28.marta rakstā, varbūt jokojoties, sastāsītis. Viņas raksts man šķiet kā ačgārnību, puspatiesību, paviršību un ignorances tišs savijums, un tāpēc nav nopietni šķetināms, bet drīzāk uztverams kā pārargri – jau marta beigās pasprucis apriļa joks.

Visu, kas, manuprāt, nopietni jāzina par *r* un *ch* lietošanu, esmu jau krēti un daudzpusīgi aprādījusi vairākos rakstos, piem.: “Kālab mikstināms *r*” (Karogs, 1989. IV), “Iebildes un piebildes prof. V. Draviņai” (Brīvā Latvija, 1992.g., Nr.13 (266)), “Jāatlabo rakstība” (Brīvā Latvija, 1996.g., Nr.44 (489)), “Apsveicams ir arī *ch*” (Latvijas Vēstnesis, 1997.g., Nr.120

(835)), "Kā diskutējam?" (Brīvā Latvija, 2000. g. Nr. 14,15) u.c. Tajos teikto neviens nav atspēkojis ar derīgiem argumentiem.

Viltnieciski biedē ar "rakstības reformu" un cik tai vajadzīgs naudas. Bet pietiek novērst Endzelīna rakstības bojājumus, un tam nav vajadzīgi nekādi "jauni pētījumi", nedz lieli naudas līdzekļi. Vajadzīgi ir skolās krietni skolotāji, kas grib un prot iemācīt latviešiem literāri izkoptu dzimto valodu, mūsu valsts valodu – tādu, kas droši var stāties pasaulē blakus pārējo Eiropas tautu valodām.

Jel nerunā, ko nezini, un argumentē, nevis lamāties!

2002, Bib 162

Nule virsrakstā atgādinātais senču padoms ir joprojām derīgs un būtu laipni piekodināms arī daudziem dedzīgiem "delfiešiem", kas – paldies par uzmanību! – ir timekli (internetā) raidījuši atsauksmes, veltidami vērību manam rakstam "Vai galīgi nogalēsim *ŗ* un *ch*?" (15.IV 02.).

Raksts publicēts arī avīzēs (Brīvā Latvija, 4.-10.V 02.) un ir vērsts pret divām pēķaŗa Latvijā izdarītām un pusgadsimtā sīksti piejaucētām aplamībām latviešu valodas laukā, proti, pret diviem kaitējumiem literāras runas un rakstības precīzumam un augstai kvalitātei, kādu Endzelīns un citi lietpratēji Latvijas brīvvalsts laikā bija izkropuši, ievadīdami valodu augšupejošā latviskā attīstībā. Viņi apzinājās, cik valodas tagadnei un nākotnei svarīga ir stingra gramatikas sistēma. Un tūliņ jāpiebilst: tā prasa mīkstināt arī *ŗ*, kur vajadzīgs.

Bet pēc ķaŗa, kad ieradās citādi ļaudis. Varenī nevalodnieki ķļuva noteicēji arī valodas lietās – gan mazās, ar atsevišķiem vārdiem saistītās (tika aizliegts *ŗīds*, godā celts *lozungs*), gan lielās, uz gramatikas sistēmu vai rakstību attiecīgās. Revidēja un pārtaisīja alfabētu. Ar 1946. un 1957.gada dekrētiem no burtu saimes padzina *ŗ* un *ch*. To darīja, pieskaņojoties neizkoptai, nekonsekventai padomju Krievijas latviešu rakstībai. Jo tāda (bez *ŗ* un *ch*, bez ģarūzmīmēm piedēķļos un svešvārdu celmos) bija pierasta šurp vadīt un valdīt nākušiem Maskavas sūtņiem. Pārtaisītāju sabojāto, kvalitātē pazemināto rakstību Latvijā ieviesa administrātīvi un kvalitātes savainojumus iemanījās dēvēt par "valodas attīstību". Ar to māna publiku vēl šobaltdien, ja, laiskumu ļāpot, vainas vēlas paturēt, nevis pūlēties novērst.

Lietojot *r*, *h*, kad vajadzīgs *ŗ*, *ch*, rodas virkne nevēlamu seku, kas sīkāk jau aprādītas. Piemēram, rodas nozīmes neskaidrības un pārpratumi, jo ir savairoti homonimi izteiksmes precīzumam bīstamā daudzumā. Un tie rodas vēl klāt, jo *ŗ* mikstinājuma atmetums veicina arī *j* atmešanu savienojumos *bj*, *pj*, *mj*, *vj*. No tam atkal rodas gūzma gan gramatiskū, gan leksisku homonimū (*gulb(j)i* : *gulbi*, *slāp(j)u* : *slāpu*, *padom(j)u* : *padomu*, *aizstāv(j)os* : *aizstāvos*). Un līdz ar tādiem atkal nāk neskaidrības un pārpratumi – literārās gramatikas sistēmā radītu palielinošos “caurumiņu” dēļ, lai gan tie daudziem šķiet nesvarīgi sīkumi. Bet tie attiecas uz daudzum daudziem vārdiem, kādi valodā ir un kādi vēl būs.

Tāpēc par atsevišķām “svarīgām” kļūdām (piem., ja *ka* vietā saka *kad* vai otrādi) daudz bīstamākas ir ar gramatikas sistēmu saistītās, jo apdraud valodas celtnes pamatus. Taču vientiesīgus gaŗāmģājējus vairāk uztrauc uz sienām traipi vai pielipinātas koŗenes; kāds pāris nieka akmenteļu kaut kur pagrīdē pamatos viņiem bijuŗi nebijuŗi.

Tāda nostāja bieŗi parādās arī jau minēto delfieŗu atsauksmēs, liecinā-dama, ka nespējam (taču uzdroŗināties!) noteikt, kas ir, kas nav “sīkumi” nesavā zinātnes vai prakses nozarē. Atsauksmju ir daudz (pusceturta simta), un tās ir dažnedaŗādas – arī pretrunīgas cita citai vai noklīduŗas no temata. Daŗādība, protams, izriet no katra autora izglītības, no izteiksmes kultūras, no latvieŗu valodas dziļas vai pavirŗas prasmes, no spējas vai grības objektīvi spriest utt. Atsauksmju autori, segvārdos vai “segburtos” ieslēpuŗies, droŗsirdīgi izmēdi un nosaukā *ŗ* un *ch* un raida to aizstāvjiem bultas, kas indīgi spindz un sīc. Netrūkst ne personiski man adresētu nievu, nedz bruņiniecisku līdzsvarojumu Temidas svaros. Pateicos!

Atsauksmēs nav atradams neviens īsts arguments pret *ŗ* vai *ch*. Œķietamie ir jau atspēkoti. Vēl jo vairāk tāpēc ir vērtīgā fonēma *ŗ* literārā valodā paturama, ka izlokŗņu vairumā *ŗ* zudis (visur atstādams gan pēdas) un pusgadsimtu ir īpaŗi zudināts. Arī leiŗu, krievu un lībieŗu valodā ir mikstināts *r*. Tāpat latvieŗu valodā *ŗ* nebūt nav zudis visur. Un ne jau visi delfieŗi ir pret *ŗ*. Lūk, Indriŗa liecība: “.. tai Kurzemes daļā, no kurienes nāku, *ŗ* dzīvā valodā skan joprojām”. Un Pitch pēc paŗa pieredzes liecina, ka “*ŗ* lietoŗanu var apģūt ātrī” un ka “Ramans 20. gadu sākumā *ŗ* lietoŗanu paredģēja iemācīt pamatskolas bērniem 2 nodarbībās”.

Ilze Œimane, Latvieŗu Preses biedrības centrālās valdes priekŗsģede, saziņā ar pārģjiem valdes locekļiem (ASV) prasa “no alfabēta izmesto *ŗ* un *ch* tiesību katģorisku atģaunoŗanu” (LAm 4.V 02.).

Delfieŗiem lielāka neizpratne ir par *ch*, kas latviskas cilmes vārdos nav

sastopams un par ko presē bija lasāms mans raksts "Apsveicams arī *ch*" jau priekš gadiem pieciem (Latvijas Vēstnesis, 15.V 07.). Tur teikto tagad atgādināšu, atbildot uz jautājumu: Kas īsti ir *ch* un *h*?

Abi ir latīņu alfabēta piederums, kas pārņemti svešvārdu rakstībā arī latviešu valodā. Latīņi ar burtkopu *ch* ir aizstājuši grieķu burtu X ("khei" jeb "khi"), kas apzīmē *k*-skaņu ar *h* piedvēsumu: *kh* (latīņu rakstā *ch*, kad pārraksta grieķu vārdus latīņu burtiem). Turpretī tīru dvesmas skaņu (nebalsīgu izdvēsumu) latīņi apzīmē ar burtu *h*, bet grieķi – ar pusapaļu zīmīti (itin kā mazītiņu *c*), ko raksta priekš lielā vai virs mazā patskaņa burta (lat. hierarchia: gr. ιεραρχα).

Aizgūtos vārdos *h* un jo vairāk *ch* izrunas vai rakstības ziņā aizguvējvalodās mēdz būt šā tā grozīti, bet ne vienādoti – arī krievu valodā ne, kur atšķirībai *h* : *ch* kalpo burti *ш* : *х* (lat. *hydromechanica* : kr. гидромеханика). Latviešiem šī atšķirība senākos aizguvumos izpaužas tā, ka *h* ir atmests (no *harmonica* mums radušās "ermonikas"), turpretī *ch* (gr. *kh*) ir kļuvis par *k* vai *ķ* (*koris*, *Kristīna*, *ķīmija* : gr. *choros*, *Christiana*, *chemia*). Bet vēlākos aizguvumos *h* paturam (*harmonija*), un visi paturējām līdz 1957.g. arī *ch*. Izrunājām *ch* kā aukslēju berzeni parasti divos variantos līdzīgi kā vācu *ich-Laut* un *ach-Laut*.

Proti, 1) *ch* skan mīksti (kā čukstēts *j*), ja *ch* runājam vienā zīlbe blakus ar *i* vai *e*, mēlei izrunā kļaujoties pie cietajām aukslējām (*chirurgs*, *arhitekts*, *ichtiologs*, *psīche*, *arhīvs*, *tehnika*); 2) pārējos gadījumos, kad *ch* runājams citādā skaņu apkaimē, mēlei kļaujoties pie mīkstajām aukslējām dziļāk mutē, *ch* skan cietāk, it kā *hh* (*cholera*, *psīchologs*, *chaoss*, *mehanika*, *chronika*).

Tagad vairums runātāju Latvijā vienu no variantiem (daudz retāk pirmo) vispārina. Arī krievi savu cieti skanošo *х* (хлеб) mēdz paturēt arī svešvārdos jebkādā skaņu apkaimē (психиатр, психолог). Te nu laikam ir cēlonis, kāpēc savulaik latviešu padomju Krievijā un vēlāk arī Latvijā vienādoja *h* un *ch* – vispirms izrunā pēc krieviskā parauga, pēc tam arī rakstībā.

Svarīgākais nav, kuŗu no burtiem vai izrunas variantiem lietot, bet gan – paturēt atšķirību (ar izpausmes līdzekļiem, kādi kuŗā valodā ir) starp dvesmas skaņu (*h*) un aukslēju berzeni (*ch*). Tas attiecināms pirmām kārtām uz klasiskas cilmes nosaukumiem, kā jau minētā *Hamburga* un *Čaŗkova* vai alkohols (arab. *al-kuhl*) un *šļachta* (pol. *szlachta*).

Aizgūtu svešvārdu izrunu vai rakstību, protams, var ietekmēt katras tautas dzimtā valoda. Piem., angļi klasisko valodu *ch* vietā mēdz runāt *k*

(*chaos, technology*), bet dažkārt č (*charter 'charta'*) tāpat kā angļiskas cilmes vārdos.

Vācieši savos vācu vārdos izrunā burtkopu *sch* kā š-skaņu (*schön, Schnee*). Tāpēc šāds š viņiem ieviesies dažu (bet ne visu) grieķiskas cilmes svešvārdu izrunā (gr. *chema* : v. *Schema* : kr. *схема*). Bet pēc respektējamiem literāras izrunas norādījumiem (piem., vācu Dūdena vārdnīcās) šāds š tagad nav runājams, piem., medicīnas terminos, kā gr. *schisma, ischias, ischaemia*. Taču šādos vārdos neiederīgo š-skaņu pa daļai pārņēmuši krievi un arī latvieši, pieskaņodamies patiesībā neliterārai vācu izrunai. Piem., gr. *schizophrenia* : kr. *шизофрения (схизофрения)* : lat. *Šizofrēnija (shizofrēnija)* Tm II 476.

Bet grieķu valodā pašā (š, ž) pavisam nav! Tad nu pareizāk būtu respektēt grieķu oriģinālu, kur nule minētajos terminos *sch* izrunājams kā *s + ch* (kā čukstus runāts *sj*), nevis atdarināt vācu neliterāru izrunu, ko vācieši paši jau atmetuši.

Kas tieši kaitīgs rodas no *ch* "vienkāršošanas"? – Gribas vēlreiz teikt, ka 1957.g. rīkojums rakstīt burtkopas *ch* vietā tikai *h* ir apmēram tas pats, kā kad sagudrotu *dz* vietā rakstīt tikai *z*, sakot, ka tautā to vietumis dažos vārdos jau dara, piem.: (*d*)*zī*tars, (*d*)*zī*rkleš, (*d*)*dzegu*ze, *lī*(*d*)*z*, bet neparedzot to, ka tad vienādas kļūš, piem., saknes *dzied-* un *zied-* un daudzos atvasinājumos juks dziedēšana un dziedāšana ar ziedēšanu, tā ka nevarēs saprast, ko nozīmē, pie., (*d*)*ziedēt*, (*d*)*ziedošs*, (*d*)*dziedinātava*, (*d*)*ziedonis*, (*d*)*ziedpulkstenis* u.c.

Lūk, tāds pats jukums rodas no *ch* aizstāšanas ar *h*. Jo līdz ar to latviešu (bet ne lielo kultūras tautu) rakstībā ārēji vienādi kļūst nozīmē nevienādi vārdi, arī starptautisku terminu veidotājvārdi jeb formanti, kā *chem(i)-* 'ķīmija' un *hem(i)-* 'puse', *chol-* 'žults' un *hol-* 'viss', *chyl-* 'sula' un *hyl-* 'viela'; gandrīz vai gluži vienādi kļūst vēl citi, kā *chor-* 'deja' un *chōr-* 'vieta, telpa' un *hōr-* 'stunda, laika sprīdis', jo gaŗumzīme virs *o* ir liegta jau kopš 1946.g.

Tad nu neskaidri vai pilnīgi pārprotami kļūst **simtiem** terminu, kas ar šādiem formantiem jau darināti (piem., medicīnā, kā rāda Tm) un kādi joprojām darināmi arī citās zinātņu nozarēs. Piem., ir divi dažādi medikamenti: *cholagogs* (kr. *холагог*) 'žultsdzinējs' Tm I 345, un ir gluži cits medikaments *holagogs* (kr. *голагог*), kam ir nozīme 'radikāls līdzeklis' vai 'visdzinējs' (visu slimīgu šķīdrumu izdzinējs) Tm I 819. Bet mums vēl tagad paturētā padomju rakstībā kā viens, tā otrs ir "holagogs", it kā latviešiem būtu vienalga – zāles paliek zāles! Un kas šādā rakstībā ir, piem., "holografiska vēstule" – vai tā ir ar žulti rakstīta, jeb vai tāda, kur **viss** teksts, ne vien paraksts, ir autora rokrakstā? Un ko nozīmētu "hilologs"?

Kādā sēdē par savu terminu "hemiosmoze" pat mediķi paši šaubījās, vai "hemi-" te norāda uz ķīmiju vai uz pusi.

Mānīgs ir mierinājums, ka konteksts taču novēršot pārpratumus. Bet konteksta var nebūt, piem., ja vārds jāsaprot bibliografijās vai terminu sarakstos. Un konteksts var būt nepalīdzīgs vai maz saprotams, piem., svešā nozarē ar neparastu vai jaundarinātu terminoloģiju.

Bet dažādas mīklas un pārpratumi atkritīs, ja atjaunosim *ch* un ja vispār atgriezīsimies pie Endzelīna vadībā priekšzīmīgi izveidotās pareizrakstības principiem. Mēs gribam būt attīstītas kultūras ļaudis Eiropā. Tad nu divām paaudzēm būtu jāpārvar savtīga vēlēšanās oficiāli paturēt sev ieskolotos rakstības kvalitātei kaitīgos paradumus. Vismaz būtu jaunaudzei skolās jāļauj tikt no tādiem brīvai.

Ch pretinieki vispirms saka, ka nevajagot taču "atkal mainīt rakstību". – Rakstība mums nav jāmaina, bet ir gan jāatlabo bojājumu vietās, līdzīgi kā jāatlabo daudz kas cits atjaunotā savā valstī.

Vēl saka pret *ch*, ka tas esot "čupu burts"! Bet pretestības īsto iemeslu patur domās: sažini nu, kur jāraksta tāds *ch*! Neba vieglāk būtu zināt, kur rakstāms kāds īpašs vienburts nopeltā *ch* vietā. Divu burtu "čupa" šķiet tikai iegansts, tāpat daudzzinātie retie vārdi, kur *c* un *h* sagādās blakus, bet ir jālasa atsevišķi, piem., vācu uzvārdā *Alheimers* (*Alzheimer*, pa zilbēm: *Alc-hei-mers*), tāpat titulā *erchercogs* (*Erzherzog*) un dažos gruzīnu īpašvārdos, kā *Chaltubo* (kr. Цхалтубо). Jo kāpēc tad nesūrojas par "čupām" *dz*, *dž* un neprasa, kā izrunāt vai saprast, piem., vārdus *Vidzeme*, *Grundzāle*, *parādzīme* un kas ir *vārdzinātājs* ('kas liek vārgt' vai 'vārdu zinātājs'), *radziņi* ('mazi ragi' vai 'raduraksti pārziņi')? Ja vajag, uz šķirtni varētu grafiski norādīt (piem., *Alcheimers*, *C/haltubo*).

Negals īsti gan tāds, ka, kopš *h* un *ch* ir vienādoti rakstībā (*hierarchija* > *hierarhija*), Latvijā kādas divas tagad vēl darbīgas un valdīgas paaudzes arī izrunā atšķirt *h* un *ch* lāgā vairs neprot. Bet neprasme nav nekāds nopietns arguments pret *ch* atjaunošanu. Jo jebkuŗa svešvārda izruna, rakstība un nozīme ir jāiemācās, ja grib tos lietot, nevis iztikt ar latviskiem vārdiem vien (kur nav ne *h*, ne *ch*!).

Jaunatnei nebūs grūti iemācīties atlabotu svešvārdu rakstību, jo skolās atsāk mācīt latīņu valodu un pamatīgāk tiek apgūtas svešvalodas, kur *ch* ir bijis un palicis. Tāpat arī mūsu tuvāko radu leiŗu valodā. Un netrūkst latvieŗu autoru un izdevumu, kas Endzelīna principus rakstībā nekad nav atmetuŗi.

Pirms mainijām paaudŗu paaudŗēs simtiem gadu lietoto veco vācisko ortografiju (1922.g.), jaunajai tika ieteikts daŗs īpaŗs vienburts *ch* vietā,

piem., *x* vai kaut kā iezīmēts *h*. Taču komisija tos atraidīja, paturot *ch* ar motīvu, ka tas latviešiem jau pierasts un starptautisku vārdu rakstībā daudzām valodām kopīgs. Šis motīvs ir spēkā joprojām.

Mankurtiskas asaras

1999, *Bib 137*

Valodas laukā visai parasta un valodniekiem dažādos paveidos pazīstama ir ļaužu smiešanās par sev neparasto. – Bez jēgas izsmej kaimiņu izlokšni, apsmīn jaunus vārdus un terminus (*labestība*, *apgāds*), izmēdi *ŗ* mikstinājumu, nolamā gaŗumzīmes; senāk pat visa jaunā latīņburtu rakstība smieklīgi nozākāta. Un pašgudri pēcteči negudros jokus vīzīgi turpina.

Tāpēc Endzelīns jau 1909. gadā (skaņu pārmaiņu un to cēloņu aplūkojumā) piebilst, ka nesmiešanās par savādo, no paša paradumiem atšķirīgo, ir jau zināma izglītības pakāpe.

Bet nu pēc Jāņa Rambas raksta “Par sonetiem un zīmodziņu” (*Diena*, 30.XII 98) redzams, ka arī neraudāšana tāpat kā nesmiešanās var būt izglītības pazīme.

Man žēl, ka Rambas kungs, mušas un žurkas piesaukdams, lej asaras pret pareizu rakstību – pret Endzelīna tālredzīgi izkoptu, brīvvalsts laikā sekmīgi lietotu, mūsu valodas struktūrai atbilstošu pareizrakstību. Šo rakstību autoram apgāds Atēna “droši vien arī ar honorāra spēku” uzspiežot, “lai grāmata nebūtu perfekta”. Tātad tur droši vien ideālistu izskatā sēž pērkamu dvēseļu uzpircēji un pilnestības pretinieki.

Rambas kungs sakās apraudājies no “drausmīga efekta”, kāds viņu ķēris, ieraugot Atēnas izdotā grāmatā vārdu *gaŗumgaŗš*. Bet labi, ka tik vien. Varēja jau gadīties vēl citi tāda paša tipa briesmoņi: *dziļumdziļš*, *krāšņumkrāšņs* un tamlīdzīgi. Tad viņa raudu vieta kļūtu *slapjumslapja*. Nojaušams, ka pretīgi viņam ir līdzskaņu mikstinājumi resp. jūtējumi un laikam labāk būtu vārdus no tiem atsvabināt: *dzīls*, *slapš*, *slapums*. Jo tā taču daudzos apvidos runā un arī rakstītu, ja nebūtu iejaukusies skola (izglītība). Valdīja uzskats, ka tai esot jāsarga nacionāls dārgums: literāras valodas kvalitāte. Pēc Endzelīna konsekventi un pareizi esot: *gaŗš*, *skaļš*, *skaņš*, *slapjš*. Bet viņš taču jau sen ir viņšaulē! Un Rambas kungs droši un dziļdomīgi aizrāda, ka Endzelīna rakstības sistēma “šīsdienas apstākļos” esot “tikai un vienīgi atkāpe no pieņemtās normas”. Vārdi itin braši, tomēr miglaini un miklaini.

Tāpēc jāpaskaidro, kas ir kas. – Tā “atkāpe” ir atkāpe no nelabas atkāpes

jeb saprātīga atkāpšanās no kultūras tautai kaitīga atkāpinājuma. Un tie “šisdienas apstākļi” ir taču atkal atjaunotas Latvijas valsts apstākļi. Bet “pieņemtā norma” ir padomju režīma 1946. un 1957. gada rīkojumi. Tie, sakot toreizējā stilā, buržuju prettautisko rakstību izlaboja pēc padomju darbaļaužu rakstības parauga. (Tā atspoguļota E. Krūkles 1928. gada vārdnīcīņā un ir raksturojama pāra vārdos: jukls nevalodnieku rokudarbs.) Padomijas latviešu rakstībā, piemēram, nebija ne *r*, ne *ch*. Un tos tad aizliedza arī Latvijā, kurp atgriezās dzīvi atstātie tautieši. Tādu rakstību ieskoloja jauniešiem mankurtizācijas laika skolās.

Kālab tomēr ir vajadzība pēc *r* un *ch* un pēc visnotaļ atlabotas pareizrakstības, esmu jau sīki un konkrēti aprādījusi vairākos rakstos (ko publicējis, piemēram, Karogs 1989.g. 4.nr., Latvijas Vēstnesis 1997.g. 120.nr., Brīvā Latvija 1996.g. 44.nr.). Te pieminēšu vien to, ka *r* paturēšana ceļ, bet *r* atmešana gremdē mūsu rakstības un literārās valodas kvalitāti, runas kultūru un izteiksmes precīzumu. Rodas vārdu, locījumu un teksta satura neskaidrības un pārpratumi. Brūk literārās valodas sistēma.

Pārprasto un pārpratēju lomā bijuši arī ievērojami dzejnieki. Krieviski atdzejotā Raiņa dzejoli “Gara gaita” Mirdza Ķempe aiz pārpratuma ir ietulkojusi garīguma vietā gaŗumu: Dļinnyj (!) putj.

Arī Ingeras Kristensenas 10. sonetā ir šis slidenais vārds: “kad tauriņu es nosaucu par garu”. Bet jebkādu klupšanu šai skaistajā un rūpīgajā Atēnas izdevumā novērš visnotaļ pareizs *r* un *l* lietojums.

Brīnumiem brīnos, kāpēc Rambas kungs ēdin ēdas uz maigo, viegli iemācāmo, labdarīgo *r* un dīvaini to apvaino: “.. daudzie *r* skan un izskatās tizli, teksts ir itin kā mušu nostaigāts. Goda vārds, Kristensena to nebija pelnījusi.”

Nēmos vēsu prātu skaitīt, cik tad ir to *r* “Tauriņu ielejas” 15 sonetu vainagā. Piecos sonetos (III, VII, X, XIII, XV) nav neviena *r*. Un visā vainagā *r* lasāms 15 lappusēs kopā tikai 16 reizes kādā no sešu vārdu (*kurš*, *ķert*, *gaŗām*, *skart*, *burt*, *burt*, *durt*) locījumiem. Tātad “daudzie” vietā klātos teikt “nedaudzie”, gramatikas sistēmā nepieciešamie.

Bez tam – burti jau neskan; “tizli skanēt” *r* varētu gan nepareizā artikulācijā (izrunā). Bet burtiņš nav vainīgs, ja grāmatu lasa, piemēram, šļupstētājs – tāpat kā nav vainīgas pērtiķa nagos un dūsmās nokļuvušās brilles Krilova fābulā.

Citus mušu sakaros tikpat viegli vainojamus burtus (*i*, *j*, *l*, *ņ*, *ķ*, *ģ*, *š*, *ž*, *č*) un pieturzīmes Rambas kungs laiž vēl sveikā cauri. Laikam ņem vērā, ka ienaidnieki der sakaujami pa vienam.

Bet pavisam nav skaidrs, kas tad ir tas, ko Kristensena neesot pelnījusi.

– Labu valodu atdzejojumā? Krietnu pareizrakstību?

Tomēr ir arī kas gluži skaidrs, manuprāt. – Par gaumi un gudrību viņas sonetu daiļais Atēnas izdevums ir pelnījis priecīgu atzinību, nevis mankurtiskas asaras.

Viedokļi

1993, Bib 100

Rīgā 1992.g. 17.-18.decembrī notikušajā konferencē “Valodu politika Baltijas valstīs” izsakos debatēs (18.dec.):

Vakar no Dānijas viesiem dzirdējām par Rietumzemju politikā sastopamo liekulību (hypocrisy). Bet šāda liekulība jeb divkosība būtu pārvarama arī Latvijā un arī šinī sanāksmē. Tā rodas līdz ar to, ka latviešu valodas laukā joprojām valda personas, kas pirmsatmodas laikā tika pat oficiāli raksturotas kā “polītiski uzticamas”, kas slavēja divvalodību un krievu valodas svētīgo ietekmi un kas denuncēja pretēju uzskatu valodniekus. Viņu divkosība valodas politikā izpaužas dažādi un nav te sīki iztirzājama. Tā daudz saistās ar to, ka tagad, izsakoties gan pret **ārējiem latviešu valodas ierobežojumiem, tiek lielā mērā ignorēts iekšējais** valodas apdrauds.

Viens konkrēts piemērs. – Šeit dzirdējām nožēlu par latviešu valodas pašnāvību: sliktāņu anglicismos. Bet tā pati persona jaundibinātā Latviešu valodas komisijā, lai gan pati bija uzaicināta iesniegt priekšlikumus par komisijas galvenajiem uzdevumiem, ignorēja pat kā faktu un vēlāk noraidīja šādu rakstveidā iesniegtu priekšlikumu:

Latviešu valodas komisijas galvenais uzdevums būtu atjaunot, uzturēt un veicināt latviešu valodas **latviskumu** un literārās valodas priekšzīmīgu **kvalitāti** – gan ortografijā, gan izteiksmē. Jo tādējādi būtu balstāma mūsu valodas un līdz ar to tautas un valsts pastāvēšana un uzplaukšana nākotnē. Un uz **latviskiem** pamatiem būtu panākama vēlāmā **kopvaloda** jebkuŗas zemes latviešiem – kā viens visiem kopīgi ticams mērķis, atsavinoties no dažādu citu valodu bīstamas ietekmes dažādās mītņu zemēs.

Bet zudinot valodas nacionālo savdabību un lietpratīgu literāru izkopību (piem., aplam izraugot tematiku dzimtās valodas mācīšanā), valodu nemanot ievirza bojā ejas ceļā (pa kādu jau aizgājušas desmitiem valodu un tautu pēc 1917.gada oktobra revolūcijas).

Iebildes un piebildes prof. V. Draviņai

1992, *Bib 96*

Būt vai nebūt valodai nozīmē būt vai nebūt arī tautai. Valodu apdraud ne jau tikai rupji celti (un īsā laikā noārdāmi) šķēršļi tās lietošanā. Smalkāk un bīstamāk valodu virza uz "nebūt", ja zudina tās nacionālo savdabību un lietpratīgu literāru izkoptību. Diemžēl šādu zudināšanu dažā ziņā balsta arī mūsu pazīstamā trimdas tautiete profesore filoloģijas doktore Velta Rūķe-Draviņa (tālāk: prof. Draviņa). Viņa, neilgi pirms Latvijai pašķirās ceļš uz patstāvību, kļuva par mūsu universitātes goda doktori un ZA ārzemju locekli – tātad par Latvijā jo uzklaušāmu personu.

Pievērsisimies viņas (patlaban atkal aktualizētām) atbildēm publicētā intervijā – viņas sarunā ar otru Stokholmas profesori Aiju Priedīti 1990.gada oktobrī. Interviju Rīgā vispirms nolasīja Valodas nedēļas sanāksmē un iespieda literatūras avīzē (LM 1990.20.X), kas atteicās no manis piesolītā pretraksta. No LM tā pārpublicēta Amerikas avīzē *Laiks* (1991.23.I), kur vēlāk publicēts arī B. Treiberģas pretraksts (1991.g.27.II). Intervija lasāma arī Rīgā 1991. g. izdevumā "Valodas aktualitātes 1990".

Tomēr šī intervija ar virsrakstu "Sveši ļaudis lielījās manu muti aiztaisīt..." gan no sirdsapziņas, gan no valodniecības viedokļa raugoties, man rada kritiskas pārdomas.

Kāpēc?

1) Ne gluži korrektā veidā (ko B. Treiberģa vienkāršoti sauc par "lielīšanās") prof. Draviņa lūko celt savu autoritāti ortografijas lietās: viņa piedēvē sev arī citu nopelnus. Proti, par 1942.g. Rīgā izdoto Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcu Endzelīns, tās redakcijas komisijas priekšsēdis, raksta (Darbu izlasē (=Di) III/2, 369), izteikdamies arī par vārdnīcas tapšanu:

"Šī komisija pa daļai pārveidoja un papildināja V. Rūķes jau iepriekš izgatavoto vārdu sarakstu, pie kam kopdarba rezultāts atspoguļo mainīgā vairākuma uzskatus" (pavītrojumi mani – R.G.). Bet intervijā prof. Draviņa šo kopdarbu uzsvērti dēvē tikai par savu vārdnīcu un protestē, ka tās atkārtotos izdevumos Amerikā viņas vārds vairs netiekot pieminēts. – Tāda nepieminēšana šķiet puslīdz saprotama: nepieminētāji būs domājuši, ka vārdnīcas redakcijas komisijas principi nekad nav bijuši pa īstam arī V.Rūķes-

Draviņas principi, ja jau viņa to vietā ir pārņēmusi citus – padomju pareizrakstības **noteicēju** principus.

Tāpat par grāmatiņu “Valodas un rakstības jautājumi”(1940), kur prof. Draviņa savā laikā ir sakopojusi Valodniecības nodaļas sēžu atzinumus resp. Endzelīna atbildes uz dažādiem jautājumiem (par sakopšanu viņai liels paldies!), viņa intervijā saka bez kādām piebildēm: mana grāmata.

2) Prof. Draviņa nepienācīgi piedēvē “politisku viltību” Endzelīnam un “demagoģiju” tiem trimdas pārstāvjiem, kas “muļķīgi” runājis par krievu uzspiestu ortografijas reformu. Te viņa vedina man atmiņā Gētes vārdus: “Ein Jeder sieht, was er im Herzen trägt”, proti, katrs redz to, kas paša sirdī mīt.

Par Endzelīna apvainošanu ir jau stingri iebilsts minētajā B. Treibergas rakstā. Par šķietami taisnīgo pretkrievu demagoģijas klievēšanu šis tas jāpiebilst. – Nevar jau gan tieši apvainot “okupācijas krievus” latviešu mīkstinātā *r* atmešanā (un attiecīgā burta iznīcināšanā tipografijās!). Bet Maskavas režīma pārstāvjus gan var vainot – un cik tad starp viņiem vairs latviešu bija atstāts dzīvu? Bojā laižamo latviešu valodiņu šis režīms taču nedomāja izkopjamu, nedz tās rakstību pilnīgojamu, bet “vienkāršojamu”, tāpēc pielīdzināja to neizkoptajai padomju **Krievijas latviešu** rakstībai, kur nebija ne *r*, ne *ch* (ME II 673), bet svešvārdu rakstību pieskaņoja krievu izrunai. (Sikāk jau rakstā “Nelokāmais Endzelīns” LM 1989. 21.X.)

Endzelīna vadībā izveidoto rakstību 50.gadu presē draudīgi saukāja par “hitleriešu okupācijas laika ortogrāfiju” (LM 1950. 16.IV) un prasīja “Endzelīna buržuaziski nacionalistiskā bēdīgā mantojuma galīgu iznīcināšanu latviešu rakstniecībā” (Padomju Students 1950. 10.X). Runāt *r* gan tieši neizliedza (pēc tā taču varēja pazīt “nacionālistus” un “neperspektīvos” darbiniekus). Bet – ja kāds valodnieks iedomājās arī rakstīt ar *r* un vispār lietot Endzelīna rakstību, piem., Endzelīna paša Darbu izlases komentāros, tad tādu nopulgoja un izbalsoja no darba, turklāt viņa veikumu plaģiēja, latviski sakot, nozaga. Tas viss ir skaidri pierādāms un bija jau pateikts minētajā rakstā “Nelokāmais Endzelīns”. Taču nekā no tā šķietas nezinām abas cien. Stokholmas profesores, pret “demagoģiju” vērsdamās.

3) Prof. Draviņa diskutē neatzīstamā veidā. – Konkrētu jautājumu iztirzāšanā viņa nepiemin svarīgus, bet sev neizdevīgus faktus (kas pa daļai aprādīts jau B. Treibergas rakstā), ignorē būtisko, totiesu plaši un gaļi (un ne bez misēkļiem) runā par sānlietām un arī dīvaini argumentē.

Piemēri. Prof. Draviņa atgādina gan 1938.gada t.s. Tenteļa laika noteikumus (par *r* atmešanu u.c.), bet nepiemin, ka tos jau pēc gada atcēla un ar 1939.g. 1.augustu spēkā stājās rīkojums: “.. formas ar .. *r* valodas sistēmas labā mācāmas skolās un jāievēro skolas grāmatās. Ārpus skolas šīs zīmes nav prasāmas” (Valdības Vēstnesis 1939.g. 24.VII, Nr.163).

Varbūt tamlīdzīga taktika izglītībā būtu pareiza arī tagad, lai netracinātu vecos padomju skolas audzēkņus, kas grib rakstīt, kā rakstījuši līdz šim, bet lai mācītu pareizāk jaunos – Latvijas nākotnei.

Aplamniecisko (pat formulējumos nemākulīgo) 1938.g. noteikumu autori, izsakoties E.Hauzenbergas-Šturmas vārdiem, bija “ļaudis, kas.. pieiet lietai ar šauri egoistisku, “lokālpatriotisku” savas izloknes mērauklu” (Nedēļas Apskats 1948. 20.II). – Vai tagad atjaunotnes negribētājiem egoisma ir mazāk?

Prof. Draviņa ignorē faktus un argumentus, kas pierāda *r* vērtību latviešu literārās valodas kvalitātei un precīzumam. Proti, viņa ignorē to, ka, valodas sistēmā funkcionēdams, *r* novērš pārpratumus, veicina skaidru un ātru saprašanos un sekmē arī citu nozīmīgu skaņu (fonēmu *e*, *ē*) pareizu izrunu. Bet to daudzpusīgi un konkrēti biju jau aprādījusi, piem., rakstā “Kālab mīkstināms *r*” (Karogs, 1989. IV).

Šo, būtisko, noklusēdama, prof. Draviņa ņemas stāstīt, kā *r* zūd izloknes, kā Ilūkstes aprīņķī par *r* jūtāciju smējušies un zobojušies jau 1897.gadā – kas esot vairāk (!) nekā pirms simts gadiem – un kā valodnieki jau Latvijas laikā esot atkāpušies no prasības rakstīt *r* atsevišķos vārdos, kā *jūŗa*, *grūŗi*, *grāŗvis* u.c. – Diezin kuŗš valodnieks gan būtu prasījis literāri rakstīt *r* no vācu valodas aizgūtajā *grāŗva* vārdā?

Mīkstinājuma zuduma daudzināšana izloknes ir vājš arguments, kas drīzāk noder *r* aizstāvjiem: ja šī vērtīgā (ar gramatikas sistēmu saistītā fonēma) izloknes zūd, tad vēl jo stingrāk tā paturama literārā rakstībā. Pasaulē zūd daudz kas vērtīgs un goda ļaudīm enerģiski glābjams – zūd veselas valodas un līdz ar tām tautas, zūd augu un dzīvnieku sugas, zūd garīgas vērtības, ir dzirdēts, ka pat zinātniekiem zūdot darba ētika ... Bet Endzelīns taču zināja un neslēpa *r* zušanu daudzās izloknes, tomēr tālredzīgi prasīja paturēt *r* literārā valodā..

Pavisam nederīgs arguments pret *r* man šķiet prof. Draviņas aizrādījums, ka *r* un *r* pretstata neesot ne angļu, ne vācu, ne zviedru valodā. Bet vai tad tur vispār ir mīkstinātu un nemīkstinātu līdzskaņu fonoloģisks pretstats?!

Vēl prof. Draviņa biedina, ka praksē liels sajukums radīšoties, atjaunojot

ŗ, piem., ielu un iestāžu nosaukumos. Īstenībā gan tas neradītu ne “sajukumu”, nedz prasītu lielus grozījumus. Jo, piem., visā Rīgā tādu ielu un ieliņu ir tikai kādas desmit: centrā *Inženieru* iela (*Goŗķija* ielas vairs nav), Pārdaugavā *Skrīveru* iela un kaut kur vēl dažas, kā *Aiŗu*, *Meldeŗu*, *Punduŗu*, *Veseŗu*, *Līdeŗa* iela. Un apmēram līdzīgi būtu ar iestāžu nosaukumiem.

Prof. Draviņa tāpat balsta padomju laika ortografijai raksturīgo *h* un *ch* nešķiršanu (t.i., *h* rakstīšanu arī *ch* vietā). Viņa pievēršas tiem vācu vārdos, bet noklusē, ka dvesmas skaņas *h* un aspirētā aukslējeņa *ch* grafiska šķiršana (t.i., nevienāda apzīmēšana) visvairāk ir vajadzīga internacionālos klasiskas cilmes svešvārdos, kādi nāk no sengrieķu un latīņu valodas, kas liktas Eiropas kultūras pamatos. Tā kā joprojām indoeiropiešu kultūras valodās *h* un *ch* tiek šķirti (arī krievu valodā), tad vārdi, kuŗos tos abus esam vienādojuši, ir atkal jāpārmācās, apgūstot citas valodas.

Nepieciešams gan *h*, gan *ch* ir it īpaši zinātņu terminoloģijā, kur citādi rodas neskaidrības un pārpratumi. Piem., medicīnas terminoloģijā ir formanti, kam nozīme dažāda, bet kas atšķijas tikai ar *h* un *ch*, kā *chol-* un *hol*, *chemi-* un *hemi-*, *chyl-* un *hyl-*. Ar tiem darināti simtiem terminu. Piem., ir divi dažādi medikamenti: *cholagogs* (žultsdzinējs, kr. *xolagog*) un *holagogs* (gluži cits radikāls līdzeklis, kr. *golagog*). Tie abi ir kļuvuši vienādi latviešu padomju pareizrakstībā jeb, kā saka prof. Draviņa, “modernajā latviešu ortografijā” (t.i., “modernizētā”, nevis līdzšinējos sasniegumus pārspējot, bet ieviešot rakstībā Krievzemes latviešu divdesmito gadu ortografijas nepilnības!). Tad nu mums tagad “holagogs” ir kā viens, tā otrs, itin kā latviešiem būtu vienalga – zāles paliek zāles!

Par visu to prof. Draviņa klusē, bet stāsta, cik vienkārši mums iztikt tikai ar *h*, kam vācu valodā atbilstot veselas trīs skaņas un divi burti. Šaubās viņa tikai par to, vai īpašvārdos lietderīgi esot *ch* aizstāšana ar *h* (*Bahs*, *Hohlande*). Bet vai tad īpašvārdiem, kas taču no sugasvārdiem cēlušies un blakus tiem lietojami, būtu prātīgi piemērot citādus rakstības principus (pretēji Endzelīna atzinumiem un mūsu tradīcijām)? Prof. Draviņa biedina no “nespeciālistu” iedomām, ka viegli būtu atgriezties pie *h* un *ch* šķiršanas, jo tad nāksoties “spriest par ikkatru atsevišķu terminu” un nereti lemt par trim četriem variantiem (ar *h*, *ch*, *k*, *ķ*). – Par laimi, tas lielum lielā mērā ir izlemts jau Endzelīna laikā un vārdnīcās fiksēts. Arī klasiskās valodas tagad sāk atkal mācīt skolās, un *ch* vietā mums *k* (*i*, *e* priekšā *ķ*) ir tikai nedaudzos senāka laika aizguvumos (*koris*, *ķirurgs*).

Prof. Draviņa nāk ar gluži nepārdomātiem ieteikumiem. Piem., dīvains man šķiet viņas priekšlikums apzīmēt ikdienas rakstībā *e*, *ē* platumu,

turklāt ar burtu *ā*, lai kompensētu *r* atmetuma dēļ sākušos jukumu platā un šaurā *e*, *ē* izrunā. Dīvains tāpēc, ka visai neracionāls: praksei lieks, neērts un nesaderīgs ar mūsu ortografijas principiem.

Proti, *r* gadās tekstos samērā reti, bet platais *e*, *ē* ļoti bieži. Piem., proporcija ir 0:18 “Tālavas taurētājā”, 48:138 “Kaķīša dzirnavās”, 6:39 Endzelīna rakstā “Par latviešu un lībiešu valodas savstarpējo ietekmi” Di III/2. Platuma apzīmēšana ir lieka, ja patur mīkstināmo *r* un lietpratīgi māca *e*-skaņas izrunu, kā mācīja Endzelīns – vienkārši un skaidri. Proponēdama *ā*, prof. Draviņa nesaka, kā tad rakstīsīm gaŗo plato *ē*. Piem., vietvārda *Edole* sākumā tad laikam būs jāraksta lielais *A*, virs tā punkti un virs tiem vēl gaŗumzīme, jeb vai gaŗuma svītriņas vietā rakstīsīm atkal veco *h*, bet varbūt burtu divkāŗšosīm kā igauņi? Mūsu ortografijas izveidotāju gudrs princips gan ir tāds: līdzīgas skaņas apzīmēt ar līdzīgiem burtiem, tikai variējot tos ar diakritiskām zīmēm (*s* : *š*, *l* : *ļ*, *a* : *ā*). Bet, rikojoties pēc prof. Draviņas ieteikuma, mēs nozīmē saistāmus vārdus grafiski atsvešinātu (piem., “*āsmu, esi*”, un “*māli*” drīzāk atgādina *malšanu*, nevis *melošanu*). Bet totiesu – *ā* būšot ērts, īsi sakot, cittautiešiem un ārzemju drukātavām.

Lūk, no kāda viedokļa prof. Draviņa vērtē mūsu ortografiju. Bet, ja vērtē pēc tā, cik Endzelīna lietpratīgi veidotā ortografija ir mums ērta, pienācīgi precīza un piemērota mūsu literārās valodas skaņu sistēmai, tad līdz ar vācu valodnieku Eduardu Hermani jāatzīst, ka “Endzelīns .. radījis ortografiju, kuŗai ir tādi pārākumi, ka tās dēļ citas tautas varētu latviešus apskaut” (Latvis, 1930. 13.IV). Nāk prātā arī Endzelīna ar smaidu teiktais, ka “spriedelēt par ortografiju vai pat izdomāt kādu jaunu ortografiju nav nemaz grūti, sevišķi tiem, kas nav lietpratēji” (Di III/2, 265). Bet lietpratību diemžēl vēl negarantē tituls.

Kad nu Latvijā pārpublicē trimdas autoru darbus, ir svarīgi izlemt, kādā ortografijā: vai lietot trimdā vismaz kapitālos izdevumos saglabāto mūsu brīvvalsts laika lietpratīgo rakstību, jeb vai padomju funkcionāru dekvalificēto tās variantu, kas pseudodemokratiski pieņemts. Tas uzmākts visai pazīstamā kārtā: uzdrīkstējušos oponentu iebildumus noslēpjot vai ignorējot – neatspēkojot, nublicējot, nebibliografējot, bet aplamībām ar balsošanu vai mānestīgu anketēšanu izdabūjot it kā akceptu no “tautas”. Piem., velti meklēt, kur ir publicēts, ko jau tolaik iebildām, vai kur ir bibliografēts E. Šmites raksts par svešvārdu bojāšanu.

Taču prof. Draviņa padomju laika aplamībām nepretojas, bet pieskaņo-
jas un mudina arī citus labāk "koncentrēt spēkus un enerģiju ap valsts
valodas izveidi un latviešu valodas bagātināšanu". – Tas nu ir izplūdis un
nenoteikts uzdevums, ko var veikt šķietami: ar konjunktūrālu izrunāšanos
(vairs neslavējot divvalodību, bet latvisku vienvālodību). Turpretī rakstībā
tūlīt atklājas konkrēta rīcība: aplamību atmešana vai turpināšana. Prof.
Draviņa aicina "gādāt, lai visi Latvijas iedzīvotāji apgūtu latviešu valodu".
(Citi gan tomēr cer uz dekolonizāciju.) Bet tāda gādāšana, manuprāt, nav
vis tieši valodnieku pienākums, bet administrācijas, policijas, prakses sko-
lotāju un vairāk pašu apmācāmo labprātības vai nelabprātības lieta. Valod-
niekiem jābūt valodas pētniekiem un tās vērtību sargiem, nevis cittautiešu
apmācītājiem. Un talantīgākie, dziļāk izglītotie latviešu valodas skolotāji ir
vajadzīgi mūsu pašu tautas bērniem, lai iemācītu viņiem dzimto valodu
atkal tīru un latviski bagātu. Jo pēdējā pusgadsimtā tā ir novesta katastro-
fālā stāvoklī: no sešām iznīcības stadijām jau ceturrtās stadijas vidū – kā vēl
nesen tika atzīts pēc starptautiskiem standartiem.

Viena no bīstamām pakāpēm uz leju ir te pa daļai parādītā rakstības de-
kvalifikācija. Jo bojātā rakstība negatīvi ietekmē valodu: zudina nozīmīgas
skaņas (fonēmas) un grauj izteiksmes skaidrību un precīzumu.

Endzelīns par latgaliešiem

1989, Bib 82

Man, vidzemniecei, mācot medicīnas institūtā latīņu valodu apvienotiem dažādu novadu jauniešiem, nācās vērot, ka latgalieši klusi izceļas ar vienkāršu, patiesīgu pieklājību, ar čaklumu un (piemēram, pārbaudēs) arī ar godīgumu. Sevī tad nodomāju: viņi taču nāk no dievbijīgākā Latvijas novada.

Bet nu es mulsi brīnos, kāpēc it kā tumsas spēki dažus Latgales pārstāvjus spēj pavadināt uz divainu netaisnību – uz netaisnību pret Jāni Endzelīnu, baltu valodu vispusīgāko, erudīcijā un strādīgumā, un panākumos nepārspēto pētnieku, mūsu dzimtās valodas tālredzīgo sargu un izkopēju un – arī zinātnieka godprātības un nelokāmas ētiskas stājas paraugu. Turklāt latgaliešiem viņš ir bijis patiesi labvēlīgs vārdos un darbos. Pazīstu dažu latgalieti, piemēram, Margaritu Bratušku, kas sirsnīgi glabā sava profesora Endzelīna vēstules un grāmatas – tās saņemtas moku vietās tālu no dzimtenes. Un publicētie Endzelīna raksti liecina, ka viņš jau sen gan kā zinātnieks, gan kā “baltiešu” pārstāvis pret “inflantiešiem” jeb latgaliešiem ir bijis visnotaļ taisnīgs (arī polemizējot ar dažu no viņu inteliģences) un viņu kultūras jautājumos neaizbildnieciski draudzīgs.

Piemēram, pret neobjektīvu kritiku Endzelīns aizstāv arī katoļu baznīcīkungus (*Dzimtenes Vēstnesī* 1912.g. 198.nr.), iebilst pret pavēlniecisku jaukšanos latgaliešu lietās un viņu vajadzību ignorēšanu (1916.g. 229.nr.), pēti latgaliešu izlokšnes, ar aizrādījumiem palīdz uzlabot latgaliešu rakstību un tuvina tai baltiešu rakstību, kur ievieš latīņu burtus gotu burtu vietā; viņš (1914.g. 20.nr.) izsakās šādi – varbūt joprojām aktuāli:

No visas sirds novēlu zelt un uzplaukt viņu rakstniecībai, jo man tā liekas diezgan skaidra lieta, ka Vitebskas katoļu latviešu vajadzībām mazākais pagaidām jāraksta grāmatas viņu pašu izlokšnē; citādi tie drīz pārkrivosies. Mums, valodniekiem, ir bez tam visas izlokšnes miļas un interesantas.

Te gribas vēl pasvītrot, ka izlokšne un dialekts nav nekas niecināms. Tā ir dzīvā tautas valoda, un lieliski, ja to pārzina un cienī. Uz tās ir dibināta mūsu kopīgā literārā valoda, kam spēka avoti ir katrā dialektā, ja vien prot no tiem lietpratīgi smelt, kā ir smēlis Endzelīns. Dialekts nepavisam nav nievū vārds. Piemēram, sakot, ka sengrieķu Homērs ir dzejotājs “joniešu dialektā” (nevis “joniešu valodā”), neviens taču nedomā nekā nievīga.

Mūsu pašu novados bieži esmu novērojusi, ka vecie izlokšņu runātāji

māk daudz kuplāku un latviskāku valodu nekā viņu skolotie bērni. Veco valoda, fonētiski gan neliterāra, dzirkstīt dzirkstī no dabiskas prasmes daudzējādi lietot, piemēram, divdabjus, izteiksmes, locījumus un citas valodiskās bagātības, kādas visvairāk ir savācis un gudri godā cēlis tieši Endzelīns. Arī no augšzemnieku dialekta viņš ir ieteicis literārai lietošanai vajadzīgus vārdus, piem., *ziest* (Kaunatas izloksnē *zīst*) un *ziede* ģermānismu *smērēt*, *smēre* vietā; jaunvārda *dotumi* 'dati, kr. danyje' paraugs bija alūksniešu *pirktumi* (izloksnē *pierktumi* 'pirktas drānas gabali').

Bet skolotā veco ļaužu pēcnieku paaudze pēdējos gadu desmitos ir izglītota pēc tulkotām cittautu grāmatām, un latviešu valodas stundas tai izniekotas ar teorētizēšanu (piem., mācot, kas par ko saucams sikumainā gramatikas terminoloģijā). Tad nu viņu valoda ir nabadzīga formu sintaksē, šņācoša no *-ošs* pārmērības un vispār izklausās pēc tulkojuma – pilna tieši pārņemtu vai tulkotu barbarismu. Tā aizplīvuroti tuvina valodai nāvi. Jo apzināt un kopt valodas latviskumu un atvairīt sārņus, tās savdabīgo vērtību nomācējus, kādus savulaik aprādīja Endzelīns populāri uzrakstītā grāmatiņā *Dažādas valodas kļūdas* (Darbu izlasē III/2, 9-45), tas bija un dažu izpratnē vēl tagad ir Endzelīnam un visai viņa skolai pārmetams un apkaņojams "buržuāziskais nacionālisms un valodas sterilizācija".

Vai Endzelīna apvainotāji arī par visa latgaliskā itin kā neieredzēšanu maldās, jeb vai tīko maldināt? Un kāpēc?

Atbildi domās taujādama, es atkal atceros savu kādreizējo latgaliešu studentu draudzi. Tur bija ļoti gaišas galvas (tūliņ nāk prātā Staņislavs Streļčs, tagad jau dīplomēts ārsts). Taču gadījās arī tādi aplamnieki, kas kaunējās, ka ir latgalieši. Bet tieši viņi man nu palīdz attapties. – Lūk, vāja pašcieņa (individuālā vai kopīgā), ar kādu grūti dzīvot, var kompensācijas labad pārsvieties uzpūtīgā apmātībā, kas neļauj objektīvi izpazīt faktus un apsvērt argumentus, vedina nevietā apvainot, izpētes vietā fantazēt, kā arī liedz pamanīt "skaldi un valdi" cilpas un atskārst abreniskas nākotnes draudu.

Piedēvēt Endzelīnam "visa latgaliskā nišanu" ir galēja netaisnība, ko dažs dara ar aplinkiem, kā O.Kravālis Rīgas Balsī 1988. 28. XI, bet dažs ar tiešiem apgalvojumiem, kā P.Zalāne *Skolotāju Avīzē* 11989. 22.III. Un dara to baumošanas līmenī, t.i., nekonkrētizējot šo "nišanu". Bet Endzelīns taču savus uzskatus ir paudis publicētos rakstos, kas gandrīz visi ir ērti pieejami arī viņa *Darbu izlasē* (Di), vairums II sējumā. Kāpēc insinuētā "nišana" netiek citēta, kauču vai norādot naidīgākās lappuses? – Tāpēc, ka tādas nišanas nekur nav. Par to var pārliecināties pēc Endzelīna publikācijām (Di II 141-142, 402-403, 477-478, 538-540, 561-564, 614-617, III/1, 65-66,

94-97, III/2, 247, 445, 460), kur iztīrāta vai skarta inflantiešu jeb latgaliešu tematika, visvairāk laikā no 1908. līdz 1920.gadam.

Sākumā Endzelīns (līdzīgi kā jau priekš viņa valodnieki Becenbergers, Volteris, Zubatījs) turas pie ģeogrāfiskā apzīmējuma *inflantieši*. Nosaukums latgalieši īsteni ir piederējis nevis tikai tagadējās Latgales apdzīvotājiem, bet visiem uz ziemeļiem no Daugavas dzīvojošiem latviešiem (kas Latvijas vēstures pirmavotā Indriķa hronikā saukti *Lethi* vel *Letthigalli*, t.i., 'latvi jeb latgaļi'). Tāpat "senā Latgale neaptvēra tikai tagadējo Inflantiju, bet arī daļu no Vidzemes", kā aizrāda Endzelīns (Di II 477, 616). Tāpēc viņš šos vārdus nav lāgā gribējis lietojamus patvarīgi sašaurinātā (t.i., vienpusēji piesavinātā) nozīmē un 1910.gadā raksta: "Mūsu laikrakstiem nevajadzētu inflantiešus dēvēt par latgaliešiem; tas paveicina tikai viņu atšķiršanu no pārējiem latviešiem" (II 142). Vēlāk gan viņš pieļaujas vārda latgalieši lietošanā šādā sašaurinātā nozīmē, ņemot vērā, ka *inflantieši* nav mūsu pašu vārds un ka "katru jautājumu p r a k s ē nevaram izšķirt vienīgi no zinātnes viedokļa, bet ka dažkārt jāievēro arī paraža un sadzīves intereses" (538).

Diemžēl tagad latgaliešu atšķiršanas paveicinātāju pēcnieki dažādi aktīvējas un lūko sev palīgā dabūt pat Endzelīnu. Piemēram, viņa rakstus rediģējot, dīvainā kārtā ir atmetas obligāti nepieciešamās pēdiņas virsrakstam "Latvieši un latgalieši" (Di II 477, 796), ko Endzelīns noteikti ir domājis (sk. II 540) kā i g n o r a n t u izteiksmes citātu. (Un vēl dīvaināks ir latviešu tautai piespraustais skandalozais apzīmējums *mazvērtīgs* III/2, 241; tas rēgojas Endzelīna pareizā *mazvarīgs* vietā, ko viņš attiecinājis uz lielvaru mākto latviešu tautu tās ilgajā pelnrušķītes liktenī.)

Tagad tādi teicieni kā "latvieši un latgalieši", "neesmu latviete, esmu latgaliete", "Latvija un Latgale" parādās arvien biežāk. Pagaidām tie skan neloģiski (līdzīgi kā kad teiktu "latvieši un vidzemnieki" vai "leiši un žemaiši", vai "putni un lakstīgalas"). Bet atkārtodamies tie uztveri trulina un var liktenīgi sašķobīt pareizos priekšstatus. Nebūtu gudri laist pār galvu, ko jau 1913.gadā ir aizrādījis Endzelīns:

...ir ne vien zinātniski nepareizi, bet arī politiskā ziņā bīstami runāt par "latviešiem un latgaliešiem" .. nedrīkstam ne acu mirkli aizmirst, ka šie "latgalieši" ir tie paši latvieši kā mēs. Lai taču atgādājamies, piemēram, ka Vitebskas guberņā luterāņu un katoļu latvieši pieskaitīti nesen d a ž ā d ā m kūrījām, tas ir, uzskatīti par divām šķirtām tautībām! Bet ja valdība neturēs "latgaliešus" par latviešiem, tad šiem "latgaliešiem" vēl grūtāki nāksies aizstāvēt savas tautiskās tiesības skolā, baznīcā un administrācijā; turpretim kā "latvieši" tie var atsaukties uz Vidzemes un Kurzemes latviešu drusciņ lielākām tiesībām (II 479).

Taču tagad pēc gadiem 75 (Cīņā 1988. 24.XII) astoņi latgaliešu kultūras darbinieki, nevalodnieki, ir uzņēmušies atbildību vēstīt, ka "latviešu nācijai ir divas valodas" (ko atzīt attapusies arī Interfronte) un atsaucas uz "daudziem padomju valodniekiem, kas skāruši baltu valodu jautājumu."- Jāpiebilst, ka neviens no tiem skārējiem gan nav baltu valodu p e t n i e k s .

Endzelīnam esot dažkārt oficiāli jautāts, vai latgaliešiem ir "sava valoda". Jo, piemēram, hitleriešiem bijis nodoms Latgali vispirms atšķelt, dodot tai kaut kādu autonomiju, un "sava valoda" tad kalpotu par taisnības ieganstu. Endzelīna atbilde, kādu no viņa dzirdēju arī lekcijās, ir šāda:

Valodas ziņā Latgales latviešus nevar nošķirt no pārējiem latviešiem, jo tās īpatnības, kas sastopamas Latgalē, ir arī Vidzemes un Zemgales austrumos, bet tās, kas ir tikai Latgalē, nav pazīstamas visā Latgalē. (Sk. arī Di II 477-479.)

Tie nu ir zinātnes patiesībai atbilstoši atzinumi, kas dibināti nenoliedzamos faktos, nevienu nepazemo un tautas dzīvības interesēs nedrīkstēja palikt nepateikti. Man šķiet, tie tagad nedrīkst palikt neatgādināti. Bet tie nebūt nav tikai kādas "Endzelīna negatīvas izteikas par latgaļu valodu", kā tālajā Kolorado domā P.Zalāne.

Diemžēl viņa Endzelīnu pazīst laikam tikai pēc nostāstiem, tāpat klasisko baltoloģiju, un uz nostāstiem dibina smagas Endzelīna apsūdzības, piemēram:

Viņa bijušie studenti latgalieši liecina, ka profesors iekaisis nīknās dūmās, dzirdam piemērot latgaļu valodu. Tādu attieksmi pret visu latgalisko viņš iepotēja arī daudzos savos studentos. Tā ir zinātnieka necienīga nostāja, ko neattaisno nekādi iemesli.

Vēl skaļāki ir citi nopēlumi, par laimi – nepelnīti, ko tālā autore uz Endzelīnu saka vai tēmē.

Būdama Endzelīna skolniece kopš 1940.gada, es šo viņam pārņemto un nule citēto potēšanu neesmu ne jutusi, ne apkārt manījusi un nespēju ticēt jebkad bijušu, jo tā būtu pretrunā ar viņa personību un uzskatiem. Bet, ka vārdu *valoda* izteiksmē tik precīzais lingvists ir gribējis zinātnē lietojamu terminoloģiskā nozīmē (atšķirā no *izloksnes* vai *dialekta*), tas man šķiet dabiski. Varbūt viņš tiešām seminārā uz kādu savu studentu ir arī svēti sadusmojies, ja tas, faktos un pētījumos neiedziļinājies, sāka diletantiskā kvēlē sludināt "latgaļu valodu" un tukši tērēt laiku. Man nav gadījies tādu situāciju pieredzēt, bet es varu to labi iedomāties, it īpaši tagad pēc P.Zalānes raksta "Celsim savu valodiņu".

Ir parasts, sevišķi ikdienā, lietot vārdus brīvāk un plašāk, nevis tīri terminoloģiskā nozīmē. Piemēram, runājam par "bērnu valodu", par "apvidus valodu", priedājamies par dzejojumiem "ventiņu valodā", kas patiesībā arī ir tikai daļa no libiskā dialekta tāmnieku izlokšņu grupas. Tādā pašā nozīmē

(un, manuprāt, tikai tādā) var runāt arī par "latgaliešu valodu", ja kādam tā ļoti gribas. Tādā garā arī mūsu pirmās atmodas laikā Auseklis tautas pašapziņu centās celt, sadzejodams pat pseudolatvisku dievu Olimpu. (Neba mēs slīktāki par grieķiem!)

Bet no zinātnes, no baltu valodniecības viedokļa ir ģeenealoģiski aplam, ja no latviešu valodas augšzemnieku dialekta izrauto "latgaliešu valodu" stata blakus leišu un latviešu valodai kā trešo dzīvo baltu valodu. Pret to ir iebilduši arī Lietuvas valodnieki, piemēram, A.Reformatska valodniecības ievada leišu tulkojumā ir īpaša piezīme, ka autors maldās, šādi izvirzīdams "latgaliešu valodu", un tāda piezīme ir arī latviešu 1975.gadā publicētā tulkojumā: "Īstenībā Latgalē sastopamas tikai latgaliešu i z l o k s n e s, kas pieder pie latviešu valodas augšzemnieku dialekta" (332.lpp.).

Lietas būtību negroza arī tas, ka latgaliešiem ir daudz vairāk publikāciju nekā ventiņiem viņu izloksnē. Tāpat, piemēram, senajā Grieķijā un Lietuvā ir slavēta literatūra uzrakstīta vairākos dialektos, tomēr nevienu no tiem zinātnieki tādēļ nedēvē un nevar dēvēt par atsevišķu valodu.

Bet – ko nevar zinātnieki, to var administrātori: tie rada it kā jaunas valodas ar kādas teritorijas atšķelšanu, ar alfabēta maiņu u.tml. Atšķirtiem ļaudīm pamazām attālinās arī valoda. Tad arī uzvirmo strīdi par tematu "valoda vai dialekts", jo *dialekts* un *izlokсне* dažiem skan neslavīgi. Bez tam tie var labi neatbilst jēgumam, tā ka varbūt derētu ieviest kādu pavisam jaunu terminu, ar ko apzīmēt valodas paveidu, kas ar dialektu vai izlokсни nekongruē. Piemēram, kā ir vārdi *valsts* un *pavalsts*, tā blakus *valodai* varētu būt *p a v a l o d a* (pēc veciem paraugiem: *pabērzs*, *pavakars*, *pamiers*, *pasvētdiena*, *pavaļa* u.c.).

P.Zalāne aicina celt "savu *valodiņu*". Bet viņas raksts diemžēl ir destruktīvs valodnieciskā ziņā un pilns dedzīgas alošanās. Tur līdzās vispārīgām un laikam neviena neapstrīdētām patiesībām un puspatiesībām viņa bārsta arī aplamības (dažas no tām vislabāk pamanīs vēsturnieki) un, tukši cīnīdamās pret ļaunumu, kur tā nav, raida Endzelīnam tīri trakus un nepienācīgumā kōmiskus apvainojumus. Viņa apmēram atkārtō M.Bruņenieka (arī laikam ģermāņu filoloģiju studējuša, bet baltoloģijā galīgi nelietparatīga autora) nebruņinieckos uzbrukumus, ko sen jau atspēkojis Endzelīns pats (*Di III/1*, 696-713, 451-455).

Manuprāt, P.Zalāne anachronistiski maldās valodas zinātnē un metodoloģijā, lai gan varen daudzina kopš Endzelīna laikiem tālu progresējušo valodniecību un uzstājas kā šā progresa un arī tālredzības pārstāve, aplinkiem kauninādama Endzelīnu, kas neesot redzējis pāri sava laika robežām.

Piemēram, par vietvārdiem un to etimoloģiju viņa spriež apmēram tādā līmenī kā gadsimta sākumā J.Lecs savā referātā "Ārieši-latvieši", ko izvērtējis Endzelīns (*Di* II 711-712), aizrādīdams, ka

tikpat nemetodiski rikojojies, var jau jebkuŗā pasaules zemē viegli sameklēt vārdus, kas pieskan latvieŗu valodai vai Baltijas vietu nosaukumiem. (Skat. arī II 371.)

P.Zalāne savos spriedumos, kā redzēsim, atstāj novārtā tādus "sikumus" kā patskaņu kvalitāti, kvantitāti un zilbes intonāciju vai vārda vēsturi, kādu rāda salīdzināmā valodniecība un arī seni dokumenti. Piemēram, viņa raksta, ka Avestā taisnības ģenijam esot arī vārds "Rāzna" – tieši tāpat kā Latgales ezeram – un apcerīgi jautā:

"Cik gadu tūkstoŗu ņis vārds ir dzīvojis, kādas zemes pārstaiģājis, pirms tas apmeties Latgales ezerā uz palikŗanu?" un ņausminās, ka rakstu valodā "kāds tukŗinieks, neziniģais, kam par visu svariģāk parādīt savu varu, ieraksta kartē un skolas grāmatā – Rēzna!"

Te grēks tāds pats kā augŗzemnieku *sāta* vietā rakstīt *sēta*. Un kāpēc par Rēznu uzbrukt "kādam", ja īstie vaininieki ir jau atzinuŗies, turklāt neizdeldējamā veidā – paŗi savos rakstos: Endzelīns *Di* IV/1, 293, 297 un leiŗu valodnieks Kazimirs Būģa RR II 290, abi baltu dialektoloģijas un salīdzināmās valodniecības diŗi pratēji.

ņis kartē ierakstītais Rēzna nu esot kļuvis "nenozīmiģs un valodas ģaram pretiģs vārds tāpat kā Rēkava un citi". – Patiesībā ģan ir Rekava (izloksnē *Rekova*). Un taisnības ģenijam "Rāznam" ezera literārais vārds Rēzna (ar *ē*) varētu vismaz tikpat labi atbilst kā latģaliskais Rāzna (ar *ā*). Jo, kā valodniekiem zināms, Avestā (un indoirāņu valodās vispār) vienā patskanī *ā* ir sakrituŗi veseli trīs: *ē, ō, ā* (tāpat kā īsajā a sakrituŗi *e, o, a*). Turklāt, piemēram, tās paŗas saknes latīņu rēctus 'taisns, pareizs, ģodiģs' rāda, ka P.Zalānes uzrādītajā Avestas vārdā "Rāzna" *ā* ir sekundārs, ko liecina arī A.Valdes indoeiropieŗu salīdzināmā vārdniģa s.v. *reg-*.

Tātat literārais vārds *Rēzna* ezeru ar ģeniju drīzāk tuvina, tāpat ezeru ar upes vārdiem *Rēzekne* jeb *Rēzne* vai *Rēsne* (*Di* IV/1, 302). Un visu to tuvību P.Zalāne tieŗi atzīst un vēlas. No upes nosaukums ticis arī pilij un pilsētai, kas Latgales leiŗu valodā skan Rēzītē ar uzsvaru otrā zilbē (Būģa RR II 289).

Apŗaubīt nākas P.Zalānes minēto "seno Rēzeknes vārdu Rāsne – līdums". Jo, pirmkārt, "Rāsne" neatbilst ne izrunai izloksnē: *Rāŗņa* (ar mīkstīnātu *r* un *n* un lauŗti intonētu sakni to vēl nupat uzrādījis arī rēzeknietis Staņislavs ņnevelis); nedz ņi "Rāsne" atbilst pareizam un pilnīģam (ne tikai beigu ģala) pārcēlumam literārā izrunā: *Rēsne*. Otrkārt, neŗķiet, ka upe pirmnozīmē varētu būt 'līdums'; bez tam attiecīģajam verbam *rāt* ('roden' ME III 498) sakne ir stiepti, bet upes vārda visiem variantiem lauŗti

intonēta. Lauzumu arī ezera vārda saknē, nevis parasto kritumu, K.Būga sadzirdējais Ciskadā (RR II 290).

P.Zalāne ir ļoti sašutusi un šutina lasītājus par Latvijas vietvārdu viņai šķietamo “sakropļojumu”, t.i., par to, ka, piemēram, nosaukuma *Līpu sola* vietā literāri sakām un rakstām *Liepu sala* vai *Oluksne*, *Osyuņa* vietā – *Alūksne*, *Asūne* un tādējādi izloksnēs fonētiski pārveidotus vārdus atceļam atpakaļ vecajās skaņās, kādas raksturīgas vidus dialektam un uz tā dibinātai literārai valodai. (Viņa gan tic, ka vecākas esot augšzemnieciskās skaņas, bet par to vēlāk.)

Viņa brīnās: “Nez kādēļ Kurzemē vai Korzemē Dorbei (abi jāizrunā ar divskani *ou*) bija jākļūst par Durbi?”- Nu, arī tādēļ, ka (pretēji dažiem latgaliešiem, kā piemin Endzelīns *Di III/1*, 94) durbenieki un vispār “citu izlokšņu runātāji ir domāt nedomā prasīt, lai rakstu valodā viņu apdzīvotās vietas sauc tā, kā viņu izloksnē”. Proti, kursiskajās izloksnēs tautosillabiska *r* priekšā ir *u* vietā radies *uo* (nevis *ou*, kā saka P.Zalāne, laikam gan nejauši pārteikdamās). Tad nu *Durbe* (kuršu 1229.gada līgumā vēl ar *ur: Durpis*) izloksnē ir kļuvusi par *Duorbi* – gluži tāpat kā *purvs*, *kurpe*, *durt* ir izloksnē kļuvuši par *puors*, *kuorpe*, *duort*.

P.Zalānes sašutums ir par pašu principu, nevis par kādiem tā īstenošanas misēkļiem vai nekonsekvencēm, kā, piemēram, vārdā “Aglona”, kas tiešām nav pareizs ne izloksniski (*Aglyuna*), ne literāri (*Eglūna*), par ko jau Endzelīns (*Di III/2*, 45, *IV/1*, 278).

Bet aplūkojamais princips atbilst rakstu valodas tradīcijai, ērtai literārai praksei un palīdz arī zinātnei, jo dara latviešu valodas materiālu pieejamu starptautiskai pētniecībai: neba citzemju etimologi spētu atšķetināt seniskā un daudzveidīgo jauninājumu mistru, kas variē mūsu simtiem skaitāmās izloksnēs.

Tradicija lietot arī vietvārdus literārā veidā, nevis izloksnē, pastāv vismaz kopš 17.gadsimta, kad autoriem ir jau priekšstats, kur runā “sagrozītu” valodu. Piemēram, nevis augšzemnieciski *Narata*, kā runā arī paši neretieši, bet *Nereta* ir vecajās vārdnīcās jau Mancelim, Langijam (Stenderam gan *Narata*), Ulmanim un, protams, arī vēlākiem autoriem.

Bez tam izlokšņu formās ir sastopamas skaņas un skaņu mijas, kas literārai valodai svešas, un nereti arī citādas locījumu galotnes (*Rāznys azars*). To ir aprādījis Endzelīns (rakstā “Par Latvijas vietu vārdu rakstību” *III/1*, 94-97), piebilstot: “Latgalieši paši savās avīzēs un grāmatās, zināms, var turēties pie savas rakstības un izrunas, tikai valsts dokumentos viņu vietu vārdi jāraksta saskaņā ar mūsu rakstu valodas izrunu un rakstību.”

Citur, pieminēdams, ar ko augšzemnieki morfoloģijas un sintakses seniskumā ir līdzīgi vai pārāki par lejzemniekiem, Endzelīns aizrāda, ka "pirmvalodas s k a ņ a s labāki paglābtas vidus izloksnē.. un par to nevar būt nekādu šaubu"(II 561).

Bet P.Zalāne droši tic ko gluži pretēju, ja pareizi saprotu viņas vispār diezgan mīklaino tekstu, kas saistīts ar atsaukšanos uz vēlinām (kompilā-tīvās Rusova chronikas un uz Latgales ļaužu) liecībām. Piemēram: "Mums nav vēl nobeigti pētījumi par to, kad un kādēļ radās patskaņu mijas, kas izveidoja t.s. lejas latviešu valodu, kad tā pārņēma latgaļu apdzīvoto Vidzemi, kad pārņēma un iznīdēja seno kuršu valodu."

To kad un kādēļ varētu vēl pieciest un pagaidīt, bet nepieciešams būtu vispirms pierādīt, ka tas noticis, proti, pierādīt, ka patskaņu mijas izveidojušas "lejas latviešu" agresīvo valodu (un nevis otrādi: tādu maiņu dēļ samērā vēlu radušās tagadējās Latgales un citu augšzemnieku vokālisma īpatnības, kā baltologi domāja līdz šim – arī *Di* III/2, 247). Citādi sakot, Endzelīna oponentei vajadzēja minēt pierādījumus, ka augšzemnieku skaņas ir vecākas, senāk radušās nekā atšķirīgās lejzemnieku resp. vidus dialekta un uz tā dibinātās literārās valodas skaņas.

Tādā nolūkā viņai būtu jāatspēko, piemēram, šādu faktu liecības:

1) Vokālisms vārdos, kā *vīrs*, *dūmi* un daudzum daudzos citos un citādos piemēros (atšķirā no augšzemnieku formām *veirs*, *doumi* jeb *deumi*, *dyumi*) vidus dialektā saskan ar vecu vokālismu pārējās baltu un arī citās indoeiropiešu valodās, piemēram, sanskritā, latīņu valodā, (sk. *Di* IV/1, 331-338).

2) Latgales leišu senos aizguvumos no kaimiņiem latgaliešiem ir vēl vecās, itin kā vidus dialekta skaņas (lei. *cyrulis*, y = ī), kas šo kaimiņu pašu izrunā pārvērtušās: ceiruls. Par to K.Būga RR III 570-571.

3) Vārdu, kā *Rīga* vai ģermānisms *vanna*, kas iepazīti ne agrāk kā par 13.gadsimtu, augšzemnieki ir pārvērtuši līdzīgi kā pašu vārdus: *Reiga*, *vonna* Sēlpilī (*Di* III/2, 460). Tātad pašu vārdos tolaik vēl nav bijis tādu pārmaiņu, jo skaņu maiņas dabiski notiek visos vārdos vienlaikus, pamazītiņām un runātājiem pašiem nemanot (*Di* II 75, III/2, 521-522).

Senos dokumentos arī Latgales vietvārdu rakstījumi, kā *Nirza* (ko uzrāda B.Brežgo *FBR* VII 102) liecina, ka "1599. gadā .. tagadējā latgaliešu *Ņierza* ir vēl dēvēta *Nirza*; tātad šā pagasta vārda tagadējā rakstu valodas forma (*Nirza*) ir tikai vecās latgaliešu izrunas restaurējums" – aizrāda Endzelīns (*Di* III/1, 442).

Un P.Zalāne jau pati arī saka: "Mums ir absolūti nepieciešams atjaunot vecos vietu vārdus." Tiesa gan, ar "atjaunošanu" viņa domā

ko citu: dialektāli pārveidoto formu uzspiešanu latviešu literārajai valsts valodai (arī "kartē un skolas grāmatā"). Bet rīcību pēc Endzelīna zinātniski pamatotiem un demokratiskiem principiem, kas latgaliešu rakstiem literārās formas taču neuzmāca, – šādu rīcību Pauline Zalāne traktē, lūk, kā:

.. zināmā vēstures posmā mūsu tautas dārgumu klēti ir rikojušies nezinīgi un necienīgi kalpi, kas šo klēti ir nevis sargājuši, bet izbradājuši un izlaupijuši.

To lasot, sveloši jākliedz: baigie nelieši! Un var vēl piemetināt: sancta simplicitas.

Bet, lai vēlāk mūs pašus par tādiem kalpiem nebūtu pamata atzīt, mums derētu savu kultūras vēsturi gaismot un Latvijas novadu attieksmes veidot ar saprātu un sirdsapziņu – kā visnotaļ ir darījis Endzelīns.

Skaņu izruna un intonācijas

Kvēls aicinājums

1995, Bib 110

Visi cien. latviešu valodas runātāji! – Lai darām ko darīdami, bet zilbes intonācijas gan nejausim! No intonāciju jaukuma nav ne labuma, jaukuma. Rodas tikai nejēdzīgs juceklis. Piemēram, jūk *mucas* ar *pušumiem* un *saules rietēšana* ar *suņa riešanu*, ja neliekamies zinīs, kad vārdi *vātis*, *riet* runājami stiepti, kad lauhti.

Tik nozīmīgas intonācijas ir mūsu valodai lepns un vērtīgs senču mantojums, kāda nav gandrīz nevienai citai no Eiropas tautu valodām. To es saku un, ka tas tiesa, nevilcinoties parakstos: **Rasma Grisle, Dr.philol.**

P.S. Jūs, dārgie lasītāji (lieli un mazi), vēl ciešāk varētu par to pārliecināties un arī pārbaudīties. – Vispirms tad vajadzētu skaļi izlasīt jaunsaimeņkam Rūdim atklāti rakstīto vēstuli, kur ir jūkami (izskatā līdzīgi), bet izrunā nejaucami, intonācijā atšķirīgi vārdi. (Tādus sauc par heterotoniem, ja vēlaties zināt.)

Sasparojieties šos numurētos vārdus pārrakstīt, pēc labākās apziņas un modrākās dzirdes uzvilkdami virs tajos pasvītrotā burta stieptas (˘), krītošas (˙) vai lauhtas (ˆ) intonācijas zīmi, kāda nu kuŗam vārdam pienākas, un tad visus 44 vārdus, negrozot to numurus, atsūtiet žurnāla redakcijai uz pārbaudi!

Gods un slava censoņiem un veiksminiekiem!

R.G.

Labvakar, Rūdīt(1)!

Tev vajag sevi rūdīt(2) gan aukstumā(3), gan augstumā(4). – Ej tērpā plānā(5) un rosies rijas plānā(6): ņem lakatā sietu(7) sietu(8) un sijā kaņepes, pēc tam kāp(9) bišķokā un medu kāp(10)! Ir diezgan rūkts(11), ka laikmets rūgts(12).

Pēc mašīnām Tu māktin mācies(13), bet labāk zirgu lietot mācies(14)! Nav jābrauc autiņos(15), var auties autiņos(16) un apart lauku(17) ar zirgu lauku(18). Var arī ceļot(19), somas ratos ceļot(20). Un, kad jūs jāsīt(21), nav zirdziņš jāsīt(22). Kad viņu bubinot Tu dzirdi(23), dod ēst un avotiņā dzirdi(24)! Ja redzi dēli(25), tai svied ar dēli(26)!

Tu vispār iegaumē: kuņģis saimnieks sliņķis dīks(27), tam druvā usnes dīgs(28) un kārni teļi kūti dīks(29). Un tāds lai nesāk melus pūst(30), ka viņam nauda zeķē pūst(31). Tam arī saime pīktn pīkst(32) un visās malās peles pīkst(33).

To visu atskārst vēlu(34), līdz nav par vēlu(35). Bez tam – nedz slābsti(36) omā, nedz pārāk alus slāpsti(37) un tikai drošās slēptuvēs savus latas slāpsti(38)!

Ja šogad kļūsi saimnieks veiksmnieks, viss pagasts Tevi sveiks(39).

Nu paliec sveiks(40)!

Tava Valda(41),

kas skolā resgaļus valda(42)

(kamēr dažs streikot soļa(43)

un guļ uz soļa(44)).

Atrisinājums:

Labvakar, Rūdīt(1)!

Tev vajag sevi rūdīt(2) gan aukstumā(3), gan augstumā(4). – Ej tērpā plānā(5) un rosies rijas plānā(6): ņem lakatā sietu(7) sietu(8) un sijā kaņepes, pēc tam kāp(9) bišķokā un medu kāp(10)! Ir diezgan rūkts(11), ka laikmets rūgts(12).

Pēc mašīnām Tu māktin mācies(13), bet labāk zirgu lietot mācies(14)! Nav jābrauc autiņos(15), var auties autiņos(16) un apart lauku(17) ar zirgu lauku(18). Var arī ceļot(19), somas ratos ceļot(20). Un, kad jūs jāsīt(21), nav zirdziņš jāsīt(22). Kad viņu bubinot Tu dzirdi(23), dod ēst un avotiņā dzirdi(24)! Ja redzi dēli(25), tai svied ar dēli(26)!

Tu vispār iegaumē: kuņģis saimnieks sliņķis dīks(27), tam druvā usnes dīgs(28) un kārni teļi kūti dīks(29). Un tāds lai nesāk melus pūst(30), ka

viņam nauda zeķē pūst(31). Tam arī saime pīktin pīkst(32) un visās malās peles pīkst(33).

To visu atskārst vēlu(34), līdz nav par vēlu(35). Bez tam – nedz slābsti(36) omā, nedz pārāk alus slāpsti(37) un tikai drošās slēptuvēs savus latas slāpsti(38)!

Ja šogad kļūsi saimnieks veiksminieks, viss pagasts Tevi svēiks(39).

Nu paliec sveīks(40)!

Tava Vaīda(41),

kas skolā resgaļus vālda(42)

(kamēr dažs streikot sōla(43)

un guļ uz sōla(44)).

Intonāciju censoņi un Endzelīna ieteikums dzejniekiem

1995, Bib 111

Pēc “Kvēla aicinājuma” Skolas un Ģimenes 1995.g. 4.numurā ir pussimts atsaucīgo atsūtījuši redakcijai intonāciju uzdevuma atbildes. Vēl citi savu izrunas veidu atklāja man tieši, nevis rakstot uz redakciju. Paldies it visiem!

Atsaucīgo pulkā ir jauni un veci, tuvi un tāli, ātri un palēni, droši un pa-bailīgi (kas ir vai nav parakstījušies), skolēni un jau izskolotie – pat filoloģijas doktori. Nebūtu gan te jābaidās ar zinātņu doktoriem sacensties, jo zilbes intonāciju “pareizuma” ziņā vairāk līdz labs mantojums no dzimtās izloksnes nekā augsta skološanās. Ļoti labi, kam ir abi (kā Elgai Kagainei).

Uzdevums sasniedzis arī ārzemniekus. Hamburgā to risinājuši Dzeņu ģimenes locekļi, cits cita izrunas prasmi pārbaudīdami. Viņi vēl piemetina no savas puses teikumu “es zvēru, ka redzēju zvēru”. (Kā abus aķīgos vārdus izrunātu cienījamais lasītājs?) Pauls Ēdelbergs, Amerikā dzīvodams, arī nav aizmirsis dzimtās intonācijas. Tāpat Astra Moora. Viņa, mācot Losandželosas svētdienas skolā latviešu bērniem dzimto valodu, likusi, lai rūpīgā intonāciju izrunā nolasa *Kvēlā aicinājuma* uzdevumu. Un vismaz viens zēns – 6.klases skolnieks Pauls Zemjānis, kas pats un jau viņa vecāki dzimuši Amerikā, to spējis pat ļoti labi. Viņš ir no jaunākajiem veiksmīgo censoņu vidū.

Laikam visjaunākais veiksminieks ir tejjienietis – Ogres 2.vidusskolas 4.klases skolnieks Arturs Plataiskalns. Viņš redakcijai atsūtījis pamatīgu

vēstuli, kur cītīgi pārrakstījis visu uzdevuma tekstu un itin pareizi ir apzīmējis numurēto vārdu intonācijas.

Tepat Latvijā sastapu arī visvecāko veiksminieku, kas visas trīs intonācijas runā jau deviņdesmit gadu. Tas ir Valdis Glāzeris, dzimts vecpiebaldzēns.

Ātrākās veiksmieces Selgas Kaņepes atbildē, kas jau publicēta žurnāla jūnija numurā, tiešām viss rakstīts pareizi triju intonāciju sistēmā, izņemot divus vārdus, kas intonējami nevis krītoši, bet lauzti: *aūgstumā*(4) un *ceļot*(19) (nenoteiksme).

Kā Selga Kaņepe tāpat vēl citi 8 ir drosmīgi parakstījušies zem sava veikuma. Tie ir: Mirdza Brikšena, Austra Eliase, E.Kagaine, divas kaugurietes – Antonija Mieze un Dzidra Mieze, Mirdza Neilande, V.Skujņa, Gizela Vilcāne. – Prieks par viņu atsaucību!

Bet it īpaši priecājami, ka atsaucīgi bijuši arī skolēni dažā skolā. No viņiem redakcija saņēmusi divas biezas aploksnes. Vienā atbildes atsūtījuši 9 skolēni no Rīgas 66.vidusskolas 8a klases, bet otrā 32 tāpat laikam no kādas audzēkņu grupas. Bet šie diemžēl ne vien savus vārdus, bet arī skolu un klasi ir paturējuši noslēpumā. Varbūt bažījušies, ka par savām pūlēm vēl nedabū neslavu: ka neizskandinām pa visu pasauli, kā kuņam, atbildi rakstot, misējies. Bet, jaunie draugi! Lai gan gluži bez misēkļiem jūsu atbildes nav, jums uzslava pienākas jau par to vien, ka esat atsaukušies uz aicinājumu, ka esat centušies saklausīt un ar attiecīgu zīmi uzrādīt intonāciju atšķirību līdzīga izskata vārdos. Jo tas nav vis pārāk viegli: pat filoloģijas studenti vēl pēc īpašas vingrināšanās te bieži vien aļojas.

Kā jau mēdz būt, dažus ir mulsinājuši tie vārdi vai vārda varianti (*slāpstīt* un *slāpstīt*, arī *karns* un *kārns*), kas nav īsti pazīstami – nav jau bērnbā dzirdēti, un tāpēc droši neskan ausīs to intonācija. Tie ir, piem., krītoši intonējamie *kāpt* (raust) un *slāpstīt* (bēdzināt) un lauzti intonējama *pīkt* (dusmoties). Vārdam *karns* (izbadējies, kalsens) arī ir lauzta intonācija: *karñs*, kur tas pa vecam pazīstams no tautas dzīvās runas. Tāpēc literāri (bet ne rietumu izloksnēs) tam saknē ir īss patskanis, kā jau arvien vārdos ar lauzti intonētu ar *vai er* (*karsts, bargs, dzert, vergs*).

Bet, ja nu intonācijas tik svarīgas, kāpēc tās neapzīmējam visnotaļ ikdienas pareizrakstībā? – Tas nebūtu ne viegli, ne vispār iespējams, lai gan daži to savulaik ieteikuši. Vienkārt, tad rakstība būtu pārāk izraibināta ar zīmēm, jo kāda no intonācijām ir katrā gaŗā zilbē (t.i., tādā, kur ir gaŗš patskanis vai divskanis, vai īss patskanis ar tam tai pašā zilbē sekojošu *l, r, m, n*). Piem., *pārkarsētājiem* būtu jāraksta ar piecām zīmēm. Bet galvenais, kā aizrādīja Endzelīns, tad “būtu rakstības pamatā jāliek Vidzemes

vidienes trīs intonācijas, un rietumu un austrumu izlokšņu runātāji tās neprastu pareizi šķirt” (1931.g. rakstā “Arī jubileja”).

Proti, stāvoklis ir šāds. – Visas trīs latviešu valodai raksturīgās intonācijas vēl skaidri runā tikai samērā nelielā Latvijas apgabalā kādos 60 pagastos ap Valmieru, Cēsīm un Valku un tikai dažos Zemgales pagastos (ap Blīdieni). Cetur vairs ir tikai divas pamatintonācijas, bet divējādā vai pat trejādā sistēmā: Latvijas rietumpusē ir maigi lauza (kas sakritusi ar krītošo) un stiepta intonācija, bet austrumpusē krītoša (kas sakritusi ar stiepto) un lauza intonācija.

Piem., Vidzemes vidieniešu izrunā trejādi skan vārdi *agri šets*, klepotājs *sēc*, tīkla *sēds*. Bet rietumniekiem *sēc* un *sēds* skan vienādi, kamēr austrumniekiem ap Madonu (t.s. sēliskajās izloksnēs) lautās intonācijas vietā runā senāku kāpjošu intonāciju, kas citu izlokšņu runātājiem izklausās stiepta (piem., madoniešu *augsts* citiem izklausās *auksts*).

Literārās valodas runātāji lielu tiesu patur dzimtās izloksnēs intonācijas. To liecina arī redakcijai atsūtītās atbildes. Visu pārmācieties pareizi runāt citā intonāciju sistēmā diez vai daudziem būtu pa spēkam.

Varētu gan vēlēties, lai profesionāli runātāji (skatuves mākslinieki, radio vēstītāji u.c.) iemācītos nejaukt heterotonus – tos vārdus, kam līdz ar zilbes intonāciju mainās nozīme. Citādi var rasties neskaidrība un pārpratumi. Piem., filmas nosaukumā “Trīs sniegā” pirmo vārdu var trejādi intonēt un trejādi saprast: *trīs* (3), *trīs* (dreb), *trīs* (berzēs). Var arī rasties negribēti joki, piem., kad saka “*zvērināts* advokāts” par miermīlīgu juristu, it kā viņš būtu īpaši niknots un zvēriskots (nevis *zvērināts*, zvērestu prasot). Derētu šādus slidenus vārdus sakopot īpašā vārdnīcā.

Beidzot vēl gribētos citēt (pēc sava lekciju pieraksta), ko Endzelīns 1945./46.m.g. teica par intonācijām un atskaņām dzejā: “Dzejniekiem vajadzētu intonācijām piegriezt vērību. Piemēram, ir vārdi (istabas) *luōgs*, (sīpola) *luōks*, (zirga) *lūoks*. Bet *luōgs* un *luōks* – tā vairs nav nekāda atskaņa (ar lauza un stiepto); *luōks* un *lūoks* – šos drīzāk varētu lietāt kā atskaņas. Vismazākā starpība starp lauza un krītošo: *luōgs* un *lūoks*.”

Senāk vairāk prasīja no atskaņām. – Blaumanis par netīrām nodēvēja *dus* un *kluss*, *labs* un *kaps* (ērgļeniešiem *b*-skaņa nav pilnīgi zaudējusi balsīgumu, viņiem neliekas tīras šādas skaņas).

Ko tagad visu neatskaņo – *spēks* un *lēks*, *celmi* un *piemin*, *tranus* un *mana*! Tās esot “asonances”. Seno ģermāņu valodās apmierinājās pat ar divu vārdu pirmo līdzskaņu vienādumu. Bet mēs jau esam pieraduši pie kā labāka – pie tīrām skaņām. Pēc manām domām asonances ir tikai surrogāts.”

Endzelīns tolaik piemiņas veltījumā ir uzrakstījis rindas:

*Varas vīriem nelieksimies,
Zemākajiem neliegsimies!*

Atskaņai te lietotas krītoši intonēta *liekt* un laužti intonēta *liēgt* hetertoniskas formas. Un tas saskan ar nule citēto Endzelīna paša ieteikumu.

Atbilde par *ŗ* izrunu un dažas piebildes

1997, *Bib 127*

G.Mansona kungs (BL 1996.g. 47.nr.) vēlas no manis paskaidrojumu, “kā būtu jārunā, lai pateiktu, ka “r” burts ir mīkstināts”, piem., vārdā *kaŗš*, *kaŗa* mūzejs. Tā ir cienījama vēlēšanās: uzzināt par *ŗ* ko sīkāk un tādējādi arī valodas ziņā izglītoties. Parasta ir daudzu nevēlēšanās pēc bērnības un skolas gadiem dzimto valodu vēl mācīties.

Padomi un avoti, kur *ŗ* izrunas prasmi smelties, varētu būt dažādi. – Lai iepastos svešu skaņu izrunā (kāda dažiem var būt *ŗ*), visvienkāršāk būtu šo skaņu noklausīties un atdarināt, kā dabiski rīkojas bērni.

Bet Mansona kungs laikam vēlas *ŗ* izrunas (artikulācijas) valodniecisku paskaidrojumu. Tādu ir devis jau Endzelīns Latviešu valodas gramatikā – gan 1922.g. vācu, gan 1951.g. latviešu izdevuma 9. resp. 10. paragrafā. Proti: “*ŗ*-skaņu runājot (piem., Stendē), mēles gals tiek pacelts mazliet augstāk nekā *r*-skaņas izrunā, pie kam mēles priekšējā daļa izplešas plakana, vidū tuvojas cietajām aukslējām un ar sāniem pieskaņas alveolām vai virszobiem.”

Varbūt Mansona kungs ir mācījies arī krievu un leišu valodu. No latviešu *ŗ* praktiski daudz neatšķīšas ne krievu, ne (ar *i* apzīmētais) leišu *r* mīkstinājums (kr. горький ‘rūgts’, lei. *geria* ‘(viņš) dzer’).

Bet, ja mēle neklausā ne *ŗ* izrunas paraugiem, ne artikulācijas aprādījumam, nedz pazīst *ŗ* līdziniekus kaimiņu un radu valodās, tad var daudz maz līdzēt šāds padoms: *ŗ* vietā runāt *rj*. Jo *rj* ir viens no *ŗ* izrunas variantiem dažos Latvijas apvidos (piem., Puzē), kur tautas valodā novērota dabiska (nēskolota) *r* mīkstināšana. Nav sevišķi svarīgi, kuŗu no mīkstinājuma paveidiem lietojam. Svarīgākais ir: lai paturam nozīmīgo abu skaņu *r* un *ŗ* pretstatu, kur to prasa gramatikas sistēma, kas ir viens no valodas pamatu pamatiem.

Varbūt Mansona kungs neļauņtos par ieteikumu vēlreiz uzmanīgāk izlasīt manu tekstu “Jāatlabo rakstība” (BL 1996.g. 44.nr.), tāpat tur norādītos

rakstus (it īpaši “Kālab mīkstināms *r*”). Tad laikam kļuva skaidrs, ka gramatikas sistēmai *r* mīkstināšana ir tikpat svarīga un rakstu valodas kvalitātei tikpat nepieciešama kā pārējo līdzskaņu mīkstināšana un nav aplūkojama no tiem atrauti.

Tiesa gan, ka, arī atmetot mīkstinājumu, ir saprotams, ko nozīmē “karš, kara mūzejs”, tāpat kā saprotams ir “celš” (daudzās izloksnēs tā runā) vai “cela nauda”. Bet, ko nozīmētu, piem., bibliogrāfijā uzrādīts virsraksts “Kupra mugura” vai “Kropla kāja”, vairs nevar droši saprast, vai domāts kupris, kroplis, jeb vai īpašība kuprs, kropls. Un ir daudzum daudzi citādu neskaidrību piemēri, kādi rodas *r* nemīkstināšanas dēļ un ir jau aizrādīti citur. Tie nav attaisnojami, aizrādot, ka ne vien angļu, bet arī mūsu pašu valodā gadās vēl citādas cilmes vienādi runājami un rakstāmi, bet nevienādi saprotami vārdi, kas tikai kontekstā uzminami (“vilks vilka vilku vilkos”, kaut vērsi salā”). Tādi nereti der jokiem, bet saziņai vis nav nekādi labie. Taču tie ir tikai “atsevišķi traucējumi”, kamēr *r* nemīkstināšana ir nepiedodams literārās gramatikas sistēmas bojājums. Nepiedodams tāpēc, ka lielā mērā ir tīšs. Jo, kā atzinis jau Mīlenbachs, “īstais iemesls, kāpēc daudzi mīkstināmo *r* nemīkstina, ir un paliek laiskums un palaidnība” (Daži jautājumi par latv. val. IV 72).

Mansona kungs iztālēm piemin tā saukto “Tenteļa rakstību”, kas atmeta ne jau tikai *r*. Tā bija ietekmīgu nevalodnieku valodnieciskis meistardarbs. Viņi rakstības noteikumus pieskaņoja saviem paradumiem. Šī rakstība uznira īsu laiciņu 1938.gadā. Taču jau ar 1939.g. 1.augustu t.s. “Tenteļa rakstība” vairs nebija spēkā. (Valdības Vēstnesis 1939.g. 24.VII). Jo nesavtīgi sacēlās sabiedrība, īpaši jaunā inteliģence. Endzelīns to piemin šādi: “Bet jaunatni vecie kungi nenomāca. Radās ideālistiski noskaņotas jaunietes, kas, neviena nemudinātas un nevairīdamās pūļu un iespējamu nepatīksmju, savāca tik daudz parakstu petīcijai atjaunot iepriekšējo, valodnieku atzīto rakstību, ka skolām tā atkal kļuva obligāta un atguva tiesības arī ārpus skolas” (Darbu izlase III/2, 368).

Mansona kunga teikto man te gribas atkārtot arī no sava viedokļa. Proti, ka toreiz “veselais saprāts tomēr uzvarēja. Kāpēc tas nevarētu būt arī tagad...”

Varētu gan – ja mazinātos daudzu “laiskums un palaidnība”, bet klusā spēkā atdzimtu tikumos un izglītībā sakņota nacionāla pašcieņa.

Par skaņu kvantitātes apzīmēšanu svešvārdu rakstībā

1964, Bib 175

Pirmpublicējums.

Apspriežot atsevišķus svešvārdu rakstības jautājumus, piem., Latvijas dabas un vēstures biedrībā 1964.g. 13.aprīlī, vērojams, ka ne visiem ir skaidrs pamatjautājums: vai skaņu kvantitāte arī svešvārdos apzīmējama, vai nebūtu vienkāršāk to neapzīmēt. Tāpēc šis pamatjautājums vēl aplūkojams.

Latviski runājot, arī svešvārdos arvien ir šķirti divējādas kvantitātes pat-skaņi (*a – ā, e – ē* u.c.) un līdzskaņi (plūdeņi un nāseņi). Par to liecina jau veci aizguvumi (*grāmata, pīrāgs, plūme, burkāns, bazūnes, elle; Pēteris, Anna*) un arī modernāki svešvārdi (*jūlijs, tīfs, minūte, legāls, penālis, margarīns, gamma, mirres, nulle*), ko latviski gan nemēdz runāt vienīgi ar īsām skaņām (to rāda dažādu personu, dažāda vecuma un dažādu profesiju pārstāvju runas vērojumi un arī saņemtās atbildes uz īpašas aptaujas jautājumiem). Un tas ir pavisam dabiski, jo tāda kvantitātes starpība ir raksturīga un ļoti parasta pašas latviešu valodas vārdos (*mēle, mele, mellene*), un to noteikti ievērot ir nepieciešams – no tās bieži vien ir atkarīga leksiskā un gramatiskā nozīme, piem., formas *rādītājam* nozīme var astoņkārt mainīties atkarā no pirmās un abu pēdējo zilbju patskaņu kvantitātes. (Krievu valodā tamlīdzīga nozīmes maiņa dažkārt vērojama atkarā no uzsvara vietas, piem., vārdos *замок, руки*.)

Rakstīt latviski svešvārdus vienīgi ar īsiem patskaņiem un līdzskaņiem nozīmē rakstīt tos neatbilstoši izrunai, bet izrunai neatbilstoša rakstība vispār ir grūta. Taču daudziem svešvārdiem skaņu izruna kvantitātes ziņā ir svārstīga, un tāpēc to rakstībā nav izveidojusies vēlāmā noteiktība un stabilitāte. Tad nu lāgiem ir radušās domas un pat prasības svešvārdu rakstībā skaņu kvantitāti neapzīmēt. Piem., pēc 1946.gada pareizrakstības noteikumiem svešvārdos (izņemot tos, kas plaši ieviesušies) “garumi apzīmējami tikai lokāmās galotnēs, bet ne saknēs un piedēkļos”. Pirmajā brīdī, jautājumā neiedziļinoties, šāda rakstība var likties ļoti viegla un vienkārša, tāpēc dažkārt pat vēl tagad atskan šās “vienkāršās” svešvārdu rakstības ieteikums. Tomēr slavētā vienkāršība te ir fiktīva, jo cerētā viegluma vietā rodas jauni grūtumi, un tie ir pilnīgi nepārvarami, piem., skolēniem, kas vēl neprot vārdus morfoloģiski un leksiski analizēt. (Bet bērniem taču nākas

mācīties rakstīt, pirms viņi ir apguvuši pat elementāro gramatiku! Un starp pašiem parastākajiem ikdienas vārdiem tagad netrūkst arī svešvārdu, piem.: *šokolāde, kefīrs, teātris, manna.*) Šo jauno grūtumu pārvarēšanai vajag filoloģiskas izglītības un ar to pat vēl nepietiek, jo:

1) ir jānosaka, vai kāds vārds ir svešvārds vai nav, un tas ne katreiz ir viegli, piem., *parāde* (fr. *parade*, kr. *парад*) šķiet latvisks, bet īstenībā ir svešvārds, *līmenis* nav svešvārds, taču augstskolas iestājeksāmenu darbos tas daudzkārt bija rakstīts ar īsu *i* pirmajā zilbē – latviešu valodas skolotājs esot mācījis, ka tas ir svešvārds; tamlīdzīgi pārpratumi iespējami vēl daudzi, jo starp svešas un latviskas cilmes vārdiem bieži vien nav nekādas īpašas ārējas atšķirības un ne jau visus rakstos sastopamos latviskos vārdus labi pazīst visu izlokšņu pārstāvji (sal., piem.: *splīns – grīns, supīns – agrīns, sāga – strūga, krāteris – gāteris (pasaules gāteris), vizīte – asmīte, pasāts – ligāts, ūvula – prātula, kanēlis – pūtēlis, āmurs – gāmurs, aprīlis – izbilis, mangāns – gāgāns*);

2) jānosaka, vai svešvārda piedēklis ir svešas vai latviskas cilmes (*diktāts – diktēts, diktējums, diktētājs*), turklāt latviskie un svešie piedēkļi var būt gluži līdzīgi, piem., izskaņās *-āns, -āts, -ēns, -īns* u.c. (piem., *gobelēns – kumelēns* un skat. iepriekšējos piemērus);

3) jānosaka, vai vārds ir “plaši ieviesies” vai nav, bet uz šo jautājumu pat augsti mācīts filologs nespēj droši atbildēt (līdz ar to droši nespēj svešvārdus “pareizi” uzrakstīt pēc 1946.g. noteikumiem), jo nav iespējams novilkt robežu starp īsteniem svešvārdiem un jau sen aprastiem aizguvumiem (piem., *pagāns, pātari, mūris, jūnijs, mamma* īsteni ir latīņu valodas vārdi) un nav nosakāma arī vārdu ieviešanās pakāpe – tā mainās: sākumā sveši vārdi kļūst arvien pazīstamāki; turklāt ne visi vārdi ir vienādi izplatīti dažādās dzīves nozarēs un profesijās, piem., mediķiem vispazīstamākais vārds inženierim var būt gluži svešs.

Bez tam tādā rakstībā daudzi svešvārdi sajūk ar citiem vārdiem, piem.: *minēt – mīnēt, trāns – trans, bārs – bars, rūnas – runas, vēda – veda, skāla – skala, dūrs – durs, pāvests – pavests, nulle – nule, molls – mōls, galli – gali, korallis – korālis, bulla – bula* u.c.

Tādējādi svešvārdu rakstībā cerētā viegluma un vienkāršības vietā ar 1946.g. noteikumiem tika dabūts liels grūtums un neskaidrība. Kāpēc gan atkal vajadzētu uz to regresēt! Var diskutēt par atsevišķiem konkrētiem jautājumiem mūsu pašreizējā svešvārdu rakstībā, un tas ir saprotams, tāpēc ka “svešvārdu rakstība ir ļoti grūti nokārtojama, jo to nevar pakļaut nekādam principam” – ir aizrādījis jau Endzelīns (rakstā “Oficiālu pareizrakstības

vārdnīcu klajā laižot"). Jautājumu sarežģī, piem., tas, ka daudzus internacionālus svešvārdus skaņu kvantitātes ziņā visi nerunā vienādi, bet ir sastopama bieži vien divējāda izruna, tāpēc ka šie vārdi latviešu valodā ir ienākuši gan ar vācu, gan ar krievu valodas starpniecību. Bez tam izrunu ietekmē arī dažādas analogijas pašā latviešu valodā. Visvairāk izplatījušos izrunas veidu nav iespējams uzreiz izziņāt (tāpēc arī tika izsūtīta jau iepriekš pieminētā aptauja), bez tam izplatību laikam gan ne arvien derēs ņemt par kritēriju, normējot literāro izrunu, jo, piem., *serums* (šķidrums) laikam būs daudz biežāk dzirdams (līdzīga latviešu vārda ietekmē) nepareizi ar platu *ē*, nevis pareizi ar īsu un šauru *e*; *ģeogrāfs* ar *ā* pēdējā zilbē vecākajai paaudzei ir laikam parastāks par *ģeografu* ar īsu *a*, bet nez vai derētu tamlīdzīgos vārdos rakstīt *-grāfs*, tos tādējādi pielīdzinot vāciskajam titulam *grāfs*, *markgrāfs* (kam ar tiem **nav** etimoloģiska sakara) un atālinot no to īstajiem radiem – tās pašas grieķiskās saknes vārdiem: *grafika*, *grafīķis*, *grafisks*, *grafoloģija* u.c., kas pareizi tiek runāti ar īsu *a*. – Dažādi tamlīdzīgi sīkāki jautājumi ir vēl risināmi. Bet atgriezties pie šķietami vieglās un vienkāršās, taču īstenībā ļoti grūtās – ar izrunu nesaskanīgās un nenoteiktās 1946.gada svešvārdu rakstības gan nevajadzētu. Jo tas būtu mūsu rakstības vēsturē jau trīsreiz pārbaudīta (ap 1920., 1938. un 1946.g.) un par nederīgu izrādījušās ceļa atkārtojums.

Filozofija vai filosofija?

1995, Bib 114

Šis jautājums, uz tīri latvisku vārdu variantiem pārcelts, vārētu būt aptuveni šāds: vai rakstīt *skangals*, kas saskan ar izrunu, jeb vai *skalgalis*, kas ar parasto izrunu gan vairs nesaskan, bet toties skaidrāk parāda salikteņa cilmi: no *skala gals*.

Proti, *filozofija* (ar *z*), kā redzēsim, ir tiesīgi nostiprinājusies mūsu rakstības sistēmā. Bet daži filozofi (jeb filosofi) aizstāv *filosofiju* (ar *s*), lai skaidrāk rādītu, ka šā sengrieķu salikteņa beigu daļā ir *sophiā* "gudrība", nevis kāds (iedomājams) atvasinājums no *zophos* "tumsa" un ka vārda senā kopnozīme ir "gudrības mīlestība", jo sākumdaļā sakne *phil-* izsaka mīlestību.

Bet *filosofiju* (ar *z*) balsta mūsu rakstības sistēma, kur ir princips: rakstīt svešvārdus pēc izrunas, kādā tie literāri iepazīti, nevis pēc to rakstības (un senseņās izrunas) oriģinālā, t.i., tai valodā, kuņā tie radušies.

Pie mums šis domstarpību vārds ir nokļuvis, nākdams no Grieķijas caur Romu – tātad ar latīņu (un arī vācu) valodas starpniecību.

Jāatceras, ka viduslaiku latīņu valodā, kad rodas vairums terminu, *s* starp patskaņiem bija izrunā kļuvis balsīgs, t.i., izrunā (bet ne rakstībā) bija pārvērties par *z* gan latīņu pašu vārdos, gan no grieķiem pārņemtajos. Piem., *kauzāls* (lat. *causālis*), *mūzika* (gr. *mūsikē*, lat. *mūsica*), *pauze* (gr. *pausis*, lat. *pausa*), *fizika* (gr. *physikē*), *krīze* (gr. *krišis*) utt. Un tāpat arī salikteņos, piem., *parazīts* (gr. *parašitos*, para- "pie", *sītos* "barība").

Ortografijas sistēma nepieļauj izņēmumus viena perioda vārdiem iespējamu vai tikai iedomājamu pārpratumu novēršanai. Tā sauktā *pārpratumu ortografija* mums, par laimi, ir noraidīta (piem., rakstīt *gaŗumzīmes* tikai tur, kur varot rasties pārpratums, kā *lāpa* : *lāpa*). Tā kā troksneņus nedubultojam: *maša*, *klāse* (lat. *massa*, *classis*), tad tāpat rakstām arī *pašīvs* (lat. *passivus*), lai gan tas sakrīt ar latviešu vārdu *pasīvs* "drusku sīvs"; rakstām *bizons* (lat. *bisōn*) "savvaļas vērsis", lai gan kāds to var iedomāties saistāmu ar *bizošanu* vai *bizēm*.

Tātad arī vārdus *filozofija*, *filozofs*, *filozofisks* u.c. atvasinājumus pieņākas rakstīt ar *z*. Nelīdz te atsaukties uz jaunlaiku terminiem: *aerosoli*, *chromosomas*, *autošūģestija* u.tml. Jo tie ir filoloģiski jaundarinājumi no abu seno valodu klasiskā perioda elementiem un nav šais valodās eksistējuši dabiski.

Filozofija (ar *z*) mums oficiāli pastāv vismaz kopš 1922.gada, kad ievieša jauno ortografiju un iznāca *Zinātniskās terminoloģijas vārdnīca*, kuŗas sastādīšanā piedalījās gan valodnieki, kā J.Endzelīns (būdams arī klasisko valodu lietpratējs), P.Šmits un E.Blese, gan dažādu arodu pārstāvji, arī filozofi, kā P.Dāle un citi.

Neliterāra izruna: manc kaimiņč un kā tāda rodas

1988, *Bib* 77

Pat daži doktori un skatuves mākslinieki nereti runā vārdu beigās *-ns* vietā *-nc* un *-ņš* vietā *-ņč* (ar vai bez mīkstinājuma), piemēram: *manc*, *vienc*, *mikrofonc*, *Reiganc*; *viņč*, *ciemiņč*, *Mārtiņč* u.tml.

Tāds *c*, *č* ir *s*, *š* vietā dzirdams arī daudzās izloksnēs un ne tikai aiz *n*, *ņ*, bet dažos apvidos arī aiz *l*, *ļ* un turklāt arī vārda vidū: *ganc*, *Ancis* 'Ansis', *dēlc*, *mīļč*, *maļčana* 'malšana' (par ko Endzelīns Lvgr. 115.§). Tik plaši, par laimi, šis izlokšņu *c*, *č* gan nav vēl kultūras darbinieku runā ieviesies. Bet – nezāles ir izplatīgas!

Neliterārais *-nc*, *-ņč* artikulācijā rodas, kad, it kā aizkavējoties un reizē steidzoties, nejauši iesprauž starp *-ns* vai *-ņš* lieku *t*. Tas notiek tā: mēles gals aizkavējas *n*, *ņ* izrunas stāvoklī pie cietajām aukslējām pacelts un piespiests, kad jau tiek palaista gaisa strāva *s*, *š* izrunai un kad mēles galam vajadzēja būt jau nolaistam uz leju. Tādējādi aiz *n*, *ņ* (tāpat aiz *l*, *ļ*) rodas liekais *t*, kas, saplūzdams ar sekojošo *s*, *š*, rada afrikātu *c*, *č* (piem.: *mans* > *mants* > *manc*; *viņš* > *viņtš* > *viņč*).

Valodas kopēji tādu izrunu joprojām atzīst par neliterāru (tā arī A.Laua grāmatā Latviešu literārās valodas fonētika, 1980, 106). Un šāds vērtējums ir pareizs. Jo nule aprādītais *t* iespraudums ir ne vien lieks un nekoptai runai raksturīgs, bet arī kaitē saziņas skaidrībai – mazina vārdu vēlamu atšķirību. Proti, atšķirīgas vārdu beigas kļūst izrunā vienādas: *-ns* vienāds ar *-nts* vai *-nds* un īsteni arī ar *-ncs*, tāpat *-ņš* ar *-ņčs* (jo aiz *c*, *č* izrunāt vēl *s*, *š* mēdz gandrīz tikai augšzemnieku dialektā, kā rāda Lvgr. 98.§ c).

Taču ne tikai vārdu beigas, dažkārt arī veseli vārdi nu izklausās gandrīz vai pat pilnīgi vienādi (*pans* : *pants*, *grans* : *grants*, *fons* : *fonds*, *rauns* 'ļauns, viltīgs' : *raunds*), tā ka ir traucēta iespēja vārdus pareizi uztvert. Sevišķi tas sakāms par uzvārdiem. kā *Arens* : *Arents*, *Ivans* : *Ivants*, *Serdans* :

Serdants, Leimans : Leimants, Lins : Linds, Volans : Volands, Nīmans : Nīmands, Laurens : Laurencs u.c., kādi atrodami arī V.Staltmanes latviešu uzvārdu krājumā (M. 1981).

Tātad izrunas kultūra, kas saglabājama, un arī praksē balstīta lietderība prasa, lai paturam burtiem *-ns, -ņš* atbilstošās skaņas negrozītas – tāpat kā tās patur daudzos apvidos tautas valodā.

Audzivina barbarismus!

Krievismu vietā baurisml

1991. gada 11. jūlijs

Kopš vairs nav tiecas imperijas mērķi: krievvalodīgi vienoti padomju tauta, no latviešu valodas lūkojam izraidīt krievismus. Bet to vietā mūsu valodai gāžas vīrsu citi svešinieki, vāci - ar jauni. Tie uzdodas par mūsu valodas kuplinājumiem, bet rīkojas kā jērdas vīleci latvisku vārdu ganāmpulka piemeram, vāciskās bungas ir sašūtas mūsu senču latviskās paucēs. Un cik vārdu nav zolis bez mūgas bezrakstu laikrakstā.

Pār pasauli veldamies, levejas arī Latvijā angļu vārds vārdi. Taču tie vairāk kalpo dažādu sprītnieku, vaikanieku un citu mūsdienīgu apdibēšan. Izņemot kādas pēļus un gūnu. Pēļas un gūnu, tie pagaidām latviešu folkloras dzīvot pēļak senimēns, un gūnu tā pati senimēns.

Citādi ir ar dzīvot vāciskās bungas senimēns. Ar senāk tie nav bijuši ar pēļu roku senimēns. Des pēļak senimēns 1914. g. mēnes "Ka - bungas mūga pierādīt, ka pēļas ir senā vāciskā senimēns. Dabot senimēns (19) 11. 1917. Tā ir kungu valodas vārdi, ko uzstāgo senimēns senimēns, senimēns "bungas", senimēns kelpības senimēns. Vīrs tie pa senimēns senimēns, bet senimēns. Baurisml par senimēns senimēns ir bijuši latviskās senimēns. Tiekot tie ir latviskās senimēns, tie tie uzstāgo, kas ir kultūras senimēns un kas tie tie pierādītāji un senimēns, senimēns senimēns senimēns un valodas senimēns.

Tautiskas pēļas senimēns tie tie senimēns, senimēns senimēns senimēns.

Atdzīvina barbarismus!

Krievismu vietā baurismi

1996, Bib 115

Kopš vairs nav tiecams imperijas mērķis: krievvalodīgi vienota padomju tauta, no latviešu valodas lūkojam izraidīt krievismus. Bet to vietā mūsu valodai gāžas virsū citi svešinieki, veci un jauni. Tie uzdodas par mūsu valodas kuplinātājiem, bet rikojas kā jērādas vilcēni latvisku vārdu ganāmpulkā.

Piemēram, vāciskās bungas ir saēdušas mūsu senču latviskās paupenes. Un cik vārdu nav zudis bez miņas bezrakstu laikmetā.

Pār pasauli veldamies, ievēlas arī Latvijā angļu vārdu vilnis. Taču tie vairāk kalpo dažādu sportinieku, veikalnieku un citu naudinieku arodliegtām. Izņemot kādus bēbjus un tīņus, šovus un šopus, tie pagaidām latviešu ikdienas dzīvei pārāk neuzmācas un netiek tai īpaši uzgumdīti.

Citādi ir ar ilgākiem vāciskas cilmes ciemiņiem. Arī senāk tie nav bijuši ar pliku roku ņemami. Der pārlasīt Endzelīna 1914.g. rakstu "Kā vācieši rauga pierādīt, ka Baltija ir sena vācu zeme" Darbu izlasē (Di) II 545. Tie ir kungu valodas vārdi, ko nabaga nevācu zemnieks, beznācījas "bauris", saklausījies kalpības gadsimtos. Viņš tos pa savai mēlei sagrozījis, bet tas nekas. Baurismi par sazināšanās līdzekli ir bijuši labi diezgan. Turklāt tie ir lietā liekami liecinieki. Jo tie uzrāda, kas ir kultūras atnesēji un kas tikai tās patērētāji un satērētāji, nespējnieki savas pašu kultūras un valodas izkopšanai.

Tautiskas pašcieņas trūkumā ilgi audzināti, izņemot brīvvalsts laiciņu,

daudzi nu pārcentīgi cienī un grābj visu ārzemniecisko – pat dzejamo ūdeni un importē un skandina citu valodu vārdus savējo vietā.

Tādai ricībai un stājai nav trūcis gan arī veselīgas pretestības. Piemēram, tautasdziesma jautri zobojas:

Visi mazi bērniņi vāciski runā:
Maizīte – brūtīte, karotīte – lepelīte,
Nazītis – meseītis; purt, suņi, ārā!

Nopietnā garā ir izteicies mācītājs Braše jeb Braže (“jaunlatviešu” vārda devējs un viņu pretinieks). Viņš “Īsā pamācīšanā latviešiem..” jau 1857.g. ir devis nenovecojušu padomu: netapini no svešām valodām, ja pašu valodā ir vārds, “kas to lietu tikpat labi apteic”; citādi tu topi savai valodai par noplicinātāju.

Mūsu pirmās atmodas dedzīgie cīnītāji pretojās pakļāvēju ideoloģijai, kas neatzina latviešiem tiesības patstāvīgi attīstīties. Atmodnieki kratīja latviešu valodai nost svešo aizguvumu nastu. (Tāpat vācieši jau 17.gs. tūrīja vācu valodu no franču u.c. svešiem vārdiem.) Mūsējie atdzīvināja latviskus senvārdus un darināja jaunvārdus. Piemēram, Alunāns deva ne vien tagadējos mēnešu un tautu nosaukumus, bet vēl daudzus citus vārdus (burts, dzimta, eja, jokdaris, kareivis, galms, saeims ‘Landtag’, maiznieks, veikals, vienība, izvēdināt u.c.), tāpat Kronvalds (burnīca, apvārsnis, balva, nolūks, vēstule, vēsture, cēlonis, turpināt u.c.).

Brīvvalsts laikā joprojām tūrīja valodu no barbarismiem un radīja latviskus terminus visām dzīves nozarēm un vispusīgi izkopa literāro jeb rakstu valodu. Te lielākie nopelni Endzelīnam.

Protams, vēsturi jau nenoliedza un neatmeta valodā sen iekļāvušos derīgus aizguvumus, kam cilme, piemēram, lībiska (kāzas, laulāt, joma, selga, puķe), krieviska (svēts, grēks, gānīt, kāposti, kažoks) vai vāciska (līme, glāze, ziepes, brīvs, bīdelēt u.c.). Šādi vārdi aizstāj nebijušus vai zudušus latviskus vārdus.

Vāciskos aizguvumus ir sakopojis un apcerējis Zēverss savā 1918.g. disertācijā, ko interesanti recenzējis Endzelīns (Di III/1, 592).

Kas notiek patlaban, kad atkal ir Latvijas valsts? – Ir svešvārdu plūdi un dīvainā kārtā blakus un pāri latviskai izteiksmei tiši tiek celti dažādi barbarismi, it īpaši baurismi. Piemēram, beķeris un bode mācas virsū jau kopš Alunāna laikiem lietojamam maizniekam un veikalam, bet latvisko laimestu un laimēt, šķiet, jau ir nomācis vinnests un vinnēt.

Tiek gādāts, lai baurismi atkal izplatās, piejaucējas un latviskiem vārdiem uzkundzējas. Tas notiek pakāpeniski un viltīgi, turklāt piesaucot “tautas valodu” (t.i., visu, ko raibā pūlī gadās dzirdēt). Pakāpenība šāda:

1) Barbarismus dara ērti pieejamus. Par jaunu publicē “neliterāros ģermānismus”. Un sākumā stāsta, ka tie jau lietojami tikai īpašā stilā, piemēram, attēlojot kārkļuvāciešus. Kas gan iebildīs pret “svešvārdiem” Švauksa runā.

2) Publicē uzskatus, ka no aizguvumiem brīvota latviešu valoda būšot “sterila un neauglīga”, neattīstīšoties. Tātad ne velti pusgadsimtu esam klausījušies par krievu valodas auglīgo ietekmi, kad režīma dots uzdevums bija: “Endzelīna buržuaziski nacionālistiskā bēdīgā mantojuma galīga iznīcināšana latviešu valodniecībā” (Padomju Students, 1950.g. 10.X).

Endzelīns ir aizrādījis: “attīstās valoda, tālāk izveidojoties saskaņā ar savām normām un pēc pašas veciem paraugiem, bet ne citu valodu ietekmē” (Di III/1, 712).

To cer atspēkot, noskandējot banālas patiesības: “Endzelīns jau nav Dievs. Normas mainās. Valoda attīstās.” – Tomēr Endzelīns ir valodniecības milzis, baltu valodu lietpratībā nepārspēts. Un vai maiņas, kas valodas savdabību un literāro kvalitāti gremdē (arī *r* un *ch* atmešana) ir attīstība? Druvu pārkrūmošanos par attīstību nesaucam.

3) Rit darbīga barbarismu ieviešana, skandinot nelatviskus vārdus (deķis, meistarstiķis, falšs, švaks, šerps, pučēt, šmucēt, smēķēt, bišķi u.c.) un verdziski tulkotus teicienus (“dzīt klačās”; “iet uz grunti”). To dara pārraidēs izgudrēm vai vientiesīgi. Pat patriotiskos raidījumos saka bauriski: zemes pleķītis, nevis latviski: gabaliņš, stūrītis. Jau kopš 1898.g. ir lasāms Purapuķes stāsts “Savs kaktiņš, savs stūrītis zemes”.

Intervētāji, acīmredzot nezinādami, ka Latgalē ģermānismi nav parasti, augstsirdīgi cenšas nolaisties līdz “tautas valodai” un īstu, īstenu vai dzimtu turienieti dēvē par “riktīgu latgalieti”.

Lai vāciskos vārdus jo stingri sadzītu latviešu galvās atpakaļ, tos iesaista dažādos nosaukumos (Nāburgi. Radio bildes. Grāmatu bodīte. Spicā trešdiena u.c.), lai programmu pieteicēji tos atkārtotu simtām reižu. Jo “atkārtošana ir zinību māte”.

Vecmāmiņas, laikam bīdamās izklausīties vecas, pārdēvējušās par “omām”. Šī oma ir vācu bērnu šļupstiski izrunāta Grossmama. Ja ir atsevišķi uzrakstīts teikums “labā oma pagalam”, netiek skaidrs, vai mirusi vecāmāte, jeb vai garastāvoklis sabojāts.

Līdzīgas cilmes ir arī nesen uzradušies “opapi un opīši”, kas pamazām uzgumst mūsu vectēviem un vectētiņiem.

Vācieši, nodzīvojuši Latvijā simtiem gadu, repatriējās. Bet vai kāds latvisks vārds ir iekļūvis vācu (vai krievu) literārā valodā? Vācieši savu valodu sargā no svešiem sārņiem. Kāpēc mēs nesargājam vairs savējo?

Kāpēc nevajadzīgi citu valodu vārdi mums tā pielīp? – Pa daļai tāpēc, ka vispirms tie ierodas kā neparasti savādnieki it kā ar savu īpašu nokrāsu. Bet tā drīz nodrūp, vārdu atkārtojot. Taču svešais ienācējs valodā paliek, latviskajam vārdam vietu sašaurinājis vai atņēmis.

Ārzemju intervijā kāds jauns latviešu korists spēja izteikt patiku tikai ar atkārtotu forši! (kad varēja teikt: glauni, skaisti, lieliski, vareni, brīnišķīgi, debešķīgi, burvīgi, pasakaini vai vēl kā citādi).

Pirmās atmodas krietnie vīri uzsāka mums “valodu no svešiem grabažiem iztīrīt”. Bet tagad ļaujām kraustīt grabažas atpakaļ, kas smacē mūsu valodu. Vai to neapjēdzam? Un to, ka “sava valoda ir mūsu lielākais dārgums” (Endzelīns). Ja to zaudēsim, tad paši zudīsim. Neļausim savu valsts valodu zudināt no iekšpuses!

Nevācīkosim tuviniekus!

1996, *Bib 117*

Vārds māte neatlaidīgi tiek aizstāts ar mammu, kas esot internacionāls (tiešām: mamma ir latīņu vārds ar nozīmi ‘pups’). Bet kāpēc vistuvākais cilvēks jāsauc latvietim internacionālistiski? Leiši un igaunī tā nemēdz darīt. Goģīgi par māmiņām saucam vairs gandrīz tikai dzemdētājas.

Manuprāt arī negaumīgi skan mamma oficiālā izteiksmē, piemēram, ziņojot par vecāku sapulcēm. Latviešiem kaundarīga un valodai ļaundarīga man šķiet arī pārējo vecāku un vecvecāku un vēl citu tuvinieku saukāšana nelatviskos, citu valodu vārdos. It kā savu vārdu mums trūktu vai tie smalkām mutēm būtu par prastiem.

Vecmāmiņas, laikam bīdāmās izklaustīties vecas, pārdēvējušās par “omām”. Šī oma ir vācu bērnu šļupstiski izrunāta Grossmama. Ja ir atsevišķi uzrakstīts teikums “labā oma pagalam”, netiek skaidrs, vai mirusi vecāmāte, jeb vai garastāvoklis sabojāts.

Līdzīgas cilmes ir arī nesen uzradušies “opapi un opiši”, kas pamazām uzgumst mūsu vectēviem un vectētiņiem.

Vācieši, nodzīvojuši Latvijā simtiem gadu, repatriējās. Bet vai kāds latvisks vārds ir iekļuvis vācu (vai krievu) literārā valodā? Vācieši savu valodu sargā no svešiem sārņiem. Kāpēc mēs nesargājam vairs savējo?

Jērādas vilcēni

2002, Bib 157

Sveši paraugi pavedina. Savās “Nevalodnieka piezīmēs” (Laiks, 2001.g. 11.VIII) Juris Ziverts iepazīstina ar rosību latviešu valodas nekultūras laukā pēc angļu slengistu parauga. Bet viņš neņem vērā vēsturiskas atšķirības, kādas ir angļu un latviešu valodai struktūrā, runātāju daudzumā un ielenkumā.

Proti, angļu valoda, piedēkļu (sufiksu) nozīmei izblāvot, ir kļuvusi mazspējīga vārdu atvasināšanā (derivācijā). Tad nu puse leksikas angļiem nav sava, ģermāniska, bet gan aizgūta, visvairāk latīniskas cilmes. Jo jauniem jēgumiem nosaukumus viņi ir aizguvuši, nevis atvasinājuši no savas valodas pamatvārda. Atvasināšana turpretī ērti iespējama formantiem bagātajā latviešu valodā. Lielā runātāju daudzuma dēļ angļu valodu neapdraud citas valodas. Notiek gan otrādi. Tāpēc neangliski vārdi angļu valodai nespēj būt tik kaitīgi kā nelatviski vārdi un teicieni latviešu valodai un līdz ar to tautas pastāvēšanai.

Literārai lietošanai necienīgie. Uz slengistiem atsaukdamies, tāpat uz pasaulē uznākušo bezkauna izteiksmes modi, Ziverta kungs pats savācis virkni “nekultivētu”, literāri necienīgu vārdu un mudina, lai tādus vāc arī citi entuziasti. Jo vajagot “dokumentēt latviešu valodu”, un šāda, manu-prāt, trojzirdziska dokumentācija radišot “krietnu pienesumu latviešu kultūrai”. Es baidos, ka – nekultūrai!

Kas tie par vārdiem un cik to? – Ziverta kungs ar biedriem esot jau savākuši 6000 tādu vārdu; 50 procenti no tiem esot nākuši no vācu, 20 no krievu valodas. Tātad 70 procenti no tiem ir barbarismi (literārā valodā nevēlami aizguvumi). Taču “ar stingru organizāciju aizmugurē” (?) esot cerams dabūt kopā vismaz 15000 tādu vārdu.

Bet nevajadzīgi iekļideņi ir latviešu valodai kaitīgi, turklāt mūsu tautas apvainošanai joprojām izmantojami. Endzelīns tādus neizrunāja, bet, ja lekcijā nepieciešams, tad, teikdams, ka “acs pacieš vairāk nekā auss”, uzrakstīja vainīgo vārdu uz tāfeles. Tas der valodas kopējiem par atgādi-nājumumu: neskandināt nepareizo, jo citādi tas pielīp, lai cik kvēli nopelts!

ME vārdnīcā barbarismi nav ietverti, izņemot īpašus gadījumus, kad svešais vārds īpatnēji pārveidots (piem., *švakrs* jeb *svakrs* no *švaks* ‘schwach’ ME IV 113), un tad tie iespiesti sīkburtiem. Tāpat iespiesti vēl

citi vārdi, kas Endzelīnam, kā viņš saka, “aiz viena vai otra iemesla ir likušies rakstu valodā nelietojami” (IV 852).

Ar ko kaitīgi ir literāri necienīgie vārdi? – No citām valodām salašņāti un tieši vai tulkojot pārņemti vārdi un teicieni nemanot zemina un zudina latviešu valodas savdabību (nacionālo identitāti), izteiksmes kultūru un valodas pastāvēšanu. Jo tādi ienācēji atņem vai sašaurina vietu īsti tiesīgiem latviskas cilmes vārdiem un to atvasēm. Īstīniekus nedrīkstētu izspiest svešinieki. Bet, piem., latviskos *uzvarēt, vārēt, pārspēt, laimēt, laimests* izspiež nu tīši augšāmceltie ģermānismi *vinnēt, vinnests*.

Tāpat kaitīgi ir vārdi, kam sašķobīts normālais pamats, lokot vai atvasinot aplam, piem., pareizo *šim, atbilstošs* vietā: “šamam”, “atbilstīgs”). Aplamie trulina dabisko valodas pareizuma izjūtu, balina formantu nozīmi, ir precedenti valodas sistēmas graušānā, jo (tāpat kā *r* atmetums) ierosina erōziju.

Necienīgi skan arī valodnieciski nevainojami un pētniecībā izmantojami vārdi, ja tos lieto visatļāvīgā nekautrībā, no kādas brīdina sena latviešu paruna: “Ne viss der ēst, ne viss der runāt.” Arī tos ME uzrāda petitā.

Šie “nerunājāmie” un citi literāri necienīgie, vispārējai lietošanai neizvirzāmi vārdi visdrīzāk sastopami padibeniskā vidē un tādas vides naturālistiskos tēlojumos – dzērāju brālībās, viņu lamās, zagļu un citos žargonos, arī skolēnu pašpuiciskā “pretskolas” izteiksmē (kur Zīverta kunga minētā *učene* nav vis skola, bet skolotāja; skola ir *šūle*).

Zīverta kungs no sava vākuma izveidojis dzērāja stāstiņu par *riktīgu pļumpāšanu, zakuskām* un *pochmeļām*. Šādi vārdi esot “izteiksmīgi, humorīgi un “sprigani””. – Diezi! Ne visiem tā šķitīs. Taču par gaumi neesot vērts strīdēties. Vieniem var patikt asprātības, citiem muļķības.

Bet būtu bez šaubām jāpiebilst, ka šādus barbarismus, rupjus iekļideņus, kas iebāzušies un salašņāti visvairāk no apspiedējtautu valodām, Zīverta kungs nepienācīgi un latviešiem kaundarīgi dēvē par latviešu “tautvārdiem” no “tautvalodas”. Tas ir apmēram tāpat, kā kad ielasmeitas (prostitūtas) ieteiktu saukt par “tautumeitām” un viņu rajonus par “tautvietām”. Tas neder! Jo:

1) pāris ārzemju slengistiem nepiederas uzdoties par “tautu” (“.. vārds, ko *mēs, tauta*, lietojam ikdienas sarunās un neoficiālos rakstos”). Un nevar terminoloģiski piešķirt “tautvārdu” nosaukumu zema stila vārdu grupai, kur 70 procenti barbarismu. No latviešu viedokļa tie ir “netautvārdi”, t.i., ne mūsu tautas garīgs īpašums.

2) vārdam *tauta*, tāpat atvasinājumiem *tautisks, tautieši*, ir drīzāk cildeņa pieskaņa, nevis nievīga kā dažkārt vārdiem *pūlis, bars*. Piem., tautas-

tērps ir goda tērps, tautasdziesmas ir latviešu lepnums, cienīgi vārdi ir tautskolotājs, tautskola, tautsaimniecība u.c.

3) *tautvārdi* var būt pārprotami kā tautu nosaukumi jeb etnonimi (*igauņi, leiši, libieši*).

4) izglītībā tiek taču uzsvērts, ka latviešiem literārā jeb rakstu valoda dibinās uz dzīvās tautas valodas vidus dialektā (nevis uz ķeizara kancelejas papīru valodas kā dažiem citiem). Tāpēc Endzelīnam valodas laukā kri-tērijs bija “nebojāta tautas valoda” (Dī I 711).

Bet kā saukt vainīgos “bojātas” valodas vārdus, t.i., kaut kādā ziņā (pēc cilmes, formas, nozīmes) nekrietnus vārdus, kas mācas virsū “labiem un godīgiem” vārdiem līdzīgi kā dažādu sugu nezāles kultūraugiem? – Te-pat ir pareizs paraugs: kā *nezāles* ir lauksaimniecības termins, tāpat *nevārds* būtu pareizi darināts terminoloģisks nosaukums. Prieks bija jau lasīt “nevārdus” P. Vasariņa veltījumrakstā V. Streitai (LA, 2001.g., Nr.50/51). Arī *nevārdi* ir vārdi, tāpat kā *nezvēri* ir zvēri.

Jo *ne-* savienojumā ar neverbālu (ne no verba darinātu) lietvārdu var iz-teikt nevis jēguma noliegumu, bet nopēlumu, negātīvu raksturojumu.

Piem., *nezvērs* ir ‘briesmīgs zvērs’, *necilvēks* ‘ļauns cilvēks’, *neslava* ‘slikta slava’, *nevalodas* ‘apmelošana’ u.c. Gramatiski nepareizas formas Endzelīns dažkārt nodēvēja par “neformām”. Tātad – kā ir *darbi* un *nedar-bi*, tā var būt *vārdi* un *nevārdi* līdz ar atvasēm: *nevārdnieks*, *nevārdains* teksts, *nevārdisks* sinonims, *nevārdiskot* nosaukumus u.c.

Nevārdus aizstāvojot, Ziverta kungs pārāk piesauc *sarunu valodu* un prasmīgo stilistu Uldi Ģērmani. Sarunu valodai gan ir savas īpatnības (tās te neiztīrāšū). Diezgan raksturīgi tajā pusteikumi, vārdu nepilnīga izruna (*pasties* ‘paskaties’, skaita: *vienpa, diupa, trispa* ‘11, 12, 13’), skan sagro-zīti vārdi no bērnu valodiņas utt.

Bet spilgtākā sarunvalodas pazīme nebūt nav nevārdu gūzma, vismaz parastas normālas personas izteiksmē ne.

Cik man bijis iespējams vērot, **Uldis Ģērmanis** šādus tādus vārdeļus un nevārdiņus asprātīgi lieto raksturošanai ar tā saucamo noģiedamo tiešo runu. Protī, savos teikumos viņš zobgalīgi ietilpina tēlojamai personai vai videi raksturīgus vārdus un teicienus, arī uzskatus. Viņa ironiju neklātos uzdot par īstenību. Slavējama ir viņa vēlēšanās, ko citē Ziverta kungs, iemācīt bērniem “dzīvu, tautisku latviešu valodu”, lai viņi var “izstrīdēties un izbārties latviskos vārdos”. Varētu papildus piebilst: un lai cik dzēlīgi un neganti būtu šie **latviskie** vārdi! Bet Ziverta kunga krājumā dominē nelatviskie!

Ko darīs ar nevārdu savākumu? – Taču laikam publicēs. (Citādi jau Ziverta kungs nepieminētu pārsteigumu pēc ziņas par Latvijā savāktu 200 lamu vārdu nepublicēšanu.) Tātad viņš savus publicēs un izplatīs (varbūt ar kāda kultūras fonda atbalstu!). Esot nolemts nevārdu sarakstā “neuzņemt ne latviešu, ne arī no citām tautām ievazātos vārdus un rupjos lamu vārdus”. – Nuja, citādi publicēšanai varētu rasties šķēršļi. Tāpēc tāda diskriminācija un robs dokumentācijā.

Vai nāktu kāds labums no nevārdu publikācijas? – Jautri lasīt, ko Ziverta kungs stāsta: tādējādi varēšot atdalīt vēlamos vārdus no nevēlamiem jeb graudus no pelavām. Tas šķiet kā jau iedziedāts meldiņš, uzņemts priekš dažiem gadiem Latvijā. Tad sāka daudzināt un darīt ērtāk pieejamus “neliterāros ģermānismus” un iemanījās, kā tos veiklāk atdzīvīnāt un kā jērādas vilcēnus iesūtīt latvisku vārdu ganāmpulkā mūsu valodas “kuplināšanas” labad. Slīpētos paņēmienu esmu aprādījusi 1996.gada rakstā “Krievismu vietā baurismi” (LV 16.II 96.).

Diemžēl nevārdus nevar saslaucīt un sadedzināt kā pelavas līdz ar nezāļu sēklām. Jo tos daudzina, jo tie izplatās, ielīp ausīs un atskan pat bērnu mutēs. Nevārdi, sapulcēti, publicēti un iedabūti vispārējā lietošanā, ved latviešu valodu uz galu, kādu jau mazu tautu valodām paredz lielās.

Attieksme pret dzimto valodu ir liktenīga, mazām tautām it īpaši, kam jādreb par “būt vai nebūt”. Ko ieteikuši darīt krietni lietpratēji? – Baltu filoloģe, V. Bērziņa-Baltiņa savas augstvērtīgās gramatikas 6.izdevuma ievadā aicina: “Kopsim, sargāsim, saglabāsim latviešu valodu, latviešu tautas dzīvību!”

Tas jādara jo vairāk tāpēc, ka – neba visiem pasaulē mūsu dzīvība rūp un pastāvēšana patīk.

Valodu likteņu lielākais pazinējs, klasisko, slavu, baltu un kopumā visu indoeiropiešu valodu vēstures gaitas pārredzētājs, valodniecības dižvīrs pasaules mērogā, latviešu literārās valodas un rakstības izkopējs, zinātnei un tēvzemei uzticīgais Jānis Endzelīns ir teicis: “Kas savu tēvu valodu necienī un nerūpējas par viņas tīrību, tas nevar arī krietns patriots būt” (Di I 668).

Bet nu uznirst tautmīļi, kas nevis rūpējas par valodas tīrību, bet tieši gādā par latviešu valodas netīrību. Par tādu gādnieku gribot negribot izvēršas arī Ziverta kungs. Viņš sava raksta beigās aicina entuziastus uz nevārdu vākšanu. Bet es gribētu aicināt uz ko citu.

Proti, ME sešu sējumu vārdnīcā ir vesela bagātība latvisku, vērtīgu, arī terminoloģijai derīgu, jau rakstu valodas skaņās pārceltu, bet ne visur

visiem pazīstamu, dažkārt tikai no vienas izlokšnes zināmu vārdu. Tos gan būtu svētīgi sakopot un celt gaismā. To labi varētu veikt rūpīgi pavaļus ļaudis, vēlams ar zināšanām vācu valodā.

Daži piemēri no daudzum daudziem: *aizcipt* 'stecken bleiben', *atkukulis* 'Gegengeschenk', *atraslis* 'Findelkind', *degaine* 'Brandstelle', *galvup* 'kopfüber', *drimēt* 'wanken, wackeln'.

Celsim gaismā un godā labus latviskus vārdus!

Endzelīns par tautu nosaukumiem

1994. gada 1. jūlijs

Poleimizējot par vārdu *leļi* (Diena, 1994. 21. VI, I-VII) vai spriežot par citiem tautu nosaukumiem, būtu ļoti viļņojošs sarežģīts lietpratību nepārspēta latviešu valodas pētnieka un izkopta īpaš Endzelīna domas – viņa minētos taktus un argumentus, kas nenoveca. Vairāki polemizētāji faktos maldās klupdamā krūzdanī!

Jau Latvijas brīvvalsts sākuma gados, kā arī krievi vēlāk, Endzelīns ir teicis, lūk, ko:

1) "Pat, *leļi* vāros nevar būt (tāpat kā *ziedi* vārds) nekāds ļauns vārds, kāds vārda nesējs, tāda vārdam skapa" (Latvijas Vēstnesis, 1920.31.VIII).

2) Kādā padomju laika Konferencē Endzelīns izteicās par to atkal šādi: "Man nāksies šodien vairākkārt minēt *leļi* vārdu, no kā daudzi bijuši vairās. Taisnība nu gan, ka tie Latvijā šur tur, tā sevišķi arī Lietuvā ieteču, daži šo *leļi* vārdu lieto ar nievīgu nozīmi. Bet ja tāpēc mēs visi auzēsim no šā vārda, tad jēu ar to mēs ir kā oficiāli padarīti šo vārdu par ļaunu vārdu, un tas taču nebūtu vēlams ne mums, ne pašiem leļīšiem. Igaunij vārdu *lallane* 'latvietis' lieto dažkārt arī ar tik negātu nozīmi, ka es dzīvuņi jūms to pat auzēsim. Vai tāpēc mēs prasīsim, lai viņi auzējas no vārda *lallane*? Taču ne. Bez tam, atceroties no *leļi* vārda, mēs padarīsim savu valodu nabagāku. Kā blakus *latvietis* ir augsti stāts vārds *latvis*, gribu teikt arī ikdienas *leļi* svētīgi runā - un dažādi aizstāsim ar *leļi* vārdu. Bet tam jābūt jābūt, kā jau viņu diētas pagātnes dēļ vien mums nav ne mazākā iemesla noraudzīties lejup uz leļīšiem, bet lejup viņu vārdu kā kādu ļaunu vārdu. Es tāpēc ikdienas valodā un savos valodnieciskajos darbos mierīgi

Tautu nosaukumi

Endzelīns par tautu nosaukumiem

1994, Bib 104

Polemizējot par vārdu *žīds* (Diena, 1994.21.VI, 1.VII) vai spriežot par citiem tautu nosaukumiem, būtu gudri vispirms atcerēties lietpratībā nepārspētā latviešu valodas pētnieka un izkopēja Jāņa Endzelīna domas – viņa minētos faktus un argumentus, kas nenoveco. Vairāki polemizētāji faktos maldās klupdami krizdami.

Jau Latvijas brīvvalsts sākuma gados, kā arī krietni vēlāk, Endzelīns ir teicis, lūk, ko:

1) “Pats *leišu* vārds nevar būt (tāpat kā *žīdu* vārds) nekāds lamu vārds: kāds vārda nesējs, tāda vārdam skaņa” (Latvijas Vēstnesis, 1920.31.VIII).

2) Kādā padomju laika konferencē Endzelīns izteicās par to atkal sīkāk: “Man nāksies šodien vairākkārt minēt *leišu* vārdu, no kā daudzi tagad vairās. Taisnība nu gan, ka te Latvijā šur tur, tā sevišķi gar Lietuvas robežu, daži šo *leišu* vārdu lieto ar nievīgu nozīmi. Bet ja tāpēc mēs visi atteiktos no šā vārda, tad jau ar to mēs it kā oficiāli padarītu šo vārdu par lamu vārdu, un tas taču nebūtu vēlams ne mums, ne pašiem leišiem. Igaunī vārdu *lātlane* ‘latvietis’ lieto dažkārt arī ar tik neglītu nozīmi, ka es nevaru jums to pat atstāstīt. Vai tāpēc mēs prasīsim, lai viņi atsakās no vārda *lātlane*? Taču ne. Bez tam, atteikdamies no *leišu* vārda, mēs padarītu savu valodu nabagāku. Kā blakus *latvietim* ir augstā stila vārds *latvis*, gluži tāpat arī ikdienas *leiti* svinīgā runā vai dzejā aizstāsim ar *lietuvja* vārdu. Bez tam jāiegaumē, ka jau viņu dižās pagātnes dēļ vien mums nav ne mazākā iemesla noraudzīties lejup uz leišiem, nei izjust viņa vārdu kā kādu lamu vārdu. Es tāpēc ikdienas valodā un savos valodnieciskajos darbos mierīgi

runāju par *leišiem*, sajuzdams pie tam vislielāko cienu pret viņiem” (1952.20.II referātā “Baltu valodu sakari ar slavu valodām” LVKj II 27).

Vārdus *leiši*, *lietuvji*, *lietuvieši* un attiecīgās domstarpības esmu jau iztīrījusi Latviešu valodas kultūras jautājumū 1966.g. laidienā (21-30). Tur aizstāvētos *leišus* pēc tam balstījuši arī viņu valodnieki recenzijās.

Man šķiet, ka latviešu stāja tautu nosaukumu lietošanā ir bijusi gan teicama, gan peļama. – Teicama tai ziņā, ka, pirmkārt, neesam jaukušies citu tautu kompetencē, kā tām **viņu** valodā mūs, latviešus, saukt. Jo katrā valodā var taču būt savi, no tautu pašnosaukumiem atšķirīgi vārdi, kā mums, piemēram, *krievi* (nevis “rusi”, kam atbilstu leišu *rusai*), tāpat *igauņi*, *vācieši* u.c.

Otrkārt, ne Latvijas novadu dialektos, nedz brīvvalsts laika rakstu valodā nevienas **tautas** nosaukums nav pataisīts visnotaļ par lamu vai nievu vārdu. Polemikā pieminētie “čangaļi” (tāpat “čyuli”) esam mēs paši – pārnovadu latvieši, kad pa pusei jokojot zākājamies.

Bet peļama šķiet mūsu administrācijas pārāk klanīgā un nepārdomātā izturēšanās pret dažu cittautiešu sagudrotām uzmācīgām prasībām, kā viņu tautu būs vai nebūs saukt latviešiem latviešu valodā.

Piemēram, nesen Saeimā sēdes vadītājs tūliņ, nekonsultējies ar valodniekiem, solīja pārdēvēt dokumentācijā libiešus par “līviem”, tiklīdz viens lībiskas cilmes deputāts to palūdza, nostāstīdams, cik šī tauta krietna un nejaucama ar kādiem afrikāņiem. – Bet kāpēc gan jaukt, ja tālās *Libijas libiešien*. (skat. Latv. konvers. vārdn. XII 23267) vārda sakne ir *lib-* (ar *i*), bet mūsējiem Latvijā *lib-* (ar *-ī*). Neba mēs jaucam *Līzi* ar *līzi* vai *likumu* ar *likumu* un daudzus tamlīdzīgus. Ja nu starpība ar *ī* un *i* liktos par mazu, tad nebūtu vis jāgroza vecais mūsējais, bet būtu jaunais, vēlāk iepazīto afrikāņu nosaukums jāizveido atšķirīgāks. *Libijas* iedzīvotāji varētu būt *libijnieki* līdzīgi kā, piemēram, *stacijas* rajona valmierieši tiek saukti *stacijnieki*.

Bet noraidāma ir prasība ar “līviem” (kas drīzāk ir vācisks, nevis sens lībisks pašnosaukums) aizstāt latviešu valodā vecu veco un literāri nostiprināto nosaukumu *libieši* jeb *libji*. (Tas pats būtu sakāms pret vācisko “kūri” latviskā vārda *kurši* vietā.)

Visi šie jautājumi ir gan jau iztīrāti un sen lietpratīgi nokārtoti un nav jāpārkārt. Pēdējā laikā vēl igauņu filologs Tenu Karma ir lībiešu nosaukumu viņu un arī latviešu presē vēsturiski apgaismojis rūpīgā rakstā “Libieši vai līvi?” (Labrīt, 1994.26.I).

Drīz pēc lībiešiem pret savu nosaukumu latviešu valodā sasparājušies arī citi cittautieši. Proti, es gribētu teikt, *žīdi*, kā jau kopš bērnības šo vārdu

godīgi esmu lietojusi mājā un skolās, kur man biedros ir bijuši itin patīkami šās tautības jaunieši. Bet nu es šo vārdu mazliet vilcināts teikt. Jo Diena, pat Franka Gordona grāmatas oriģinālnosaukumā "Latvieši un žīdi" nepieļaudama šo pēdējo, autora arvien lietoto vārdu, vēstī (18.VI), ka daļa no Latvijas ebrēju kopienas vārdā *žīds* sajūtot negatīvu nokrāsu. – Bet kam viņiem jāpūlas mūsu vietā izjust mūsu valodas vārdus? Kāpēc mūsu *žīds* šķībi jāsaprot krievu *žid* ietekmē?

Nozīmes nokrāsa kādam vārdam var būt pat tieši pretēja arī vistuvāko radu valodās. Piemēram, latviešiem *zirģelis* ir niecināms, nelāga zirgs, turpretī leišiem *žirgelis* ir poētiski sirsnīgs laba, skaista zirga apzīmējums (kā mūsu tautasdziesmu *kumeliņš*).

Krievu valodā *žid* esot "pazemojoša iesauka", tātad ļauns vārds. Bet ne tāds ir attiecīgais vārds baltu valodās: mums *žīds*, leišiem *žydas* ir nevainojams un jau gadsimtiem mierīgi lietots – gan latviešu folklorā (arī daudzās tautasdziesmās) un Glika bībeles tulkojumā (1685.g.), gan vēlāk dažādu rakstnieku darbos, brīvvalsts skolu u.c. iestāžu nosaukumos un it visur oficiālā stilā. Ļaudis priekšpadomju Latvijā gandrīz pat nepazīna *ebrēju* vārdu, kas no sākta gala ar vārdu *žīds* (*jūds*) nav arī gluži identisks, bet plašākas nozīmes (aptuveni kā vārds *balti*, ko pieprasītu lietot, piem., *leišu* vietā!). Protams, vārdam nozīme apjomā un nokrāsā var laika gaitā mainīties.

Diskutētāji atgādina, cik daudzi no šās tautas fašistiskās okupācijas gados ir vajāti un moku nāvē dzīti ar vārdu *žīds* Latvijā. – Bet Vācijā taču tāpat ar vārdu *Jude*, kur to laikam netraucēti lieto joprojām. Jo neba mocītāji šos vārdus darinājuši, nedz spējuši tiem normālo nozīmi atņemt. Un tik liekas pārestības rada cietējiem īpašu aureolu, kas staro arī ap viņu vārdu visās valodās krietnu ļaužu apziņā.

Zināms, ļaunas mutes ar nicīgu vai irōnisku toni spēj sagandēt katra vārda (arī *ebrēja!*) normālo nozīmi ikvienā valodā (der Ton macht die Musik). Pret to nelīdz nosaukumu maiņa.

Bez tam – senus un izplatītus nosaukumus nav iespējams no valodas padzīt: no oficiālas izteiksmes izraidīti, tie pārvēršas aizmuguriski lietojamos nievu un lamu vārdos. Bet mums tādu nevajag ne leišu, ne žīdu aizvainošanai, jo zinām, ka netrūkst laba, par ko šās tautas cienīt. Piemēram, vismaz valodnieki saprot raudzīties ar goddevīgu apbrīnu uz žīdiem par viņu nacionālo gudrību un tīri neticamo neatlaidību un spēju atdzīvināt mirušu valodu – savu senču valodu ivritu, darot to par valsts valodu Izraēlā un par savas tautas vienotāju visā pasaulē. Tātad nav diskriminējams vārds *žīds* latviešu valodā.

Kas tie tādi "romi", kas "vācbalti" un to idejas?

1996, Bib 120

Šie nosaukumi (*romi*, *vācbalti*) svešniecisku uzskatu pavadībā nu tiek skandināti tāpat kā citi dažu tautu (leišu, žīdu, libiešu) nevajadzīgi pārdēvējumi. Tos mums, latviešiem, grib iestāstīt un mūsu valodā ieaudzēt šo tautu aktivisti – pārsvarā dedzīgi nevalodnieki, kas lietpratīgi atrisinātus valodas jautājumus grib ideoloģiski pārrisināt.

Par to jau ir diskutēts vairākos rakstos, arī manējā "Endzelīns par tautu nosaukumiem" (Izglītība un Kultūra 18.VIII 94., Universitas 74.nr.). Nupat atkal par šo tematu ierunājās cieņīgi no Vācijas.

Cittautiešu sadomātām, bet mūsu valodas lietpratēju jau sen noraidītām prasībām diemžēl rodas panākumi. Jo tagad, nepelnītu diskriminācijas pārmetumu nemitīgi biedēti, valodnieku padomu nemeklējami, Latvijas amatvīri iedomīgo prasītāju priekšā piekāpjas. Bet negudra, glēva piekāpība rosina arvien jaunus tīkojumus un uzstājīgas prasības. Jo: "Kas galvu pats līdz jostai liec,

Tam citi to līdz zemei miedz" (Rainis).

I

Nu arī Latvijas čigāni mums avīzēs skaidro, ka viņi esot "nevis čigāni, bet romi", ka čigāns esot "apvainojoša iesauka" un ka "visā pasaulē" viņus saucot par romiem (Diena 23.III 96.).

Patiesībā gan čigāns latviešu valodā ir nevainojams vārds, ko jau gadsimtiem lietojam, kas atbilst līdzīgam vārdam arī leišu, krievu, poļu, tāpat vācu valodā un kam pamatā ir grieķu tsigganos. Cita vārda mums nav un arī nevajag. Jo latviešu valodā čigāns ne tautības, ne 'budēja' nozīmē nav lamu vārds. Bet par tādu tas kļuvis, ja no šā vārda oficiāli atteiktos. (Motivācija līdzīga kā par židiem iepriekš minētajā diskusijas rakstā.)

Nav te ko piesaukt angļu rīcību, jo apstākļi tur ir citādi. Proti, angļiem čigāna nosaukums gipsy jeb gypsy ir saīsinājums no vārda Egyptian 'ēģiptietis' (lai gan viņi patiesībā ieceļojuši nevis no Ēģiptes, bet no Indijas). Un gipsy tiešām ir nievu vārds (ko pat nemēdz rakstīt ar lielo burtu pretēji pārējo tautu nosaukumiem). Saukāt šai vārdā angļi mēdzot arī nečigānus – šādus tādus klaiņotājus.

Bet angļu valodā čigānam ir vēl otrs nosaukums: Romany. Tāpēc iespē-

jams nievīgo gipsy nelietot dokumentos (bet diez vai arī aizmirst sadzīvē).

Protams, čigāni un citi cittautieši savā valodā sevi un citas tautas, arī latviešus, lai sauc kā saukdami – nav mūsu daļa. Un otrādi: nav viņu ziņā teikt, kā mums saukt viņus mūsu valodā. Ja kam kāda nosaukums šķiet skanam par maz vai par daudz cildeni, nav vārda vaina: “kāds vārda nesējs, tāda vārdam skaņa” (Endzelīns).

II

Baltijas vācieši tiek saukti arī vienā vārdā: baltvāc(ieš)i. Piem., vēsturnieks Uldis Ģērmanis rakstā par antibaltisko propagandu saka: “Agrārreformu apzīmēja par rupju laupīšanu, un baltvācu muižnieki par to nesekmīgi sūdzējās Tautu Savienībā” (grām. Izvērtēšanai, Stokholmas 1993.g. izd. 58.lpp.).

Dīvainā kārtā nu baltvācus sāk nepienācīgi dēvēt par “vācbaltiem”. Iegansts tāds, ka viņi (līdzšinējie Baltdeutsche) esot paši nesen pārdēvējušies par Deutschbalten, lai akcentētu savu saistību ar senču tēvzemi (!) – Baltiju resp. Latviju un Igauniju, kamēr pirms 1939.-41.g. repatriācijas viņi vairāk esot uzsvēruši savu saistību ar vācietību. – Tā saka profesors Jānis Stradiņš (LM 2.VII 89., 13.I 90.).

Bet mums gan ne tieši, ne tulkojot nebūtu jāpārņem savas valodas vārdu vietā kaimiņtautu pašnosaukumi, īpaši tad ne, ja tajos slēpjas kādas aplamības vai cilpas. Saukt Baltijas vāciešus par “vācbaltiem” ir tikpat nejēdzīgi, kā būtu, piemēram, dēvēt Krievijas vāciešus par “vācslaviem” vai Vācijas krievus par “krievģermāņiem”. Jo, lai kur būtu dzimuši un lai cik ilgi citā tautā iestarpinādamies mituši, krievi nav ģermāņi un tāpat vācieši nav ne slavi, nedz kādi balti (“vāc-balti”). Tāds nosaukums izļoga jēdzienus un terminu sistēmu. Proti, līdzšinējiem īstajiem baltiem: rietumbaltiem (senprūšiem) un austrumbaltiem (leišiem, latviešiem), kas savā tēvijā dzīvo jau gadu tūkstošus, nu blakus nostājas “vācbalti”, kas nav vis balti, bet ģermāņi. (Kādas savdabīgas idejas lolojuši daži baltvācieši, par to vēlāk.)

Prof. Stradiņš pats arī neatzīst “vācbaltus”, bet piesardzīgi izvirza nosaukumu vācbaltieši (it kā ar nozīmi ‘vācbaltijnieki, deutsche Baltländer’).

Bet kā tad blakus šādiem vācbaltiešiem saukt citu Baltijas tautu ļaudis? Tie tad laikam būtu “igauņbaltieši, latviešbaltieši un leišbaltieši jeb lietuvbaltieši”?! Visi šie “saliktenbaltieši” ir samāksloti un lietošanai neērti apzīmējumi. Bez tam ieteiktie “vācbaltieši” it nejausi saīsinātos par “vācbaltiem” pēc parauga vācieši jeb vāci (vienādā nozīmē). Tāda nejausība gadās jau prof. Stradiņa paša tekstā: “..vācbaltu muižnieku pēctecis..”(LM 13.I 90.).

Pa vācbaltiešiem pavērto spraugu mūsu valodā spraucas iekšā nepieļaujамie “vācbalti”, un viņus sagaida no pamiruma diez kālab tīši augšāmcelti vāciskas cilmes barbarismi un vietvārdi. Tādus nu uzmācīgi veicina un pat apjūsmo. Piem., raidījumā “Mājas svētība” (4.VIII 96.) intervētāja stāsta, ka Cēsis “pučējot” savu seju un ka pilsētā radušās “beķerejas”, kas esot brīnīšķīgs vārds! (Bet tas ir nevajadzīgs un nelatvisks pēc cilmes un arī skaniski.) Latvijas brīvvalsts laikā tādus salašņātus svešiniekus no literāras izteiksmes pienācīgi izraidīja. Tad mūsu zaļoksnā valoda, lielu lietpratēju kopta, kuplinājās ar pašas bagātībām un attīrījās, raisoties vaļā arī no gudro brāļu ilgās aizbildnības. Nelaieme, ka drīz atkal nonācām lielā brāļa mankurtizācijas apkampienos. Pielipušos krievismus tagad apkaņojam – un pareizi darām! – taču nu mūsu valoda aplīp ar anglismiem un appelējušiem baurismiem. Par to jau rakstā “Krievismu vietā – baurismi” (LV 16.II 96.).

Ar mankurtizāciju mums ir stipri deldēta garīgas aizsargāšanās spēja un nacionāla atskārta arī par mūsu valodas un par mūsu jau kopš 20.gadsimta sākuma izcilās valodniecības vērtībām. Nejedzam tās aizstāvēt un pārmanot. Tāpēc arī vietvārdu latviskumu un literāru vienotību spēj ārdīt vācismi Latvijas rietumos, bet austrumos savukārt slavismi un latgalismi. (Par pēdējiem jau rakstā “Endzelīns par latgaliešiem”. Universitāte 66.nr.)

Jābrīnās, kāda mērķa labad Latvijas vietām latviešu valodā tagad māc virsū muižas kundzības laiku nelatviskus nosaukumus – vācu vārdus vai citus, kas pieskaņoti viņu izrunai. Vārdus ar tiesīgu senāku izrunu, kā Slītere, Svitene u.c. sāk runāt ar š pa vācu modei: Šlītere, Švitene (Schlitterhof, Schwitten). Ar Latvijas vietvārdu vāciskošanu mūs apradina pakāpeniski. Piemēram, neba nu tūliņ pašas Cēsis vai Daugavpili pārdēvē. Vispirms vāciskā vārdā nokristī kādus turienes objektus: dzirdina cēsiniekus ar Vendenes alu, daugavpīliešus aicina Dinaburgas klubā un latgaliešiem dod lasīt Dinaburgas avīzi. Mūsu Alsungas, Ēdoles, Pidoles u.c. vietā stājas to vāciskie varianti “Alšvanga, Edvāle, Pedvāle”, ko vientiesīgi pieņemam kā “vēsturiskus vietvārdus”. Pat īsteni latviešu patrioti nesen pa radio teicās celt varoņa pieminekli Alšvangas (!) mežā.

Bet mūsu Endzelīns taču nepārspētā lietpratībā ir sen noskaidrojis, kā latviski un tiesīgi radies mums Alsungas vārds un citi un kā tikai vēlāk Alsungas vāciskais variants Alschwangen (ar šv no sv).

Varbūt der īss atgādinājums. – Tā kā latvieši izrunā v bilabiāli (gandrīz kā u), nevis labiodentāli (gandrīz kā f), tad no va latviski var rasties divskanis uo (kam praksē apzīmējums o); tāds divskanis ir vārdos Ēdole, Pidole. Bet pārģažā zilbē uo saīsinās par u. Piem.: Alsunga < Alsuonga <

Alsvanga. Līdzīgi radies *u* arī vārdā *Sigulda*. (Sikākas ziņas dod J. Endzelīna Latviešu val. gram. 60. §, Latvijas PSR vietv. I 23, Senprūšu val. 271.)

Mums mūsu zemes (tāpat kā citiem citu zemju) vietvārdus, arī ienācēju iekristītos, ir dabiskas tiesības pielāgot savai izrunai un reizēm arī krietni pārveidot. Piem., no vācu *Annenburg* mums radusies *Emburga*, kur katrā ziņā runājams plats *e* un *b* priekšā *m*, nevis šaurs *e* un *n*, ko gluži nevietai laikam vēlas kādi tagad skandināmi “*Enburgas zēni*”. Bet *nb* taču dabiski pārvēršas par *mb* gan latviešu, gan latīņu, grieķu un citās valodās, piem., grieķiskas cilmes terminā *embrijs* (no *en-bryon*).

ME vārdnīcas vācu tekstā lietotiem vāciskiem vietvārdiem Endzelīns īpašā sarakstā ir devis atbilstošos latviskos nosaukumus, aizrādīdams, ka “turpmākos izdevumos visu vietu vārdi būtu dodami tikai latviskajā formā” (ME IV 854).

Diemžēl nu notiek kas pretējs: Latvijas vietu vārdu vāciskošana. Neliekamiem zinīs, ka ar vietu nosaukumiem pasaulē nemēdz jokot. Tos dažādos “mērnieku laikos” kalpina gan ideoloģiski (cikreiz nepārdēvē ielas un pat pilsētas!), gan īpašnieciski. Proti, vietu nosaukumus ņem par ceļvežiem un uzrāda par lieciniekiem, kad grib atdabūt vai nu tiešām savas tēvijas, jeb vai pasprukušus mīļus *citu* tēvijas gabaliņus.

Kad “mana muiža” atrasta un no latviskā nosaukuma atkristīta, tad – trūkst tik paša muižas kunga pātdziņu rociņā. Vēl ap 1943. gadu tā gribēja cilāties virs mūsu dzelzceļnieku mugurām. Un prof. Stradiņš citē gluži nesen (1989. g.) rakstītu A. fon Pālena vēstuli, kas skan pavisam citādi nekā viņa tautiešu – latviešiem mīļā Vecā Stendera vai Garlība Merķeļa rakstītais. Bet, kā piebilst prof. Stradiņš, “gandrīz vai liekas, ka runā pats vecais Kungs no Raiņa Spēlēju, dancoju”. Vēstulē ir arī žēlošanās par vēsturisku vietvārdu maiņu “vietējā provinciālā nacionālisma dēļ”. Baltvācu nacionālisms ar to, protams, nav domāts.

Neba izglītotiem vācu ļaudīm nezināms, ka termins *balti* tiek lietots jau gadus 150, turklāt (kā atgādina Endzelīns Di IV/2, 353) pēc ievērojamā vācu pašu valodnieka Neselmaņa ieteikuma (1845. gadā) – saukt senprūšus, leišus un latviešus par *baltiem* (*Balten*), iegaumējot, ka minētās tautas dzīvo gar Baltijas jūru un ka ap šo pašu jūru dzīvojošām ģermāņu, slavu un somu tautām ir jau savi kopnosaukumi.

Tātad *vācbalti* ir aplamība: Taču Brīvās Latvijas 1996. g. 1.-7. jūl. numura rakstā “Pateicība par palīdzību” dabiski pareiza nosaukuma vietā (kāds būtu: “Latviešu un baltvācu centrs”) ir lasāms: “Latviešu – Vācbaltu Centrs”.

Tai pašā rakstā minētie baltvācu ciemiņi, spēdami runāt vēl itin saprotamā latviešu valodā, arī radio raidījumā “Lai nāk Tava valstība” (30.VI 96.) apgalvoja, ka viņi pareizi esot saucami “vācbalti”. Tāpat pareizi esot sakāms, ka viņi 1939.g. no Latvijas “izbraukuši”, nevis “repatriējušies” (kas nozīmē ‘atgriezušies tēvijā’). Jo viņi taču esot bijuši Latvijas pilsoņi!

Bet pilsonība jau nenosaka, kas kam ir tēvija. Lai kuņģā zemē kāds dzimis, paaudzēm ilgi dzīvojis, ieceļojis vai izceļojis, tēvija viņam ir un paliek viņa **tautas** tēvtēvu zeme. Tas pateikts arī Latvijas brīvvalsts laika Latviešu konversācijas vārdnīcā, proti, ka tēvija jeb tēvu zeme ir “savas tautas apdzīvota zeme, pretstatā dzimtenei, kas kādam pilsonim var būt arī ārpus tēvijas robežām (XXI 42734). Cienījamie ciemiņi turpretī dažus terminus saprot savdabīgi.

Varbūt kādus “vācbaltus” joprojām valdzina kādreizējā politikai pieskaņota teorija (kas vedina mīlēt Latviju, bet bez latviešiem, kultūras “konsumentiem”). Pēc šās teorijas latvieši un igauņi esot tikai sveši ienācēji Baltijā, kas īsteni senāk esot bijusi vācu apdzīvota zeme. – To sludinājis un ar vietvārdiem lūkojis pierādīt kāds Dr. phil. G. fon Sablers, labs ģermāņu (bet ne baltu) valodu pratējs.

Viņa “pierādījumus” un viņa tautiešu toreizējos tīkojumus Endzelīns piemin un atspēko 1914.g. rakstā “Kā vācieši rauga pierādīt, ka Baltija sena vācu zeme” (Di II 545-547). Atsedzis G. Fon Sablera apcerējuma politisko raksturu, Endzelīns piebilst: “Varbūt daži Baltijas vācieši ir turpmāk lolos domas, ka Baltija īsteni bijusi sena vācu zeme; bet ceru rādījis, ka zinātnisku pamatu šādam uzskatam nav.”

Šķiet, šis paredzējums, kas laikabiedru pazinēja un liela zinātnieka tālredzībā teikts, sāk īstenoties. Tad nu, latvieši, būsim modri pret visām debesu pusēm. Jo gaisos virmo drūmas nojautas, ko A.Pelēcis izteicis apvērstā dziesmā: “Mēs gribam būt kungi jūsu dzimtajā zemē”.

Tēv(u)zeme jeb tēvija no valodnieka viedokļa

1998, Bib 135

Arī pēc cienījamā oponenta Dītricha Andreja Lēbera rakstiem (LV 1997.g. 47.nr., BL 1998.g. 12.nr.) man ir tikai nedaudz kas vēl piebilstams. Jo no valodnieka viedokļa sakāmo domājos pamatoti jau pieteikusi apcerējumā "Kas tie tādi "romi" un kas "vācbalti"?" (1996.g. BL 47.nr., LV 131.nr. un citur). Papildus tam nupat nesen arī literāte Anita Liepa ir pareizi paskaidrojusi, ka *tēvija* un *dzimtene* nav vienādas nozīmes vārdi un kāpēc ir noraidāms nosaukums "vācbalt(ieš)!" (BL 1998.g. 16.nr.).

Nekavēšos pie tezēm, kādas oponents diskutēdams man piedēvē, bet kādas savā rakstā vai nu neesmu tieši izteikusi (par Baltijas vāciešu valodu un etnisko piederību), vai esmu (par baltvācu pārdēvēšanos) tikai citējusi no arī viņam labi pazīstama autora – Jāņa Stradiņa rakstiem. Kālab oponentam nediskutēt ar citātu autoru pašu?

Un līdzīgi kā oponents jautājumu par Baltijas vāciešu "korekto apzīmējumu latviešu valodā" pienācīgi atstāj galu galā valodnieku ziņā, tāpat lai paliek attiecīgu lietpratēju ziņā tautības, tēvijas un pilsonības noteikšana, sevišķi jau nu rezglīgos gadījumos, kādus min D.A. Lēbera kungs, piem., iejautādamies: "Ko darīt ar ebrējiem?"

Man būtu gan kas sakāms pēc šāda teikuma viņa rakstā: "Un vispār vai mūsu vienlīdzības laikmetā ir attaisnojams lietot jēdzienu "tēvija", ignorerējot mātes zemi?"

Bet latvieši to patiesībā neignorē. Jo latviski vārdam *tēvi* ir "abpusīga" nozīme. Proti, daudzskaitlī *tēvi* var nozīmēt to pašu, ko *vecāki* (v. Eltern) vai ko kōpulātīvsaliktenis *tēvs māte* (ME IV 178, Lvg 122.§ b). Tāpēc, piem., ap Valmieru saka: "Vai tavi *tēvi* mājā?", jautājot kādam par viņa *vecākiem*. Un ir publicēta dzimtās valodas skolu mācībgrāmata ar nosaukumu "*Tēvu valoda*" (t.i., 'vecāku valoda' tuvāku un tālāku senču paaudzēs). Kā atzīst arī Valdemārs Ancītis savā 1998.g. Senču kalendārā (99.lpp.), *tēvija* ir Kronvalda jaundarinājums ar Alunāna ieteikto izskaņu *-ija* zemju nosaukumiem, laikam prātā turot latīņu *-ia* (*patria, Italia*). Kā termins *tēvija* izsaka tieši to pašu, kō sensenā *tēv(u)zeme*. Tie abi ir homosēmi jeb gluži vienādas nozīmes vārdi. *Homosēms* ir Annas Rātas izvirzīts termins, ņemot vērā Endzelīna aizrādījumu, ka par *sinonimiem* derētu saukt nozīmes *niansē* atšķirīgus vārdus (kā *skaists* un *glīts*, *mājiņa* un *mājele*), nevis

nozīmes ziņā pilnīgi vienādos (kā *telefōns* un *tālrūnis*, *pilādzis* un *sērmūkslis* vai tātad arī *tēv(u)zeme* un *tēvija*).

Vēlreiz atgādinot, *tēv(u)zeme* jeb *tēvija* ir “savas tautas apdzīvota zeme, pretstatā dzimtenei, kas kādam pilsonim var būt arī ārpus *tēvijas* robežām”, kā lasāms vēsturnieku un juristu rediģētajā Latviešu konversācijas vārdnīcā (Lkv) XXI 42734.

D.A. Lēbera kungs savu rakstu beidz ar jaukiem dzejas citējumiem. Man arī savējo gribētos beigt ar līdzvērtīgiem citātiem un ar dažām savām piebildēm. – Lūk, ko Endzelīns saka par valodas ciešo sakaru ar tautību un par Latvijas vāciešiem, 1920.gadā rakstīdams: “.. valoda ir tautības spilgtākā un svarīgākā pazīme” (Di III/1, 78).

Apbrīnojamie žīdi tālredzīgi atdzīvināja mirušu valodu: savu senču ivritu un, atgriezušies *tēvijā*, lieto tur ivritu par valsts valodu. Atgādināšu Endzelīna aizrādījumu (LV 1920.g. 38.nr.), ka mums *žīdu* vārds nevar būt nekāds lamu vārds. To visnotaļ arī oficiāli lietoja Latvijas brīvvalstī. Bet, ja no šā vārda vairās (krievu valodas ietekmē, par ko jau 1995.g. Universitātes 74.nr.), tad tas **kļūst** par nievu vārdu, ar ko, piem., tagad šādi tādi zvanītāji pa telefōnu kaitina K. Streipu radio tiešraidēs.

Tāpat pareizs ne tikai bijušiem laikiem šķiet Endzelīna atzinums: “.. bet neviena tauta nav bez vainas, un es zinu arī, ka ir bijuši un ir te arī vācieši, kuņiem neko nevar pārņemt, kuņiem Latvija ir tikpat mīļa un dārga dzimtene kā mums, latviešiem, un kuņi grib ar mums satiecīgi kopā darboties Latvijas labā un kuņu vienīgā vaina tā, ka tie nu reiz ir dzimuši vācieši un ne latvieši. Lai tad nu neatstumjam arī viņus ar savu izturēšanos!” (LV 1920.g. 62.nr.).

Tāda, Latvijai un latviskumam darbos labvēlīga, ir bijusi arī Lēberu dzimta – gan mans cienījamais oponents, gan jau viņa tēvs Augusts Lēbers, kas piedalījies Latvijas universitātes organizēšanā, un tur jau no 1919.gada viņš “kā pirmais nelatvietis lasīja lekcijas latviešu valodā” (Lkv XII 22703).

Lai viņiem sirsnīgs latviešu paldies!

Joki un nejoki

Jānis Endzelīns jautrākos atgadījumos

2002, *Bib 159*

Reiz Čaļkovā Endzelīns izsaukts uz policiju, kur viņam rādīta kāda grāmata "latviešu" valodā 500 eksemplāros; lai Endzelīns pārbaudot, vai tajā neesot kas pretvalstisks. Bet tā bijusi Vācijā drukāta latīņu valodas mācībgrāmata. Kad Endzelīns aizrādījis, ka grāmata nav latviešu valodā, policisti brīnījušies: "Разве латыши не говорят на латинском языке?" (Vai tad latvieši nerunā latīņu valodā?)

Kāds students, "asprātīgi" uzplīdamies Endzelīnam ar eksāminēšanos, teicis, ka viņš neiešot projām no Endzelīna dzīvokļa, pirms nebūšot noeksāminēts. Tad Endzelīns klusēdams apvilcīes mēteli un aizgājis pats.

Aicinādams atbildēt iestāju eksāmeniņiem pierakstījušos, Endzelīns saucis: "Vilks!" Pie galda pienākusi jaunieta. Endzelīns vēlreiz skaļāk saucis: "Vilks!" Viņa izbrīnā klusējusi. Tad Endzelīns licis asistentam atzīmēt, ka Vilks nav ieradies uz pārbaudi, bet jaunieta teikusi, ka viņa taču esot tas Vilks. – "Vilks var būt tikai vīrietis," paskaidrojjis Endzelīns.

Kāda studente, nokrāsotām lūpām, nekā nav seminārā pratusi pareizi atbildēt; Endzelīns teicis: "Šurp nākot, vairāk vajadzēja skatīties grāmatā, nevis spoguļi."

Savaldīt fanātisku skolotāju!

1980, *Bib 57*

Fanātiķi vēl gadās visās profesijās. Tie ir tie, kas, amatā ierindnieki vien būdami, ar savu pašatzīti pareizo rīcību ārda kolektīvam visdārgāko: mājas mieru. Viņus par tādiem visvairāk ietaisa fanātiski skolotāji.

Fanātisks skolotājs, lai viņš strādā kāda ranga skolā strādādams, vien-alga, ir tāds, kas negrozāmi noņēmiens nevis ko mācīt vien, bet arī iemācīt, jo – itin kā ar lāga vai nelāga mācīšanu viņš arī audzinot vai nu goda ļaudis, vai blēžus, paviršūšus un izrādušus visai dzīvei nākotnē. Pie tādas ticības viņš pats turas. Ļauns viņš nav pēc pirmā paskata, bet galu galā tomēr ir galīgi neciešams, jo, vispirms īsi un aptvērīgi sakot, viņš gremdē mācību iestādi ar nepieļaujami pareizām atzīmēm, nopūlē un aiztur jaunatni un sacel kolektīvā rūkšanu un rūgšanu. Turklāt viņš pats sevi arī apved ap stūri, jo nevajadzīgās pūlēs izputina savu nemūžam vairs neatdabājamo dzīves laiku. Un tā kā viņš netiko ne kāri ēst, ne lepi ģērbties, tad nav vis viegli lokāms uz vajadzīgo pusi, un viņa ēna krīt mums virsū.

Tad nu mēs, neviens lai neatraujam savu padomu, kā līdzšinējos fanātiķus valdīt un kā jaunu rašanos novērst. Manuprāt novērsšanā labākās zāles ir tās, ka jaunieši redz veco fanātiķu likstas un nedrošo stāvokli amatā. Tad jaunie paši pareizi secina, ar ko dzīvē tiek uz augšu, ar ko uz leju, ja vien kāds fanātisks skolotājs nav paguvjis sagriezt viņiem ačgārni šos jēdzienus. Un akcelerētie jaunieši jau laikus attopas, kas dzīvē ir darāms, bet kas rakstāms, piemēram, absolventiem un pirmrindniekiem dāvināmās grāmatās. Viņi saprot, ka ar darbu nav jāplēšas, bet darbs ir varen jāgodā.

Pretfanātisma cīnītājiem jāapzinās, kas ir tā daudzīnātā darba un taisnības mīlestība, ko kritušiem skolotājiem dažkārt piedēvē. Šitā mīlēšana jau tas pats fanātisms ir, tikai citādi nosaukts. Nenoliedzamā fanātiķu cītība, zinīgums savā nozarē un savveidīgā godprātība ir mājīgi labas īpašības, kas, stūrgalvīgi akumulēdamās, pārvēršas citiem neciešamā kvalitātē. Tāpēc priekšniekam, kam ar apakšnieku masām ir jālabst un jāsaiknējas un kam par atzīmju limeni jāatbild atkal saviem priekšniekiem, no fanātiķa tiek negala vairāk nekā no dzērājiem un niekaiņiem. Jo – pēdējie ceļ, bet fanātiskie izcilnieki placina normālā vairākuma pašapziņu. Normāli cilvēks grib algu par jo vieglāku darbu. Bet fanātisks skolotājs raitu rosīšanas izglītības laukā un jauku sadzīvošanu aizstāj ar grūtu, lieku un iegāzīgu

darbu, kas bremzē izglītošanos un milzīgi traucē atrādīšanos. Viņš vēl tagad, obligātās vidējās izglītības laikmetā, stīvi klausās, ko čukst viņa paša sirdsapziņa, nevis elastīgi mobilizējas tam, ko nu prasa mācību iestādes goda un sabiedrības progresā vārdā. Fanātiķis skolā lielu tiesu raujas pa tukšam, neprazdams strādāt pa jaunam, jo nav apguvis progresīvākās sekmju vērtēšanas metodes, kas pavērušas iespēju gūt apaļus pieciniekus pat nenotikušās mācību stundās. Viņš gan ar pilnu krūti un savā ziņā pat ar prasmī ņemas, jauno vielu skaidrodams, bet ko tas līdz, ja vēlāk neatbildīgi sakrauj divniekus mājas uzdevumos un tad pats ap šo parādu vezumu negudri un velti stīvējas. – Neatbildīgi sakrauj tāpēc, ka neņem vērā, kādas sabiedriskas funkcijas veic audzēknis, kam mācīties varbūt vispār nemaz nav laika, un kādu celmu atvase viņš ir. Negudri stīvējas tāpēc, ka neliek nekādā svarā to, cikreiz divnieku labotāji piestaigā, bet grib, lai tie visi, pat ievērojami sportisti, būtu tad tiešām ko iemācījušies. Kontroldarbu pārbaudē viņš ir sīkumains: kļūdas izlabo visas un ar sarkanu. Un viņš uztraucas arī par to, kas nemaz neattiecas uz viņa mācāmo priekšmetu, piemēram, ka diplomēti jaunieši raksta “zakt” (ar k!); bet to viņi varbūt dara tīšām aiz neiecienības pret zagļiem. Velti ap savu sakrauto divnieku vezumu fanātiķis stīvējas tāpēc, ka pūlas piepildīt nepiepildāmus robus, kādus ar kosmosa laikmeta vērienu atstājuši vecāki un iepriekšējie skolotāji audzēkņa vēlākām pašpilnīgošanās nodarbībām. Turklāt, kā dziļdomīgi smejas, kosmosam nekas nenotiks, pat ja nekā neiemācīsies. Un skolotājam, kam papīri kārtībā, tāpat, jo viņa darba augļi briest iēni un nemēdz krist virsū pašam, bet citiem kaut kur tālu un ilgi pēc audzēkņa diplomēšanas. Pat ja itin drīz izceļas kas nenoklusināms diploma īpašnieka zinību vai tikumu trūkuma dēļ, tad taču atbildība veļas uz mācītā dabisku aizmiršanu un uz vecmāmiņām, aplamniecēm pamataudzīnāšanā.

Bet fanātiķim nekas nav ieskaidrojams, un viņš tik ārdās ar vējdzirnavām. Pret kollēgām viņš izturas nekollēģiāli, jo pēc hospitēšanas saka par citu stundām arī nepatīkamu patiesību. Viņš it kā nesaprot, ka ne jau aplamību autori, bet to uzrādītāji ceļ iestādei negodu un individiem netaktiski bojā nervu sistēmu. Jo kvalificētāks un ilggadējāks fanātiķis kļūst, jo neiecīšamāks viņš ir.

Bet ko darīt, kā fanātiķi labot, kā savaldīt? Patiesībā vienīgi kaps to spēj izdarīt radikāli. Daudzmaz slāpēt var viņu ar mērķtiecīgi sastādītām komisijām un inspirēti brīvu balsošanu vai subskripciju. Tomēr šī mašīnērija ir jau apdeldēta un rada lieku troksni, kas nu sāk atbalsoties pat presē.

Tātad praktiski aktuāls ir jautājums, kā fanātisku skolotāju bez trokšņa

pievaldīt, kamēr tiek no viņa vaļā dabiski, un ko te var darīt audzēkņi paši un viņu vecāki, fanātiķa priekšnieki un kollēģas.

Ciņā pret fanātiķi vajag likt liet jau mūsu senču novēroto mazā ciniša spēju un visiem ciniņtājiem der mities pieredzē. Teikšu šo to no savējās. – Sākumā var lūkot ar labu. Piemēram, eksaminandi pirms eksāmena var sniegt fanātiķim puķes. Caurkritēju vecāki var nest viņam dāvanas vai par oficiālo cenu deficita preces. Bet maza cere, ka tur kas sanāks, jo nav jau darīšana ar normālu cilvēku. Tad fanātiķa apkausēšanas un citu pūtināšanas nolūkā priekšnieks var kraut viņam virsū nejaukākos darbus; ja kratās vaļā, teikt satiekoties fanātiķim tikai “bdien” vai pavisam viņu nemanīt. Ja nelabojas, pataisīt viņu nesimpatisku no visām pusēm un atstumt no citiem. Piemēram, ar izmaņu jārikojas jubilāru apdavināšanas reizēs, kad savā interpretācijā izrādām Antuana de Sent-Ekzipēri deklarēto “pasaules vienīgo īsto greznību – cilvēku attieksmju krāšņumu”. Proti, sveicot biedrus, īpaši priekšniekus, nevajag dot fanātiķim parakstīties uz kopīgā apsveikuma kartītes. Naudu gan var no viņa vākt, jo nauda jau nav vainīga. Kad uzbrūkam, tad pašiem visnotaļ vajag nostāties fanātiķa apvainotu cietēju lomā līdzīgi kā gudrais zāģis dara: otram kož, pats kliedz. Ka fanātiķis ir iedomeklis un kolektīva apvainotājs, to var pierādīt, sakot apmēram tā: “Jūs jau tikai strādājat un ko iemācāt, citi ne. Jūs domājat, ka mēs visi esam tādi un tādi!” Domas viņam var pārņemt, kādas vien var sadomāt, vārdus nesvārstot, jo, kā aizrādījis jau Roziņš-Āzis, pretsabiedriskā ļaunuma nosodīšanai “neviens vārds nav par stipru”. Priekšniekam jāspēj bez balss iedrebēšanās sēdēs pateikt to, ko vajag, nevis naīvulīgi to, kas ir. Īsi un kodolīgi, it kā novēršot liekus strīdus un dārgā laika kavēšanu, vajag pārtraukt pārrunas, tiklīdz jūt, ka argumentu pārsvars būs fanātiķim, un vispār – neielasties konkrētu fakti iztīrīšanā, aizrādot, ka tie ir sikumi.

Neteiksim, ka priekšnieks nevar fanātiķi divatā kādreiz arī uzslavēt, bet atzinību nekad nevajag oficiāli izteikt un iegrāmatot, jo tad būs grūtāk teikt pretējo, kad vajadzēs.

Beidzot pazemīgi apzinos, ka no iespējamiem padomiem te daudzi, varbūt paši gudrākie, ir palikuši nepateikti. Tomēr pret melno fanātismu vismaz kāds gaismas stariņš ir laists pēc principa: “Nelādiet tumsu, iedziediet sveci!”

Var jau gadīties, ka kādreiz viss sagriežas un fanātiskos skolotājus sāk atkal cienīt un meklēt tāpat kā tās vecās lampas un mēbeles. Kad dzīvosim, tad redzēsīm un attiecīgi runāsim. Bet pagaidām gan viņi ir traktējami kā

neciešami traucēkļi sadzīvošanā un izglītības rādītāju augšupgaitā.

Labvēlīgos lasītājus dziļi cienīdams

R.Kareks

Post scriptum. Vismaz flōrologi gan zinās, ka mans uzvārds ir klasiskas cilmes, cēlies no latīņu *carex*.

It kā pretstats plaģiātam

2000, *Bib 142*

Ir uzniris savāds autortiesību pārkāpums: it kā pretstats plaģiātam, taču vēl nekrietnāks. Pārkāpējs nevis plaģiē, nevis apzog miruša autora garantu krājumu, bet savdabīgi papildina: iemelo tajā savu vankaru, jokā maskējies.

Kā uz to raudzītos juristi?

Gandrīz ar līdzjutību jādomā par Andri Bergmani, kas ar šādu “joku” lūko smidzināt, atkal sviezdams savu dubli tīrā avotā, valodas avotā, ko dziedrai tecēšanai mums atracis nelaiķis: godavīrs dzīvē un dižvīrs zinātnē Endzelīns. Ar viņu Latvija var droši justies pasaulē liela veikto gara darbos.

Vai smidzinātājs pretīgi rīkojas, nezinādams, ko dara, vai aiz īgnuma, ka daži bijuši tik diži? Šā vai tā, bet Bergmaņa kungs ir aptraipījis visiem lasāmu avīzi ar savu – neērti teikt – *padirsekli* (NRA 2000.4.I, Nr.2, 12.lpp.). Šis vārds viņaprāt “nav rupjība, bet J. Endzelīna izdomāts *krēsla* sinonims!”. Dīvaini sacīts. Un no kam viņš zina, ka “Endzelīna izdomāts”? Kā manāms, Bergmaņa kungs lāgā neizprot paša lietotu (sveš)vārdu nozīmi un struktūru. Tāpēc nelogisks ir jau pats pretstatījums: nav rupjība, bet sinonims. Bet pieklājīgam vārdam (“nerupjībai”) sinonimi var taču būt rupji, parupji un rupjum rupji. (Salīdzināšanai: *tērzēt, plāpāt, vāvuļot, pļerzāt, ļurkstēt*.)

Ja kāds lūko apjokot personības un parādības, taču pašam par tām ir maz jēgas, tad nerodas vis veselīgas, jautras asprātības, bet muļķīgas ņirgas. Tās iegāž ņirgdari pašu un nebūtu atspēkošanas vērtas, nedz pretraksta cienīgas. Taču ņirgas atkārtojas un diemžēl mulsina ļaudis, īpaši nepieaugušos. Tās vieš viņos cinismu: vedina apsmīkņāt neapjēgtas nacionāls vērtības un to radītājus. Prātīgākie tomēr gluži neapmulst un jautā, vai netiek Endzelīnam bezkaunīgi piekabināta sveša manta: gramatikas nemākuļu pašu perējums. – Tieši tā! Un perējums ir vankars. Tas ir misēklis, kas izmuļķo muļķībniekus pašus, jo ir radies kas cits, nekā tie gribējuši.

Endzelīnam piedēvētais vārds neatbilst ne viņa principiem, ne mūsu valodas likumiem un leksikas avotiem

Patiesības interesentiem vēl daži aprādījumi.

1) Endzelīna radītie vai akceptētie jaunvārdi ir uzrādīti vārdnīcās vai valodniecības sēžu protokolos. A. Bergmaņa izvirzītā vanskarīgā vārda tur nav.

2) ME vārdnīcā, protams, ir ietverta arī nerātno, ikdienā neskandināto dainu leksika, jo tā lingvistikai (bet ne saziņai) ir tikpat svarīga kā “godīgie” vārdi. Taču tā iespiesta petitā. Endzelīns paskaidro: “Ar sīkburtiem iespiesti vārdi ir tādi, kas man aiz viena vai otra iemesla ir likušie rakstu valodā nelietojami” (ME IV 852). Bet “nelietojamus” vārdus Endzelīns nedarināja. Viņam bija pat šāds princips: ja rakstu valodā kādam jēgumam jau ir labs nosaukums, tad tai pašā nozīmē cits, jauns nav darināms. (Kur tad nu vēl kāds vanskarīgāks!)

3) Jauna vārda radītājiem ir jāzina, kā un no kāda pamatvārda un ar kādiem formantiem (piedēkļiem, priedēkļiem) ir darināms, piem., darītāja, darbības vai tās rezultāta, rīka, vietas vai kā cita pareizs nosaukums.

Piemēram, ir dabiska, no latviešu valodas faktiem izrietoša norma (skat. Endzelīna Lvg 178.§), ka vārdi ar *-kl-* piedēklī darināmi no *v e r b i e m* (nevis no lietvārdiem; nedaudzie izņēmumi ir vārdu mistrojumi). Pienācīgi ir darināts, piem., *kavēklis* no verba *kavēt*, *audeklis* no *aust*, *sēdeklis* no *sēdēt*, *mitekļis* no *mist*, *riekļis* ‘ķildnieks’ no *riet*. Vēl šāds piemērs: putna mītnei, kur tas dēj un perē olas, nosaukums ar *-kl-* ir atvasināts no šiem vārdiem: *dēklis* ME I 462, *perekļis* jeb *perekļis* vai *pērklis*, bet ne no lietvārdiem *putns* vai *ola*. Atvasinājumi ar *-kl-* no šiem vai citiem lietvārdiem būtu nedabiski vai arī galīgi pārprotami. Piemēram, ja sadomātu no *rijas* vai *mucas* ar *-kl-* darinātus nosaukumus rijkuņiem vai kādam rijas rīkam, muciniekam vai mucu noliktavai, tad tiem būtu jākrīt neparedzētā sadursmē ar gluži citādas nozīmes tiesīgi darinātiem vārdiem: *rijekļis* (no *rīt*) ‘rīkles augšgals’ (ME III 523), *mucekļis* (no *mukt*) ‘muklājs’ vai ‘dezertieris’ (II 658).

Lūk, tamlīdzīgi ir vārdveides likumos sapinušies un kļupuši gribētā “krēsļa sinonima” radītāji un lietotāji. Jo radies viņiem ir sinonims nevis *krēsļam*, bet drīzāk *mēsļam* tiešā nozīmē. Iecerēta ir bijusi “apakšpakaļas” mēbele pēc iespējas bezkaunīgākā (viņuprāt jocīgākā) nosaukumā. Iecere ir īstenojusies gluži šķībi. Vainīgs ir *-kl-*, jo rada novirzi uz citu, negribētu pamatvārdu, proti, uz verbu resp. uz defekācijas jeb izkārnīšanās darbību. Tad nu nevis “smagu ozolkoka krēslu”, bet visdrīzāk gan nule minētās dar-

bības rezultātu (fekāliju) vai līdzekli (caurejas veicināšanai) varētu apzīmēt Bergmaņa kunga publicētais jaunvārds, kas citēts šā raksta sākumā. Līdzīgs sens piemērs ir *vēmeklis* (no *vemt*), ar ko nosauc izņemto vai vemdināšanas līdzekli ('Brechmittel' ME IV 559), kas palīdz pavemt.

* * *

Endzelīns ir vārdu darināšanas līdzekļus un likumus izpētījis pamatīgāk un ievērojis stingrāk nekā jebkuŗš cits. Viņš arvien raudzījās, lai jauni vārdi un termini būtu pareizi darināti un lai, piem., katrs piedēklis būtu lietots tam piederīgā vietā un nozīmē. Jo citādi, par jaunu valodas attīstības spējai, piedēkļi un citi formanti tiek noplicināti: kļūst pārprotami un ar to mazvērtīgāki (Di III/2, 20, 33).

Turpretī Bergmaņa kungam nav šķituŗi svarīgi nieka piedēkļi, bet galvenais: lai tik vārdam būtu tā nerātnā sakne ar *d-* un lai valodas aplamībās un prastībās iejaukts būtu Endzelīns.

Jo tā paŗa rupjā vārda variantu un tāda paŗa sava "joka" variantu (par džentlmeŗu stieptiem krēsliem) Bergmaņa kungs publicēja jau priekŗ astoņiem gadiem un tāpat melsa, ka tas esot " .. jaunvārds, kuru ieviesa J. Endzelīns" (Diena 1992. 11.I, Nr.7, 10.lpp.).

Jau toreiz aizrakstīju protestu – īsu, domādama līdzīgi latīņiem: *sapienti sat* 'gudram p i e t i e k (ar mājienu)'. Bet nu redzu, ka ŗai gadījumā uzsvēram pirmais vārds: **gudram**. Jo ar toreizējo mājienu nav pietieicis.

Tiesa gan, tagad daudziem nelatviskā modē ir nākuŗi "nesmukie" vārdi. Par tādiem, latvieŗu mentālītāti apgaismojot, inteliŗenti izsakās Valdemārs Ancītis divos "Senŗu kalendāros" (1998., 1999.gada). Viņŗ piebilst, ka "nesmukos" vārdus daŗz lieto pat ar zināmu lepnumu: sak, re, kādus vārdus es zinu!

Ja nu tādējādi lepts jūtas arī Bergmaņa kungs un ja tie *d-*vārdi viņam tik neatlaidīgi patīk, pat ja aplam darināti, lai taŗu viņŗ kādu no abiem sev izraugās, piemēram, par pseudonimu un lai dzīvo laimīgs! Bet lai viņŗ ar tiem, lūdzams, neuzplijas citiem un lai liek mieru Endzelīnam!

... (mirrored text) ...

... (mirrored text) ...

... (mirrored text) ...

... (mirrored text) ...

... (mirrored text) ...

... (mirrored text) ...

Terminoloģiski nosaukumi

Kā sauksim jauno dokumentu, pases līdzinieku

2001, Bib 153

Latvijas Vēstnesis (17.V 01.) jau titullapā vēstī, ka arī Latvijā tiks ieviests “dokuments (..) personas identifikācijas apliecināšanai valsts iekšienē” un ka tas “būtībā ir pases datu lapa”. – Tikai “lapa”, totiesu tekstā lietotais nosaukums tam garš un visnotaļ svešvārdisks: *identifikācijas karte* jeb *personkarte*. Tie drīzāk ir pastīvi paskaidrojumi, nevis lokani nosaukumi (apmēram kā kad *arkļa* vietā teiktu *agrikultūras instruments*). Bet nosaukums būtu vēlams īss, ērts un atvasīgs.

Angļu valodā tas ir pārīss, iztiekot ar šķietamiem *identifikācijas* sākumburtiem *ID*, kas īsteni ir vesels vārds. To lasa, pasakot šo burtu nosaukumus latīņu vai angļu alfabētā: “ī, dē” vai parastāk “ai, dī”. Un šim *ID* var pievienot vai nepievienot vārdu *card* ‘karte’. Šāds *ID* dokuments tāpat esot viņu suņiem (gan jau būs arī mūsējiem) līdzīgi kā Latvijā kādreiz pases bija arī zirgiem. Tad nu nebūtu tālredzīgi nosaukt identifikācijas dokumentu par *personkarti*.

Latviešu valodā būtu visai neērts tāds *ID*, it kā divburtu lietvārds, ko nevar locīt. Dokumenta nosaukums mums varētu būt vai nu internacionāli saprotams latīniski, vai latvisks. Man prātā nāk šādi varianti: svešvārds *idems* un mūsu pašu *pazītne*, īsāk *zītne*. Paraudzīsimies, cik tiesīgi un derīgi ienācēji terminoloģijā tie būtu.

idems

Latīņu *idem* ‘tas pats’ ir pamatā tagad bieži lietotajiem *ident(isk)s*, *identitāte*, *identificēt*, *identifikācija*, kuŗos *n* ir daļējas asimilācijas dēļ radies *m*

vietā (*nt < mt*). Savukārt paša *idem* “serde un kodols” ir latīņu *id* ‘tas’, kas tāpat kā angļu *it* ir nekatras dzimtes vietniekvārds, reizē nominatīvs un akuzatīvs. Aiz *id* latīņi pievienojuši norādāmo (pastiprināmo) partikulu *-em*. (Citos vārdos tā izvērtusies par *-dem*.)

Tātad *id-em*, daļu pa daļai latviski pārcelts, būtu “tas-tieši”. Ja pievienojam pie *idem* galotni *-s*, rodas latīniskas cilmes lietvārds *idems* – pienācīgs nosaukums dokumentiem, kas palīdzēs noteikt, “kas-tieši” kāds indivīds ir. Vārdus tā veidot nav nekas pārāk neparasts. Dažkārt pat oblikvam (atkarīgam) latīņu locījumam (nevis nominatīvam) pievieno kādas citas fleksīvas valodas locījumu galotnes un dabū jaunus, kādas īpašas nozīmes vārdus. Piemēram, no latīņu datīva *omnibus* ‘visiem’ arī mums ticis (pašreiz populārā dziesmiņā daudzīnātais) *omnibuss*, leišiem *omnibusas*. Līdzīgi radies *kvōrums* no latīņu daudzsk. ģenitīva *quorum* ‘kuŗu’, tāpat *rekviēms* no akuzatīva *requiem* ‘mieru, atdusu’.

Nule izvīrztāis *idems* būtu īss un ērts lietošanai, turklāt produktīvs jeb atvasīgs: iespējams pamatvārds tālākiem atvasinājumiem un saliekteņiem, kādi rastos vajadzīgi šādā vai tādā nozīmē, piem., juristiem. Gramatiski pareizs būtu, piem., *idemisks*, tāpat *idemēt* un to atvases (*idemiskums*, *idemēšana* u.c.), tā ka varētu teikt: *idemisks* apliecinājums (uzrādot idemu), *bezidema* persona, *idemēt* pilngadīgos. Sēdēs skandināmu aicinājumu “*reģistrēties ar identifikācijas kartēm*” varētu pateikt vienā vārdā: *idemēties*. Diemžēl *identifikācijas kartei* un *personkartei* krietnas atvases neplaukst.

pazītne, zītne

Produktīvi līdzvērtīgs *idemam*, turklāt latvisks, būtu nosaukums *pazītne* vai bez priedēkļa *zītne*. Tam ir veci un jauni pareizi paraugi: atvasinājumi ar *-t(e)n-* no pagātnes pasīvā divdabja. (Tādus bagāti uzrāda ME vārdnīca un piemin Endzelīns rakstā “Jaunu vārdu radītājiem”.) Izskaņas tiem varējās: *-tene*, *-tne*, *-tenis*, *-tnis*. Nozīme var būt vairākiem atvasinājumiem vienāda vai vienam dažāda, specificēta. Piem., *pītene*, *pītenis*, *pītnis* visi sastopami ar nozīmi ‘pīts trauks, grozs’, bet *šķirtne* ir gan ‘matu celiņš vai šķipsna’, gan ‘diafragma’, gan ‘cezūra’; ir puķu *vītne* un uzgriežņa *vītne*.

Bet nu par kartēm ar *-tne*. Kā pastkarte latviski ir *atklātne*, tikpat tiesīgi identifikācijas karte varētu būt *pazītne*. Šo jaunvārdu vismaz ārēji balstītu arī fotokartes lietiski latviskais nosaukums *ģīmetne*. Varēs gandrīz deklamēt: “Atvilktnē ir atklātne un pazītne ar ģīmetni.” Saliekteņus un atvasinājumus darīnot (*maldpazītne*, *pazītnēt*), divdabja *pazīts* atvase *pazītne* būtu lietojama līdzīgā veidā kā latīniskais *idems*.

Tā kā parastā *pazīt* vietā retumis tomēr ir sastopams bezpriedēkļa verbs

zīt 'kennen, wissen' (ME IV 737), tad iespējama ir arī *zītne*. Tā laikam nebūtu gan "uzreiz saprotama", taču pierodama. Un īsā *zītne* būtu par *pažītni* drusku ērtāks pamatvārds tālākiem atvasinājumiem, piem., vietas, darbības vai darītāja nosaukšanai, kādi izvirzītos līdz ar jaunā dokumenta ieviešanu. Verbs ar tamlīdzīgu nozīmi kā 'pasportizēt' varētu būt *zītnēt* vai *zītņot* – vienādā vai pēc vajadzības diferencētā nozīmē (tieši kādā, to zinās labāk attiecīgi arodnieki). Savukārt no šādiem verbiem arvien atvasināmi verbāl-nōmeni ar *-šana, -ums, -tājs, -tava* līdz ar refleksīvformām (*zītnēties* : *zītnēšanās* u.c.).

Iespējams būtu paturēt abus dokumenta nosaukumus, taču ar nozīmes starpību, piem., *zītni* izsniegt ilgai, bet *pažītni* tikai pagaidu lietošanai.

Nosaukumiem resp. terminiem arvien jābūt pareizi darinātiem, tie vēlami īsi un ērti, zīmīgi un zaļoksni. Šķiet, ka *idems* un (*pa*)*zītne* tādi varētu būt.

Nelāgais "vietas izpildītājs" aizstājams

2003, Bib 167

Dažā priekšnieciskā (piemēram, direktora) amatā sastopamas vismaz četrējādas amatpersonas. Trim nosaukums itin atzīstams (direktors, direktora vietnieks, vicedirektors), bet vienai nelāgs – mīklains un nekodolīgs: direktora *v i e t a s i z p i l d ī t ā j s*. Tas ir trīsvārdīgi gaŗš un dzīvā runā neiederīgs. (Diez, vai kāds nejokojot teiktu: "Paldies, direktora vietas izpildītāja kungs!")

Kā *vietas izpildītājs* radies? – Tas šķiet sastatīts, ņemot pa gabalam no burtiski tulkota vācu *Stellvertreter* 'vietnieks' un no krievu *исполняющий* objazannosti '(dienesta) pienākumu veicējs'. *Vietas izpildītājs* nav pienācīgi saprotams no latviešu valodas viedokļa, tas ir, nav latviski saprotams pats par sevi, nepazīstot attiecīgos citvalodu oriģinālus. Neskaidrību vispār vairo *vietas* lietošana ne vien lokātīvā, bet arī profesionālā sakarā. Lielākā vaina "vietas izpildītājam" tāda, ka tas pilnīgi "noklusē" svarīgāko: izsakāmā jēguma kodolu jeb savu galveno pazīmi – **nolikta laika** pazīmi, proti, to, ka *vietas izpildītājs* ir "persona, kas veic kāda amata pienākumus uz laiku vai līdz oficiālai apstiprināšanai šajā amatā" (Llv III 630).

Bet mums nebūt netrūkst izteismīgu vārdu, ne latvisku, nedz latīniskas cilmes svešvārdu, lai veikli norādītu uz ierobežojumu laika ziņā. Jau sen runā un rakstos lietojams ir ģenitīvs *pagaidu*. Tas arī vārdnīcās atrodams,

gan uz lietām, gan personām attiecināts. Ir, piem., *pagaidu* kvīte 'Interim-squittung', *pagaidu* vieta 'ein vorläufiger, interimistischer Ort' (ME III 25); ir *pagaidu* rīkojums, *pagaidu* valdība, *pagaidu* strādnieki (Kv XV 30272), kā arī *pagaidu* direktors (Llvv 6/1, 131). Saīsināts šis *pagaidu* varētu būt *pg.* un saliktenī bez beigu *-u* (*pagaidtilts*).

Vienā, nesalikta vārdā tādi *pagaidu* ļaudis vismaz neoficiālā izteiksmē varētu būt *pagaidnieki* vai *laicinieki* (līdzīgi kā ir *vasarnieki*, *dieninieki*, *stundinieki* u.c. atvasinājumi no temporālas jeb laika nozīmes pamatvārdiem).

Bez tam latviešu valodā, līdzīgi kā citās, te likti lietā arī svešvārdi: darinājumi no internacionālās latīņu valodas adverbs *interim* 'pa to laiku, pagaidām'. Jau J. Vidiņa Svešvārdu grāmatā (1911) lasāms: "**Interims, interimistisks**, kas pastāv, ieviests tikai pagaidām, uz laiku." Brīvvalsts laika vārdnīcās piemēri un paskaidrojumi konkrētāki: "*Interims* 'pagaidu stāvoklis', *interimistisks* (jaunlat.) 'pagaidu'" (Kv VII 12896). Turpat arī vēsts no mūsu teātra vēstures: "**Interimteātris** 1909-17 *pagaidu* latv. teātris." Savādi, ka tagad *interims* un tā atvases nav uzņemtas pat Jumavas nesen izdotā Svešvārdu vārdnīcā (1999).

Bez formām *interims*, *interimistisks* iespējami vēl citi atvasinājumi, piem., *interimists* (persona). Varētu adjektīvu darināt ar *-ārs* (*interimārs*) līdzīgi kā krieviem ir *interimarnyj* un frančiem *intérimaire*. Šāds adjektīvs būtu īsāks nekā *interimistisks* un nevienam neizklausītos pa pusei "mistisks"!

Tātad nelāgos "vietas izpildītājus" pilnīgi spēj aizstāt citi, dažādā ziņā labāki nosaukumi.

Trīs vārdi ar mēr-. Nejauksim!

2001, Bib 156

Vismaz algoti runātāji, piemēram, ziņu vēstītāji, visas pasaules ausu un acu priekšā raidījumos runādami, nedrīkstētu jaukt līdzīgu vārdu trijotnes locekļus: (Sibīrijas) mēri, pilsētas galvu un mērišanas daiktu. Un tomēr jauc. Ticēsim, ka ne jau aiz naida pret pareizrūnas prasībām, bet aiz, teiksim, “nevaļas” literāro izrunu uzziņāt un likt lietā nelāga izrunas vietā.

Runātāju kļūmes un to dēļ iespējami pārpratumi slēpjas *ē* izrunā – šaurā vai platā, stiepti vai krītoši intonētā, turklāt arī *r* nemīkstināšanā, kur gramatikas sistēma prasa mīkstināt.

Kā īsti jārunā katrs nule minētās trijotnes vārds, lai nerastos pārpratumi vai joki nevieta?

1) Nu bieži pieminamais biedīgais (Sibīrijas) *mēris* ir jārunā visos locījumos ar *šauru*, *krītoši* intonētu *ē*: *mēris*. Tam vienīgajam no trim, vismaz literāras pareizrūnas pilnajā stilā, ir mīkstināms *r* – tais pašos locījumos, kuŗos mīkstināms *l*, piem., vārdā *kālis*, proti: vienskaitļa ģenitīvā un visos daudzskaitļa locījumos. No *r* labums tāds, ka tas izrunā neļauj aplam platināt *ē*, un praktiskāk rakstībā, kur neapzīmējam ne *ē* platumu, ne zilbju intonācijas, *r* mīkstinājums neļauj uzrakstīto pārprast (piem., *mēŗa* slimība; dažādi *mēŗi*; J. Krosa romāns “Starp trim *mēŗiem*”).

2) Vārdu *mērs* (kam pamatā latīņu *maior* ‘lielāks’) nesen esam sākuši lietot *pilsētas galvas* vietā (“iecelt Rīgas *mēra* amatā”). Kā jau parasts svešvārds (*ēra*, *rēbuss*, *scēna*), arī (pilsētas) *mērs* runājams ar *šauru*, *stiepti* intonētu *ē*: *mērs*. Tikai uzrunas locījumā (vokātīvā) varētu būt metatonija jeb intonācijas maiņa: stieptās vietā krītošā: *mērs*: *mēr!* [līdzīgi kā *tēvs*: *tēv!*].

3) Ar mērišanu saistītais *mērs* (gaŗuma *mērs*, *acumērs*, *samērs*) visnotaļ runājams ar *platu*, *stiepti* intonētu *ē*: *mēŗs*.

Tātad nejaucamo vārdu trijotne ir: *mēris*, *mērs*, *mēŗs* (slimība, amatpersona, menzūra).

Par Eiropas naudas ērti lietojamu, saskanīgu nosaukumu

2002, Bib 158

Eiropas jaunās naudas zīmēs rakstītais "euro" latviešu valodai būtu piemērojams apdomīgi – tā, lai nosaukums nebūtu gramatiski neskaids un pārprotams, nedz saknes vokālismā nevajadzīgi atšķirīgs no oriģināla *eur-*, ko laikam gan valodu vairumā negroza, vismaz rakstībā ne.

Derīgs paraugs mums Lietuvā, kur "euro" esot *euras*, kas lokāms tāpat kā leišu *litas* un kam latviski atbilst *eurs* (lokāms kā *lats* vai kā dzejiski atskanīgais etnonims *neurs*). Ikdienas praksē *eurs* mums būtu ērtākais, nevis bieži skandināvais "eiro".

Protams, jaunajam "euro" latviešu valodā ienākot, ir iespējami vēl daždažādi citi varianti – atkarā no tam, vai saknē paturam *eu-* vai tā sagrozījumu *ei-* un vai aiz *eur-/eir-* gala zilbi beidzam ar *-o* (tad vārds nelokāms) vai ar *-a, -e, -s* (tad vārds lokāms).

Ienākuši nelokāmi citvalodu vārdi, ja tie ikdienā bieži un precīzi jālieto (piem., naudas nosaukumi līdz ar naudu pašu), ir fleksīvās valodās (kāda ir arī latviešu, leišu, latīņu u.c.) ļoti neērti. Jo nelokāmie, būdami gramatiski neizteismīgi, ir neskaidri un pārprotami skaitļa vai locījuma ziņā. Tie arī kontekstā spēj mulšināt (galotnes to novērš), tā ka jāsvārstās starp divām nozīmēm ("trūkst euro" – viena eura vai vairāku euru?) un pat starp trim ("maini euro" – vienu euru, vairākus eurus, jeb vai maini euros no citas valūtas?).

Bet naudas lietās jo sevišķi ir nepieciešama īsa un pilnīgi skaidra izteiksme. Tāpēc mums *euro* / *eiro* vietā ļoti vēlams lokāms vārds. Labākais, manuprāt, būtu *eurs*, kam bez lokāmības ir vēl citas izdevīgas īpašības, ar ko tas pārspēj, piem., sieviešu dzimtes variantus *eu*ra / *ei*ra. Tāpat kā pierastais *lats* arī *eurs* ir vīriešu dzimtes, un *euram* ir mazāk sakrītošu locījumu nekā *eurai* / *eirai*, tāpat mazāk burtiem pievienotu (bet modernas ātrsaziņas tekstos atbirstošu!) diakritisku zīmju. Proti, garumzīme *euram* tikai vienā galotnē (*-ā*), bet *eurai* trijās (*-ā, -ām, -ās*).

Arī tas labi, ka *euram* saknē *eu-* tāpat kā naudas vārdam oriģinālā "euro" un tāpat kā kontinenta nosaukumam valodu vairumā, kur tas sākas ar *Eu-*. Diemžēl mums tajā nevajadzīgi savulaik ieviests *Ei-*, aptuveni sekojot vācu izrunai. Nevajadzīgi tāpēc, ka latviešiem izrunā divskanis *eu* nebūt

nav svešs: runājam *eu* datīvos *tev, sev*. Vēl pagājušā gadsimta sākumā, piemēram, Endzelīns ir rakstījis *Europa* atbilstoši sengrieķu paraugam *Eurōpē* (Darbu izlase, I 210, 211). Arī leišiem ir *Europa*, igauniem *Euroopa*. Un nebūtu nemaz par ļaunu arī mums pie *Eu-* atgriezties, ja iekļausimies šā kontinenta valstu savienībā. Taču nebūs nelaime, ja mums samērā paresti un jau pasen lietojamai *Eiropai* blakus būs biežum bieži lietojams jaunulis *eurs*.

Endzelīna dzimtas uzvārds.

1998. gada 112.

Daudzi jau zina, ka Kauguros un citur ap Valmieru aka "maršļa vārdi", tieviņi purkstini" tie kā beifakts ieviešo valodnieks Jānis Endzelīns (1873-1961), ir pētījis uzvārdi to savā dzimtā nāvada -in-. Bet, kāda greda baznīcas dokumentos bijusi vajāga un kā to Endzelīns, vēl skolnieks bēdams, uzdrīkstēties apvērst, to daudzi vis nezinā.

Man pašai visā sīkāk noskaudrojas, klausoties Dr. phil. Rasma Gelsies, kļūdas par Endzelīnu. Viņai nav iebildumu, ka uzziņāto es tie pašāstu vārdiem.

— Uzvārdu juma dabūjusi valodnieka tēvteva pasauzde. Jo līdz pat 19 gadsimta trečajam gadsimtam latviešu zemniekiem uzvārdu vēl nav. Ir tikai kristībārdu netieši izveid. Skaidrības labad tiem piešūc kādā mājvārdu, kas bieži vien kļūst arī par uzvārdu. Bet vācu kungu nereti sādod latviešu, liberāras vai neliberāras cilmes vāciskus uzvārdus. Latviešu iznīd tie dažādi pārveidojas un izveidās vārdos un pavojdās. Tādus vārdus arī vecā, pirms Latvijas brīvvalsts laika lietotā, vēl apzīmota svārstīga rakstība, kad īpaši daudz raksta bez galotņu un pārcērtu apzīmās apzīmāt ar h vai citādi, un tādas šur tur. Piemēram, Kunguru pagastskoles žurnālā (1882-1884) sarakstīti ir ierakstīti sādā: Jaha Endheļa, Peter Fuhli; mājvārdu: Miltchiken, Ansis.

Tad nu savulārk jaunajās pasta pat vienas ģimenes locekļiem atkārtoti, kopīgā uzvārdā nav nekāda rotums. Tie savā ziņā šķiet pat ērtas, jo vāciskā šīri uzvert, kurš ir kuģis un kuģis ir kuta pēcnacejs. Tā arī Endzelīns dzimst.

Valodnieka dzimtai dotais uzvārds ir leļsvācu Hānselins. Tas tieši ir kristībārda Hans (Ansis) deminutīvs (jeb pamazinātā vai mīļotā formā). Tas lietots arī kā sugasvārds ar nozīmi "mālais purkstini". Tāpat

Uzvārdi

Endzelīna dzimtas uzvārds.

1998, *Bib* 132

Daudzi jau zina, ka Kauguros un citur ap Valmieru saka “mazīna rocīna, tievīni pirkstīni” un ka lielākais latviešu valodnieks Jānis Endzelīns (1873-1961), ir paturējis uzvārdā šo sava dzimtā novada –in-. Bet, kāda kļūda baznīcas dokumentos bijusi vainīga un kā to Endzelīns, vēl skolnieks būdams, uzdrīkstējies novērst, to daudzi vis nezina.

Man pašai viss sīkāk noskaidrojās, klausoties Dr.phil. Rasmus Grīsles lekcijas par Endzelīnu. Viņai nav iebildumu, ka uzziņāto es te pastāstu visiem.

– Uzvārdu pirmā dabūjusi valodnieka tēvtēva paaudze. Jo līdz pat 19.gadsimta trešajam gadu desmitam latviešu zemniekiem uzvārdu vēl nav. Ir tikai kristībvārdi nelielā izvēlē. Skaidrības labad tiem piesauc klāt mājvārdus, kas bieži vien kļūst arī par uzvārdiem. Bet vācu kungi nereti sadod latviešiem literāras vai neliterāras cilmes vāciskus uzvārdus. Latviešu izrunā tie dažādi pārveidojas un izvēršas vairākos paveidos. Tādus veicina arī vecā, pirms Latvijas brīvvalsts laika lietotā, vēl neizkoptā svārstīgā rakstība, kad īpašvārdus raksta bez galotnēm un patskaņu gaŗumus apzīmē ar h vai citādi un tikai šur tur. Piemēram, Kauguru pagastskolas žurnālā (1882-1884) skolēni ir ierakstīti šādi: Jahn Endselin, Peter Puhl; mājvārdi: Mitschken, Anziht.

Tad nu savulaik jaunajās pasēs pat vienas ģimenes locekļiem atšķirības kopīgā uzvārdā nav nekāds retums. Tās savā ziņā šķiet pat ērtas, jo sekmē ātri uztvert, kuŗš ir kuŗš un kuŗš ir kuŗa pēcnācējs. Tā arī Endzelīna dzimtā.

Valodnieka dzimtai dotais uzvārds ir lejsvācu Hänselin. Tas īsteni ir kristībvārda Hans (Ansis) deminūtīvs (jeb pamazināmā vai mīlināmā forma). Tas lietots arī kā sugasvārds ar nozīmi “mazais pirkstiņš”. Tāpat

abējādā nozīmē lietotas vairākas tā paša Hans latviskotās atvases: ansītis, ansīņš, endzeliņš. Par endzeliņu turklāt saukts arī kodaļas uzspraužamais kociņš. (Sikākas ziņas ME vārdnīcā I 71, 570, IV 894.)

Vāciskais Hänselin (izrunā: henzelin) latviešu runā ir stipri pārvērties, skaņām iespraužoties, saliedējoties vai zūdot, kā arī pievienojoties latviskām locījumu galotnēm. – Vispirms atmetot h, rodas Enzelin (raksta: Enselin), ko pārņēmis valodnieka vecākais brālis Hermanis *Enzeliņš* līdz ar tagad literāri parasto izskaņu -iņš. Bet dabiskā izrunā latvieši starp n un z mēdz iespraust d (nz > ndz, piemēram, aizguvumā *pindzele*, kas no vācu Pinsel, tāpat dažuviet mājvārdā *Jaundzemji*). Tas pats notiek arī uzvārdā: Enzelin > Endzelin, ko pārņem jaunākie brāļi – Augusts *Endzeliņš* arī ar parasto izskaņu -iņš, kurai vidējā brāļa uzvārdā nav bijis lemts iekļūt. Proti, ar mācītāja rokas nejaušu palīdzību valodnieka uzvārdā *Endzelīns* ir interesantā kārtā noturējies viņa dzimtā Vidzemes novada -īns savā pamatveidā. Šis -īns nav vis kāds parastā -iņš pārveidojums, bet gan sens indoeiropiešu mantojums (kam atbilst leišu -ynas un sengrieķu -īnos).

Taču šis pats dižu radu -īns nominatīvā bija pārvērties par -īc (*Endzelīc*) virknē izlokšnisku pārmaiņu (-īns > -īnts > -īnc > -īc), iegāzdams pat mācītāju vai viņa rakstvedi. Jo, kā par postu, vēl viens -īc (Gailīc) bija radies no izskaņas -ītis (Gailītis). Šāds uzvārds tolaik, vāciski un tāpat latviski bez galotnes rakstīts, dokumentos bija: Gailiht. Tā kā dzīvā runā šādiem divējādiem vārdiem nominatīvā (taču ne pārējos locījumos) beigas skanēja vienādi: Endzelīc, Gailīc (ģen. Endzelīna, Gailīša), tad vienādi tās šķīta arī rakstāmas. Tāpēc Valmieras baznīcas grāmatā jaundzimušais valodnieks ierakstīts šādi: Jahn Endseliht, kas būtu jālasa “Jān Endzelīt”. Nepieņemamam -t uzvārda beigās viņš tad vēl nespēja pretoties. Kad pēc gadiem 15 viņš grib iestāties Rīgas ģimnazijā, tur ir jāiesniedz kristībzieme. Bet tajā atkal rēgojas “Endseliht” ar zēnam derdzīgo -t, kas grasās pielipt uz mūžu. Ko darīt? – Viņš kļūdu pašrocīgi izlabo: neiederīgo t pārtaisa par n. Operācija izdodas, jo burtam t kājiņa nebijusi atliekta, bet taisna. Nu kristībziemē pienācīgi ir “Endselihn”. Un viņš uz mūžu mūžiem ir un paliek *Endzelīns*. Dzimtā novada -īns nekādi netraucē latviešu valodas sistēmu – ne skaņu, ne formu, ne uzvārdu pareizrakstības jomā. Dažādās valodniecības nozarēs izlabotā uzvārda īpašnieks vēlāk veic varenus darbus.

(kopijas fragments)

Šai kopijā no Valmieras draudzē 1873.gadā dzimušo un kristīto saraksta (Verzeichnis der Geborenen und Getauften) redzams ar -iht (Endseliht)

kļūdīgi rakstītais nākamā valodnieka un tāpat viņa tēva uzvārds. Vēlāk blakus pierakstīts labojums: Endselins. (Centrālais valsts vēstures arhīvs 235-1-8781.)

Antra Mīze un arī Rasma Grīse,
abas Endzelīna dzimtā novada ļaužu būdamas.

Par Grīses un Grases uzvārdu jaukšanu. Atklāta vēstule Latvijas Valsts arhīva direktoram.

2000, Bib 147

Jūsu vadītās iestādes publicētajā dokumentu krājumā "Okupācijas varu politika Latvijā 1939-1991" (Nordik 1999), aplam uzrādot uzvārdu, Grīses (t.i, mani) "grēki" ir uzvēlti citai personai: Grasei. Proti, tur 431.lpp. O. Stroda 1951.g. aprīļa slepenziņojumā par buržuaziskā nacionālisma izpausmēm arī universitātē lasāms: "Valsts universitātes pasniedzēja Grase atsakās pārkārtot latviešu valodas mācīšanu tā, lai tā atbilstu biedra Staļina darbiem valodniecības jautājumos, bet māca saskaņā ar Endzelīna uzskatiem."

Taču, kā redzams arī no datiem personu rādītājā (552.lpp.), Grase nav darbojusies universitātē (LVU) Endzelīna vajāšanas laikā. Un, cik man zināms, viņa nav vainota pārkāpumā, par kādu 239. dokumentā ziņo O. Strods. Bet istā vaininiece Endzelīna nepiekāpīgā atziņā ir R. Grīse, kas tolaik bija LVU docētāja (1947.16.X-1951.6.VI). R. Grīse izpelnījās padomju režīma pārmērumus un saņēma sodu. Tas ir jau aprādīts grāmatā "Latvijas Valsts universitātes vēsture 1940-1990" (Rīga 1999) 373.-374.lpp. (skat. Šai vēstulei pievienoto kopiju). Tur par R. Grīsi lasāmais atbilst faktiem, izņemot to, ka pēc amata nebiju "Endzelīna asistente", bet "prepodavateļ" viņa (vēlāk A. Ozola) vadītā latviešu valodas katedrā.

Lūdzu paskaidrojumu, kas ir atbildīgs par uzvārdu resp. personu sajaukumu – ziņojuma autors, tulkotājs no krievu valodas vai publicētājs un kādējādi kļūda tiks labota, jeb vai to atstās arī krājuma krievu un angļu izdevumā.

Atrisināto neder mudžināt

2003, *Bib 130*

Rakstā “Apsveicama ierosme” (Brīvā Latvija, 2003.g. 6.sept.-12.sept.) Anita Liepiņa pauž nepamatotu nemieru par latviešu valodas “stingrajiem noteikumiem” it īpaši **sieviešu uzvārdu un cittautu īpašvārdu rakstībā**. Noteikumi viņasprāt pārvērtējami. Pārvērtēšanas centienos viņa stingros noteikumus lūko ļodzīt un vedina uz to arī citus.

Patiesībā gan jautājumi, kādus viņa urda, ir jau Endzelīna laikā nokārtoti: lietpratīgi izspiesti, tālredzīgi izlemti un publikai izskaidroti. Kopš tam svešvalodu īpašvārdus rakstām ar latviskām galotnēm un pēc **izrunas**, nevis oriģinālformā, ko var uzrādīt iekavās, ja vajag. Piem., Bairons (Byron), Švarcburga (Schwarzburg), Vorkuta (Bopkyra). – Tā ieteikuši diži zinātnieki: K.Mīlenbachs, P.Šmits un J.Endzelīns. Arī patlaban darbīgie valodnieki ir metuši savas ārtavas, piemirsto atgādinādami un spriedumus ar spilgtiem piemēriem pamatodami. Tā, piem., J.Kušķis NRA Pielikumā 2000.g. 15.jūn.), tāpat es pati gažākā rakstā, kas lasāms LV 1995.g. 23.nov., arī žurnālos Universitas 75 (1995), Skola un Ģimene 1995.g. 11.-12.nr.).

Bet neba valodnieku veikumi daudz līdz! Netrūkst pašapzinīgu pilsoņu, kam nav jāpūlas ko lasīt un izglītoties. Jo viņiem pašiem jau ir gudras galvas, ar kādām “patstāvīgi” prātot un spriedelēt. Viņi izsakās pašgudri, miglaini, nepamatoti un juklā terminoloģijā. Tā šoreiz arī A.Liepiņa, no augšienes uz valodniekiem smīnēdama.

Neapskaužamā asprātībā, jaukdama gramatikas un bioloģijas jēgumus (proti, jaukdama gramatisko dzimti un dzīvu radību resp. sieviešu dzimumu), viņa paskaidro: “Vīriešu kārtas vārdam /ne jau vārdam, bet putnam! – R.G./ Gailis sieviešu kārtā ir Vista, nevis Gaile.” *Gaile* esot “mākslīgs sacerējums”. – Bet kāpēc “mākslīgs”, ja tautas valodā jau ir tādi paraugi sugasvārdos kā *cālis* un *cāle*, *balodis* un *balode* (ME I 260, 367) un *Gaiļa* sieva (mums pretēji leišiem gan tikai neoficiāli) ir *Gailene* jeb *Gailiene* (Lvg 300, 325). Tad nu mums iet secen iedomīgi iebildumi un pat tiesas darbi, kādi nule uzbangojuši Lietuvā pret valodiski tiesīgām uzvārdu izskaņām, kas “izpauž”, kuŗa leišu tautiete ir precējusies (*-iene*) un kuŗa nav (*-aite*, *-īte*, *-ūte*). Tiesāšanos atstāsta arī Diena (2003.g. 26. un 27.aug.).

A.Liepiņa nevēlas saprast, ka uzvārdiem, kā *Kreilis/Kreile*, *Puika/Puika* (dat. *Puikam/Puikai*), *Bištēviņš/Bištēviņa*, *Sirmais/Sirmā* leksiskā pirmnozī-

citās vēsturisko rakstību valodās. Piem., kā lai savā rakstībā angļi atveido mūsu vietvārdu *Cēsis* vai vācieši mūsu uzvārdu *Salzemnieks*?

Pretēji sākumā jau atgādinātiem latviešu valodas principiem svešvārdu rakstībā A.Liepiņa, ja pareizi viņu saprotu, vedina uz bīstamu ačgārnību: latviskam tekstam pa vidu lietot svešos īpašvārdus, “kā tie ir oriģinālā” – tātad arī, piem., grieķu, krievu, gruzīnu vai austrumtautu alfabētos un bez latviskām galotnēm! Un, ja ļoti vajagot, tad “ar norādi uz izrunu aiz vārda”. Te jāatgādina prof. P.Šmita teiktais un konkrēti aprādītais: “Tikai nevalodnieki un apstākļu nepazinēji var prātot par lietām, ka visi sveši īpašvārdi esot jāraksta oriģinālu ortografijā” (RKr XIX 84).

Latviski ikdienas dzīvē visērtāk lietojams Eiropas jaunās naudas nosaukums nav vis atrodams, tikai izlasot, kas uz svešās naudas zīmes rakstīts: *euro*. Esmu par to jau izteikusies (LV 2002.g. 13.febr.), aprādot, kāpēc nelokāmā *euro* jeb *eiro* vietā katrā ziņā vēlams lokāms, gramatiski daudz skaidrāks (un blēdībām pretestīgāks!) vārds un kāpēc pats labākais būtu *eurs*, kam atbilst arī leišu *euras*. Bet ar *eiro* nav skaidrības; kā gramatiski jāsaprot, piem., “pievieno vēl eiro” (=euru, eurus, euram, euriem, euros?).

Diemžēl par paredzamo lata pēcnieku naudinieki ir iedaudzinājuši *eiro* un par varēm grib tautu pie sastingušā *eiro* piejaucēt. Skumjš un neslavīgs joks vēl tāds, ka prasību pēc lokāma naudas nosaukuma esot valsts varas augstumos draudēts valodniekus “saukt pie prāta”, ja šie paši nepratīšoties. Bet – Eiropas kultūrā jau gadsimtiem ir spēkā vēsturisks atzinums: “Caesar non suprā grammaticōs” (ķeizars nav stiprāks par gramatiķiem, t.i., par valodas likumiem).

Manuprāt pareizi vien darīts, ka sinonīmu vārdnīcā “ir izlaisti gandrīz visi svešvārdi”. Jo sinonīmi kādā nozīmes niansē atšķirās (*skaists* : *glīts* : *krāšņs*; *vīriņš* : *vīrelis*). Bet svešvārdiem nemēdz būt atšķirīgas nozīmes nianses (*telefōns* jeb *tālrunis*) un tādi pēc Endzelīna domām par sinonīmiem pat nebūtu saucami, bet par viennozīmes vārdiem jeb homosēmiem (*homosēms*, adj., subst.; Annas Rātas dots grieķisks termins).

Latviešu valodnieki (kuņi un kur?) turpinot “mītu, ka latviešu valoda ir fonētiska”. – Kā citādi, jo ir taču vēl dzīva un skan! Bet te laikam gan atkal ir jaukti jēgumi un vārds *valoda* lietots *rakstības* vietā. Latviešu rakstība ir fonētiska un zināmos gadījumos etimoloģiska. Piem.: runājam “glāpt, abzinīks”, rakstām etimoloģiski: *glābt*, *apzinīgs*; rakstām etimoloģiski: *mēzt*, bet fōnētiski: *mēsli* (< *mē(z)sli*). Kāpēc tā, paskaidrots jau 1921.g. J.Endzelīna un P.Šmita “Izrunas un rakstības vadonī”; skat. arī Di III/1, 702.

* * *

1916). Latviešu jaunās ortografijas pamatprincipu izstrādāšanā viņam lieli nopelni un – rūgta pieredze no profānu līdzdarbības. Vēstulē J.Endzelīnam viņš ierakstījis nenovecojošu atzinumu: “Ortografiju visur rada tikai lietpratēji, un tam tā arī jābūt pie mums. Citādi iznāk tikai putra.”

Jel liksim to vērā!

Latvijā kropļojot uzvārdus!

1995, *Bib 113*

Sveikā nepaliekot arī citi personvārdi (pēc izrunas un latviešu gramatikas rakstīti). – Tā tagad skumst, piemēram, daži Latvijas pases ieguvēji. Bet viņu ieteikumos savukārt citi redz latviešu valodas kropļošanu. Paraudzīsimies, ko saka vieni, ko otri.

I

Vispirms par galotnēm, jo tās visvairāk bojājot uzvārdus, sevišķi īpašās sieviešu dzimtes galotnes, kas atdalot pat laulātos. Ciešot abu dzimumu cietautieši un viņos ieprecējušies latvieši, kā, piemēram, kāds (vai kāda) *Joēs Dwight*, tāpat *Hildegard Zeppelin* vai, citējot Brīvās Latvijas 433.nr. sludinājumu, “Ingrīda Bluhm”, kuņas vārds un uzvārds katrs šķiet savā ortografijā un katrs savā locījumā (ar *-m* latviski nevar beigties nominātīvs).

Protams, citzemju ļaudis turienes apstākļos un valodās lai raksta un runā savus un citu (arī latviešu) personvārdus kā zinādami un kā savās ortografijās un skaņu sistēmās iespēdami. Izlemšana arvien ir atstājama katras tautas pašas (tās valodas lietpratēju) ziņā.

Tad nu latvieši iepriekš minētos vārdus savā valodā pienācīgi iedarina šādi: *Džoijs Dvaitis* vai *Džoiņa Dvaita*, *Hildegarde Cepelīne*, *Ingrīda Blūma*, lai tie būtu latviski ērti lasāmi, rakstāmi un lietojami vajadzīgos locījumos¹.

Bet vārdu dzimtais izskats esot sagrozīts! – Tas tiesa, taču tikai tik, cik nepieciešams, lai tie iederētos latviešu valodā. Un “sagrozījums” ne tuvu nav tik liels, kā vārdiem iekļūstot, piem., krievu, grieķu vai kādā austrumnieku rakstībā. Bez tam – pirmoreiz rakstā minot tiešām svešu īpašvārdu, tā oriģinālformu, ja vajadzīgs, uzrādām iekavās. Piem., “Rīgā ieradies A.Šacs (Schiotz) no Ņujorkas.” Tādējādi viss ir kārtībā: nav traucēta ne svešā vārda identificēšana,

¹ Kopš 1960.gada ir iznākuši 16 rokasgrāmatās uz dažādām valodām attiecīgi “Norādījumi par citvalodu īpašvārdu pareizrakstību un pareizrunu latviešu literārajā valodā” (Rīgā “Zinātnes” apgādā).

nedz darīts pāri latviešu valodai. To visu jau sen ir nokārtojuši un publikācijās tautai apgaismojuši pasaulē ievērojami latviešu valodnieki². Bet jaunpilsoņi to nav lasījuši, nepilnīgi pārzin latviešu valodu un tāpēc saskata pārestības nevieta. Jo – kā beidzas sugasvārdi (ar *-a, -e, -s, -š*), tāpat latviešu valodā beidzas uzvārdi, kas taču ir radušies no sugasvārdiem (paretāk no adjektīviem jeb kādeņiem, kā *Baltais, Baltā*). Starpība tāda, ka sugasvārdiem ne katram, bet uzvārdam katram ir abu dzimšu formas vismaz dažos locījumos (ja vien tas nav nelokāms svešvārds, kā *Pirro, Verdi*). Paraugi tādām abu dzimšu galotnēm sugasvārdos ir – gan ļoti parasti paraugi: *klētnieks – klētniece, sējējs – sējēja, gans – gane, zaglis – zagle*, gan neparastāki: *balodis – balode* (šūpoju, līgoju baloža bērnu, Es pate *balode* zariņa galā. 2083.tautasdziesmas variants Barona krājumā), *kaimiņš – kaimiņa* (ME II 133).

Uzvārdam valodā dabiski jāiekļaujas, un tā pirmnozīme atkrīt (*Resnis, Resne* var būt gluži tieviņi). Diemžēl ne katra uzvārda īpašnieks to grib saprast.

Vislielākās cietējas un kaņotājas personvārdu jomā izrādās dažas latviešu pašu tautietes, kā, piem., “Emīlija Klucis”. Viņa sūdzējusies – īsti gan jāsaka: viņš (E.Klucis) sūdzējies pakāpeniski līdz pat cilvēktiesību komisijai. Pieredzētā necilvēcība tāda, ka Latvijas ierēdņi blakus vārdam *Emīlija* par varītēm gribot rakstīt uzvārdu sieviešu dzimtē: *Kluce* un turklāt locīt! Bet uzvārds jau neesot nekāda kārts, ko gan varētu locīt. – Taču latvieši kārti loka ne vien kociski (liecot vai šūpojot), bet arī valodiski (mainot galotnes pēc vajadzības: *kārts, kārtij, kārti* utt.).

Vēl E.Klucim šāds brīnums: ja esot jāraksta sieviešu dzimtē *Kluce*, kāpēc tad arī ne *kārte, gove*? – Nu tāpēc ne, ka labs nav jālabo. Proti, gan *kārts*, gan *govs* jau paši par sevi ir sieviešu dzimtes vārdi un varētu bez kādas galotņu maiņas būt sieviešu uzvārdi arī (*tieva kārts, Anna Kārts*). Tātad E.Kluča piesauktie neliterārie jauninājumi *kārte, gove* var mierīgi palikt un ganīties izlokšņu krūmos.

Cits piemērs. – Kāda patriotiska tautiete no svešatnes, kur viņa ieguvusi karalisku uzvārdu *King*, neļāvās latviski būt *Kinga*, jo nedrīkstot uzvārdu kropļot. – Nedrīkst gan. Taču jāatceras, ka “labs zābaks neder abām kājām”. Kas angļiem labs, var nebūt labs latviešiem – un otrādi. Angļu valodai *Kinga* varētu būt nederīgs kroplis (un neba kāds to tur ieteic), bet latviešiem savukārt bezgalotnes *King* tāpat kā jau minētais “Bluhni” ir bīstams kroplis.

Kāpēc bīstams, to ir pateicis jau minētajā 1929.g. publikācijā P.Šmits: “Svešu uzvārdu rakstībai ir pat sava politiska nozīme. Ja latvieši sāktu uzvārdus rak-

² J.Endzelīns, piem., 1926.g. rakstā “Piezīmes valdības likumprojektam ‘Par vārdu un uzvārdu rakstību’”; 1935.g. “Cīņa par valodas kultūru Lietuvā” (Di III/1, 428, III/2, 263).

stīt svešās rakstībās un bez galotnēm, tas būtu solis uz latviešu pārtautošanu.”

Uz šādu soli kādiem niez pirksti un papēži. Tāpat uz vāciskas cilmes aizguvumu un barbarismu kaitīgu atdzīvināšanu un anglicismu grābstīšanu. Bet aizguvēji, liksim vērā, arvien tiek atzīti kultūrā zemāki nekā vārdu un teicienu “aizdevēji”. Svešie sārņi latviešu valodu slāpē un lūko aizmīdzināt. (Kā Saulcerīti. Krā! Krā!) Un īstā laikā šādi aizguvumi varēs būt liecinieki pret mums atkārtoti celtā, valodnieciski motīvētā apsūdzībā, ko Endzelīns gan atspēkoja (Di II 545-547), proti, apsūdzībā, ka mēs esot tikai kultūras “konsumenti” (patērētāji, iztērētāji) un tāpēc pat bīstami citiem.

Nelaieme mums lavījās virsū tāda, ka latviešu valodai piemītošus likumus un saskaņā ar tiem lietpratēju izkoptas valodas un rakstības tradīcijas, īsi sakot, latviešu valodas latviskumu nu daži grib atnest – aizstāt arī personvārdu jomā ar mums nederīgiem citu valodu paradumiem. Jo citur pierastais personvārda, īpaši uzvārda, mīļais, dārgais, godā turamais un nekādi neaiztiekamais veidols esot jāpatur arī latviešu valodā. Varētu teikt, viņi ar saviem vārdiem vēlas latviešu valodā nevis iekļauties, bet iekundzēties, cilvēktiesības piesaukdami. Diemžēl viņu uzvārdi ir jāraksta, jālasa un jārunā arī citiem cilvēkiem, latviešiem, kas negrib upurēt savas cilvēktiesības: lietot dzimto valodu nekropļotu – visnotaļ ar galotnēm, kādas vajadzīgas arī uzvārdiem abās dzimtēs.

Jo valodu Dievs latviešiem ir devis tādu, ka lietvārdi, tātad arī uzvārdi, ir jāloka, t.i., jālieto ar nozīmīgi mainīgām galotnēm. Proti, latviešu valoda ir bagāti fleksīva, galotnēm bagāta, tāpat kā, piem., leišu, latīņu un sengrieķu valoda.

Vēl vienkāršā veidā pārliecināsimies, cik galotnes svarīgas. Labums no tām ir vismaz trejāds. 1) Galotnes norāda uz personas dzimumu kā sugasvārdos (*dārznieks, dārzniece*), tā īpašvārdos (*Ints Dārznieks, Inta Dārzniece*). 2) Galotnes norāda uz vienskaitli vai daudzskaitli (“klasē ir viens *z/Zvanītājs*; skolā ir vairāki *z/Zvanītāji*”). 3) No galotnēm dabūjam atbildi uz teikuma sakarā uzdodamiem jautājumiem: kas? – jaunais *b/Briedis*, kā? – jaunā *b/Brieža*, kam? – jaunajam *b/Briedim* utt.

Ja atmestu galotnes un teiktu, piem., “*ez kurm al*”, tad varētu tikai minēt, nevis saprast, kas īsti domāts. Runa it kā būtu par ezi un kurmi (kas var būt dzīvnieki, to personifikācijas vai “zooloģisku” uzvārdu īpašnieki). Varbūt ir domāta paruna par nepatīkamu ienācēju: “*ezis kurmjā alā*”. Bet varbūt ar alu tiņu gadījusies liksta: “*ezis kurmim alū*” vai “*ezim kurmis alū*”, jeb vai vēl kas cits.

Tikpat neērti ir nelokāmi citvalodu īpašvārdi, piem., kas beidzas ar *-o* (*Oto, Hugo, Bruno; Tokio, Kairo*). Tāpēc no tiem jau sen tautas valodā ir radies *Atis, Uģis*, vēlāk arī *Brunis, Tokija, Kaira*. Tie ir kļuvuši lokāmi un

novērs neskaidrības, kādas rada nelokāmie. Piem., ko nozīmē “sit Bruno” (= sit Brunis, Brunim, Bruni)?

Bet kā tad tais valodās, kur vārdus tikpat kā neloka? Tur nozīmes skaidrību panāk gan ar artikuliem un prievārdiem, nevis ar galotnēm (apmēram kā kad teiktu “tas ez tam kurm iekš al”), gan ar negrozāmu vārdu kārtu teikumā.

Daži sugasvārdi (*tiepša, kauka, bende*) un visi uzvārdi ar *-a, -e* var būt abu dzimšu un atšķirties vienīgi datīvā (tiepšam Lindem, tiepšai Lindei).

Bet vārdi ar *-is* var būt vienīgi vīriešu dzimtes (*pārzinis Inesis Kreilis*), tāpat ar *-š* (*kumeļš vārdā Vējš*).

Sievietei vīriešu dzimtes nosaukums ir savā ziņā pazeminājums. Uz meitenēm vai sievietēm dažkārt attiecina vīriešu dzimtes nosaukumus, un tiem tad arī visi apzīmētāji ir vīriešu dzimtē. Tas notiek,

1) runājot par mazām meitenēm vai pusaudzēm (tas mazais *meitēns*, tavs *Annis*, tāds *skuķis*). Nepieaugušu radību nosaukumi senāk nebijuši ne vīriešu, ne sieviešu, bet gan nekatras dzimtes, kas latviešu valodā ir zudusi, iekļaudamās vīriešu dzimtē. Mums, piem., *bērns, teļš, jērs, kumeļš* ir vīriešu, bet vācu valodā nekatras dzimtes (*das Kind, das Kalb* u.tml.).

2) Uz pieaugušu sievieti parupji, it kā atņemot viņai sievišķību, tiek attiecināti “vīrietiskoti” sugasvārdi *meitietis, sievietis, sievišķis* nievīgā nozīmē (“vai kaza kāds lops, vai sievišķis kāds cilvēks.” ME III 852). Kōmiskā Lavīze Blaumaņa lugā saka: “Es *pats* to sivēnu nomiegšu.”

Tātad latviski un cilvēktiesiski pareizi, ar atskārtu un sievietes cieņu arvien būtu sakāms un rakstāms, piem., *Emilija Kluce, Lita Beire*, tā ka sievietes uzvārds pienācīgi būtu sieviešu dzimtē.

II

Svešvalodu īpašvārdus tātad rakstām ar latviskām galotnēm un pēc **izrūnas**, nevis oriģinālformā (ko var gan uzrādīt iekavās, ja vajag). Un tāpat rakstām arī citus īpašvārdus un vispār svešvārdus. Piem., *šekspīrs* (Shakespeare), *Bairons* (Byron), *Vīne* (Wien), *Buloņa* (Boulogne), *džezs* (jazz), *asimilācija* (assimilatio). Tādējādi gan svešie, gan latviešu pašu vārdi ir rakstāmi un lasāmi pēc viena principa, pēc vieniem noteikumiem.

Tā rakstām, tāpēc ka savā valodā tā spējām un tāpēc ka mūsu modernās rakstības prasmīgie izveidotāji arī šai ziņā ir bijuši politiski tālredzīgi latviešu labad. Par to vēlāk.

Visvairāk nemil īpašvārdu rakstības pieskaņošanu izrunai tie steidzīgu rakstu rakstītāji, kam netik pūles noskaidrot, kā izrunājams paša apcerētas personas vai parādības nosaukums. Lai muļķa vai meklētāja lomā labāk paliek citi – visi, kam uzrakstītais balsī jālasa vai jāatstāsta. Bet šie “citi”,

lai būtu cik labi valodu pratēji būdami, visai bieži nevar zināt, kuņai valodai vai dialektam atsevišķs (īpaš)vārds piederīgs un vai tajā, piem., *sch* runājams kā *š*, *sh* vai *sk*. Tas jāzina vai jāuzzin raksta autoram!

Kāpēc mēs rakstām, bet daudzās valstīs neraksta svešus īpašvārdus pēc izrunas? – Mēs savas valodas skaņās un rakstībā **spējam** samērā tuvu atdarināt oriģināla izrunu. Jo, pirmkārt, latviešu valodas skaņu sistēma ir daudzpusīga: bagāta nozīmīgiem skaņu pretstatiem, kādi nebūt nav sastopami kuņā katrā valodā. Un tos tad liekam lietā kā savu, tā svešu vārdu uzrakstīšanai. Piem., mums patskaņi ir gan īsi, gan gaņi (*pile* : *pīle*), netrūkst tiem blakus arī divskaņu (*jukt* : *jaukt*, *pedoloģija* ‘mācība par zemi, augsni’ : *paidoloģija* ‘mācība par bērnu’); līdzskaņi mums dažādās pozīcijās ir gan balsīgi, gan nebalsīgi (*grāb* : *krāp*), gan mīkstināti, gan nemīkstināti (*Ilgu* muiža : *ilgu* laiku), netrūkst mums ne svelpeņu, ne šņāceņu (*zars* : *sars*, *žaut* : *šaut*), tāpat afrikātu (*dzelt* : *celt*, *Džeks* : *čeks*). Dažkārt svešvārdu no latviskā var atšķirt ar (īkdienas rakstā gan neapzīmējamām) zilbes intonācijām (par tām jau Skolas un Ģimenes 1995.g. 4., 6. un 9.nr.). Piem., kurināmā *gāze*, meitene *Tāle* ar stieptu *ā*, bet lietus *gāze*, debesu *tāle* ar lauztu *ā* saknē.

Otrkārt, iespēju rakstīt svešus īpašvārdus ērti pēc izrunas latviešiem dod sākumā lietpratīgi izveidotā (pirms *r* un *ch* atmešanas vēl nesabojātā, precīzumā nepazeminātā) rakstība, kuņai esot “tādi pārākumi, ka tās dēļ citas tautas varētu latviešus apskaut”. Šo atzinību izteicis vācu valodnieks Eduards Hermanns (avīzē *Latvis*, 1930.g. 13.apr.).

Ar rakstību mums ir laimējies tādēļ, ka latviešu valodai šā tā pielāgotās vāciskās rakstības vietā jauna latviska radās tad, kad latviešiem jau bija pašiem savi augsti izglītoti valodnieki – Milenbachs, Šmits un it īpaši Endzelīns. Viņi veidoja un aizstāvēja rakstību, kas pamatos ir fonētiska (un arī etimoloģiska), konsekventa apzīmējumos un atbrīvota no vēsturiskas rakstības sloga, kādu smagi nes, piem., angļi, franči un vācieši. Mums viens tāds pret valodnieku gribu iebalsots slodziņš ir burts *o*, kas trejādi lasāms (kā nu kuņā vārdā: “šo oktobri” =/šuo oktōbri/) un kas mūs mulsina pat pašu vietvārdos, kā Okte, Oksle, Tosmare, Gro^ostona, kur pareizi jārunā divskanis *uo*; tāpat mulstam svārstīgas izrunas uzvārdos (Kokars, Barons).

Vēsturisku rakstību valodās nav nemaz iespējams uzrakstīt svešus īpašvārdus visnotaļ pēc to izrunas. Vieglāk ir vārdus pārakstīt burtu pa burtam, lai gan precīzi neiznāk, jo tipogrāfijās parasti nav visu diakritisko zīmju.

Tāpēc lai nestāda mums kāds šādu rakstību par paraugu! Lūk, ko šai sakarā aizrāda P.Šmits: “Mūsu tautai celsies daudz lielāks ļaunums no tā, ja mēs veicināsim pie svešiem īpašvārdiem nepareizu izrunu, nekā kad mēs

šo vārdu izrunu pielāgosim savai ortografijai. Tikai nevalodnieki un apstākļu nepazinēji var prātot par tādām lietām, ka visi sveši īpašvārdi esot jāraksta oriģinālu ortografijā.”

Viņš min arī piemērus *Kajo* (Caillaux) un *Voons* (Vaughan) šādā salīdzinājumā: “Ja angļis izrunās Rīgu par *Raigu* un Cēsis *Sizes*, tad mēs tur dzirdēsim tikai angļu savādo izrunu, bet ja latvieša mutē Caillaux iznāks *Kailauks* un Vaughan *Vaugans*, tad cittautieši to noturēs par neizglītības zīmi.”

Varētu piebilst: dažs to par neizglītības zīmi iztulkot karsti gribēs. Neaizmirsīsim, kā nesen uzstājās Žirinovska kungs, pasauli brīdinādams, lai Eiropas Padomē Latviju neuzņem. Jo latvieši esot tikai tāda ganu un kalpu tautiņa, ko lielie kaimiņi apmācījuši lasīt. Lasītāju domu gaitas atklāšanai viņam labs piemērs būtu bijis tāds “Vaugans” (gans, kas saka: vau!). Žirinovska kungam toreiz par nelaimi tūdaļ latviešu mākslinieki parādīja augstu mūzikas kultūru. Bez tam viņam bija pietrūcis piemēru latviešu kalpiskuma atklāšanai.

Kauns teikt, bet tādi piemēri diemžēl tagad ir atrodami valodas laukā, kur tie mankurtiski lodā arī īpašvārdu jomā. Pat latvisku, Endzelīna pamatīgi izpētītu un noskaidrotu Latvijas vietvārdu (*Alsunga, Ēdole* u.c.) vietā nu sāk daudzīnāt baronu kalpības laiku vāciskos variantus (“Alšvanga, Edvāle”) un tāpat vieš atpakaļ tolaik muižās salašņātus, brīvvalsts laikā sekmīgi atmetus barbarismus (*placis, pleķis, deķis, bišķi, riktīgs, smeķēt, vinnēt* utt.), kas diezīn ar kā svētību un kam par prieku top skandināti raidījumos, iekļauti nosaukumos (“Kazarmju placis”) un pamazām pilnīgi tiek “atjaunoti amatā” – latvisko vārdu vietā...

Droši vien tādējādi “Eiropa mūs labāk sapratīs” (kā ļautiņus, kas pat savas valodas un savas valodniecības vērtības vairs nespēj apjēgt un pārmanot, taču kuļas citiem pa kājām pie loga uz Eiropu).

Bet Dr. Ulafs Jāņsons gan saka, ka latvietim neesot negrozāmi lemts būt vientiesīgam. Ja tā, tad manuprāt arī valodas lietās vajadzētu apdomāt, ko darīt un ko nedarīt. – Nekādā ziņā nedot pašiem ar savu rīcību taisnības iegānstus netaisnīgiem mūsu tautas nopelējiem. Neuzlūkot par valodas attīstību katru pārmaiņu un ieplūstošu nelatviskumu. Valodas lietās uzticēties mūsu valodniecības klasiķiem, īstiem zinātniekiem, kas latviešu valodas izpētē joprojām nav pārspēti.

Viņi arī uzvārdu un citu vārdu rakstības un lietošanas pamatjautājumus ir jau atrisinājuši mums derīgākajā veidā. Viņu principus tagadējie valodnieki ir parādījuši praktiski īstenotus jau minētās Norādījumu serijas rokasgrāmatās.

Neļausim lietpratēju celto un izkopto sagraut “nevalodniekiem un apstākļu nepazinējiem” vai slīpētiem nelabvēļiem!

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0305070552

**OBLIGĀTAIS
EKSEMPLĀRS**

2

2005-3
L 682

Darba gaitas. 1947.g. sākumā vienu sēstāju aizstāju latviešu un vācu valodas skolotāju 8. Raiņa vidusskolā. Docētāja darbu strādāju LVU (1947-1951) un RPI (1951-1958), mācīdama dažādus valodnieciskus kursus: latviešu valodas dialektoloģiju, vēsturisko gramatiku, baltu valodu salīdzināmo gramatiku, latviešu literārās valodas propaideutiku, formu sintaksi, kā arī leišu valodu un krievu studentiem latviešu valodu. Šai institūtā (RPI) beidzu arī aspirantūru un uzrakstīju disertāciju "17.gadsimta gramatikas kā latviešu valodas vēstures avots", kas diemžēl nav publicēta grāmatā. Aizstāvēju to 1958.g. maijā, iegūdamā filol. zin. kandidāta gradu. ZA Valodas un lit. institūtā strādāju (1958-1967) kopš 1962.g. par vecāko zinātn. līdzstrādnieci. Gatavoju Endzelīna darbu jaunizdevumu, kā arī piedalījos dialektoloģiskās ekspedīcijās. Nepiedodot man neatlaidīgu prasību, lai Endzelīna darbu jaunizdevumā viņa ortografija joprojām tiktu pieļauta arī manā tekstā – parindes komentāros un Endzelīna darbības apcerējumā, mani izbalsoja no darba, manus veikumus plaģiēja un man vairs nedeļa baltista izglītībai atbilstošu darbu, t.i., amatu. Bet es valodniecisku darbību nekādos apstākļos nepārtraucu un turpinu to vēl šobaltdien.

Iestājos godīgākā vietā maizi pelnīt: Rīgas 1.slimnīcā un tās poliklinikā par sanitāri nostrādāju 3 gadus ar uzviju (7.IV 68.-1.IX 71.). Izdevās šai laikā uzrakstīt un šo to publicēt arī ārpus Latvijas – Viļņā (Baltistica, V/2, 217-221), Stokholmā (Donum Balticum, 155-161), par ko man bija saruna ar modriem uzraugiem t.s. Stūņa mājā. Kvēls pārmetums J. Ozola un A. Viksnas grāmatai "Rīgas 1.slimnīca" (2001), ka tā mani tagad pataisa par nulli svētīgā amatā: citas sanitāres uzrāda, bet mani ne. Bet nūdien es tāpat padarīju, kas sanitārei darāms, un piedalījos pat pretkaļa manevros.

Rīgas Medicīnas institūtā strādāju par latīņu valodas docētāju 10 gadus (1971-1981) un tad pensionējos. Arī vēl pēc tam darbojos ZA medicīnas terminoloģijas apakškomisijā, kamēr profesors Lazovskis to vadīja (līdz 15.III 99.).

Esmu savulaik referējusi gandrīz visās Viļņā vai Rīgā rīkotās starptautiskās baltistu konferencēs. Ņujorkā piedalījos Latviešu valodai veltītā konferencē un Latvijas augstskolu gada svētku aktā teicu akadēmisko runu par tematu "Profesors Jānis Endzelīns" (1992.g. 26., 27.sept.) un referēju arī Kanadā (6.okt.) Latviešu centrā Toronto. No 1992.g. līdz 1998.g. lasīju LU filoloģijas fakultātē speciālkursu par Endzelīnu.

Publikāciju, kas veltītas latviešu valodai vai valodniecībai, man ir ap 300. Tematika: 17.gs. gramatikas, Endzelīns, heterotonija (zilbes intonācijas fonoloģiskā aspektā), terminoloģija, aktuāli valodas prakses jautājumi (valodas kultūra un latviskums, jaunvārdi, pareizrakstība un pareizrūna), zinātnieka ētikas jautājumi, recenzijas, piemiņas raksti u.c. Neesmu izvairījusies arī no domstarpību jautājumiem valodas laukā, konkrēti uzrādīdama vainas un, ja vajadzīgs, arī vainīgos. Ieteikumus dibinu latviskas valodas pamatos un raugoties, cik tie nāk par labu literārās valodas kvalitātei. Savus rakstus diemžēl neesmu varējusi izdot grāmatās.

Gradi un apbalvojumi: 1993.gadā man piešķirts filoloģijas doktora (Dr. philol.) grāds, 1994.g. – Spīdolas stipendija, 1996.g. – Triju zvaigžņu ordenis (IV šķ.).

Filoloģijas doktores Rasmus Grīslas raksti līdz šim publicēti periodikā — *Latvijas Vēstnesī*, trimdas presē, Latvijas reģionālajos izdevumos un vairākos valodnieku rakstu krājumos. Būdamā prof. Jāņa Endzelīna skolniece, viņa vienmēr aizstāvējusi mūsu valodas vērtības, droši kritizējama latviešu valodas krievinātāju — t.s. padomju valodnieku — un to sekotāju viedokļus, kas sabiedrībai tiek uzspiesti vēl tagad.

Latviešu valodas stāvoklis šobrīd nav viegls un katra jauna valodnieciski latviska grāmata ir mūsu ieguvums.

Dr. phil. Māris Ruks

ISBN 9984-19-821-9

9 789984 198219